मराठी म्हणी व वाक्प्रचार संग्रह

संपादक

प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

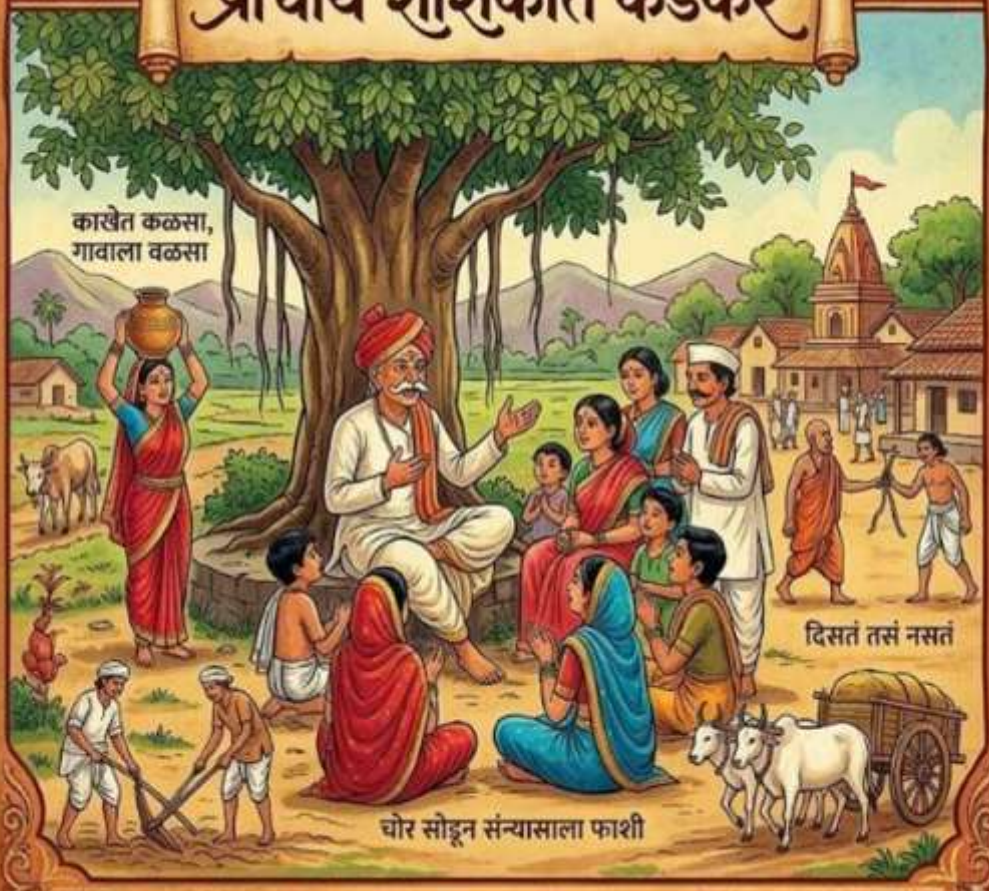

मराठी संस्कृती आणि भाषेचा अनमोल ठेवा

ई साहित्य प्रतिष्ठान

सादर करत आहे

मराठी म्हणी व वाक्प्रचार संग्रह

४- ट, ठ, ड, ढ

प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

मराठी म्हणी व वाक्प्रचार संग्रह - ४

लेखक: प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

‘श्रेयस’, नांदिवली रोड, डोंबिवली पूर्व,
भ्रमण दरध्वनी ९८३३३९९७९४
इ मेल shashikardekar@gmail.com

मुखपृष्ठ- प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

या पुस्तकातील लेखनाचे सर्व हक्क लेखकाकडे सुरक्षित असून पुस्तकाचे किंवा त्यातील अंशाचे पुनर्मुद्रण वा नाट्य, चित्रपट किंवा इतर रुपांतर करण्यासाठी लेखकाची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे. तसे न केल्यास कायदेशीर कारवाई (दंड व तुरुंगवास) होऊ शकते.

This declaration is as per the Copyright Act 1957 read with Sections 43 and 66 of the IT Act 2000. Copyright protection in India is available for any literary, dramatic, musical, sound recording and artistic work. The Copyright Act 1957 provides for registration of such works. Although an author’s copyright in a work is recognised even without registration. Infringement of copyright entitles the owner to remedies of injunction, damages and accounts.

प्रकाशक :- ई साहित्य प्रतिष्ठान

www. esahity.com
esahity@gmail.com
Whatsapp- 9987737237
(विनामूल्य ईपुस्तकांसाठी फ़क्त नाव गाव कळवा)
प्रकाशन : ११ ऑक्टोबर २०२६

छापील प्रत खासगी वितरणासाठी उपलब्ध
देणगी मूल्य- रु. २०००/- फक्त (१० खंड एकत्रित)
(१००% रक्कम लेखकाकडे छपाईचा खर्च म्हणून जाईल.)
(संपर्क- प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर- ९८३३३९९७९४

©esahity Pratishthan®2026

- विनामूल्य वितरणासाठी उपलब्ध.
- आपले वाचून झाल्यावर आपण हे फ़ॉरवर्ड करू शकता.
- हे ई पुस्तक वेबसाईटवर ठेवण्यापुर्वी किंवा वाचनाव्यतिरिक्त कोणताही वापर करण्यापुर्वी ई-साहित्य प्रतिष्ठानची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे.

लेखक परिचय

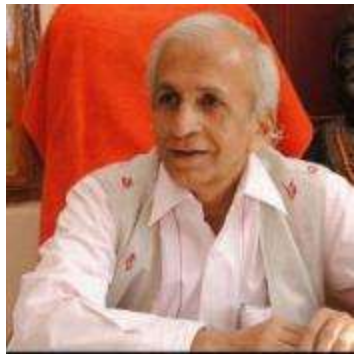

प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

एम. ए. बी. एड.

• ३५ वर्षे अध्यापन. त्यातील २५ वर्षे गणेश विद्यालय व कनिष्ठ महाविद्यालय टिटवाळा येथे प्राचार्य म्हणून कार्यरत.

• अध्यापकांच्या वरिष्ठ श्रेणी व निवड श्रेणीच्या सेवांतर्गत प्रशिक्षणात तज्ज्ञ मार्गदर्शक म्हणून जिल्हा व राज्य पातळीवर कार्यरत.

• डोंबिवली येथील राष्ट्रीय शिक्षण संस्थेचे माजी अध्यक्ष.

• विविध नियतकालिकांतून कथा व समीक्षापर लेखन, विविध दिवाळी अंकांसाठी मान्यवरांच्या मुलाखती.

• सामाजिक, शैक्षणिक व विज्ञानविषयक अनेक विषयांवर व्याख्याने.

• **'जागतिक वैज्ञानिक कोशा'चे** निर्माते. सध्या ई साहित्य प्रतिष्ठान कडून **'या दिवशी विज्ञानात'** ही ई बुक मालिका व **भौगोलिक संज्ञाकोश, जागतिक पर्वतरांगा इत्यादी ३६ पुस्तके** प्रकाशित आणि इतर पुस्तके प्रकाशनाच्या मार्गावर.

प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर यांची ई साहित्यतर्फ़े आजवर ३६ पुस्तके प्रकाशित झाली असून **त्यांची एकत्रित पृष्ठसंख्या वीस हजार हून अधिक आहे.**

प्रस्तावना

"मराठी भाषा लाभली आम्हास भाग्य बोलतो मराठी...

मराठी सारखी लाभली माय बोली

विनम्रतेने वंदितो तिच्या पाऊली"

मराठी भाषेच्या समृद्ध आणि अथांग वाङ्मयीन वारशामध्ये 'म्हणी आणि वाक्प्रचार' हे केवळ भाषिक अलंकार नसून, ते या मातीचे संचित, संस्कृतीचे प्रतिबिंब आणि लोकजीवनाचे जिवंत दस्तऐवज आहेत. कोणत्याही जिवंत भाषेचे सौंदर्य तिच्या व्याकरणापेक्षा तिच्या लोकबोलीत आणि म्हणी-वाक्प्रचारांच्या चपखल वापरात अधिक खुलते. प्रस्तुत प्रस्तावनेत मराठी म्हणी आणि वाक्प्रचारांच्या उगम, स्वरूप, सामाजिक महत्त्व आणि त्यांच्या भाषिक वैशिष्ट्यांचा वेध घेण्याचा एक आदरपूर्वक प्रयत्न आहे.

मराठी भाषेतील 'म्हण' आणि 'वाक्प्रचार' हे दोन्ही घटक भाषेला धार आणि अर्थाला विस्तार देणारे असले, तरी त्यांच्या स्वरूपात मूलभूत फरक आहे. म्हण हे मानवी अनुभवोंचे आणि जगण्याच्या सत्याचे संकुचित रूप असते. ते एक परिपूर्ण वाक्य असते, ज्याला स्वतःचा स्वतंत्र अर्थ असतो. शतकानुशतकांच्या अनुभवांतून जे शहाणपण कळून आले, ते एका ओळीत बांधणे

म्हणजेच म्हण होय; जसे की— "आधी पोटोबा, मग विठोबा." याउलट, वाक्प्रचार हे परिपूर्ण वाक्य नसते, तर तो एक शब्दबंध असतो. यात शब्दांच्या वाच्यार्थापेक्षा (Literal Meaning) लक्ष्यार्थ (Metaphorical Meaning) अधिक महत्त्वाचा असतो. वाक्प्रचार वाक्यात वापरताना त्याच्या क्रियापदात लिंग, वचन आणि काळानुसार बदल होतो; जसे की— "खांदा देणे" म्हणजेच मदत करणे किंवा अंत्ययात्रेत सहभागी होणे.

मराठी म्हणी आणि वाक्प्रचारांची पाळेमुळे आपल्या ग्रामीण जीवनशैलीत, कृषी संस्कृतीत आणि भौगोलिक विविधतेत रुजलेली आहेत. यांची निर्मिती प्रामुख्याने निसर्ग, शेती, पाऊस, झाडे आणि पशु-पक्षी यांवर आधारित अनुभवांमधून झाली आहे. "वळवाचा पाऊस", "कावळा बसूंक अन् फांदी तुटूंक" किंवा "झाकली मूठ सव्वा लाखाची" यांमागे ग्रामीण व व्यावहारिक जीवनाचे संदर्भ आहेत. याशिवाय भारतीय कुटुंबव्यवस्थेतील सासू-सून, नणंद-भावजय, आई-मूल, शेजारी-पाजारी यांच्यातील नातेबंधांवरूनही अनेक म्हणी जन्माला आल्या. "लेकी बोले, सुने लागे" किंवा "घराचे झाले थोंडे अन् व्याही काढी बोंडे" या म्हणी कौटुंबिक मानसशास्त्र अचूक टिपतात. महाराष्ट्राला लाभलेला शिवकाल, पेशवाई आणि संतांची परंपरा यातून "पानीपत होणे" (सर्वनाश होणे) किंवा "भगीरथ प्रयत्न करणे" (अथक परिश्रम

करणे) यांसारखे ऐतिहासिक व पौराणिक संदर्भ असलेले अनेक वाक्प्रचार तयार झाले.

मराठी भाषेचे सर्वात मोठे सौंदर्य तिच्या प्रादेशिक बोलीभाषेत आहे. मुख्य प्रवाहातील मराठी म्हणींइतकाच, किंबहुना त्याहूनही अधिक जिवंतपणा महाराष्ट्राच्या विविध प्रांतांतील बोलीभाषेतील म्हणींमध्ये आढळतो. उदाहरणार्थ, कोकणी आणि मालवणी बोलीमध्ये समुद्राशी, माशांशी आणि नारळी-पोफळीच्या बागांशी संबंधित नितांत सुंदर संदर्भ येतात; जसे की "मासळी खायची आणि समुद्राक भिय्यायचा?" म्हणजेच संकट सोसण्याची तयारी असल्याशिवाय काम हाती घेऊ नये. खानदेशी किंवा अहिराणी बोलीत शेतकरी जीवन, सडेतोडपणा आणि तिथल्या खाद्यसंस्कृतीचा मिश्कील गोडवा आढळतो; जसे की "विहीर माय पाणी शे, तव्हळ पोहरा माय ई-च ना!" म्हणजेच मूळ ठिकाणी गुण असतील तरच ते पुढच्या पिढीत दिसतात. तर दुसरीकडे, विदर्भातील वऱ्हाडी बोलीमध्ये कडक, धारदार पण मनाचा मोकळेपणा दाखवणारा थाट दिसतो; जसे की "आले अंगावर, तर घेतले शिंगावर!" म्हणजेच संकटाचा हिमतीने सामना करणे.

म्हणी आणि वाक्प्रचार हे केवळ भाषेची शोभा वाढवत नाहीत, तर ते समाजाचे 'वैचारिक मार्गदर्शक' म्हणून काम

करतात. लांबलचक भाषण जे करू शकत नाही, ते काम एक छोटीशी म्हण करून जाते. उपदेश करताना समोरच्याला न दुखावता सुनावण्यासाठी म्हणी हे एक उत्तम माध्यम आहे. माणसाचा लोभीपणा, शहाणपणा, मूर्खपणा, अहंकार आणि परोपकार या सर्व छटा या संग्रहात अचूक मांडलेल्या दिसतात. “उथळ पाण्याला खळखळाट फार” असे म्हणून एकाच क्षणात उथळ स्वभावाच्या माणसावर अचूक बोट ठेवले जाते. पूर्वीच्या काळी जेव्हा ग्रंथांची निर्मिती सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचली नव्हती, तेव्हा हे व्यावहारिक ज्ञान मौखिक परंपरेने (Oral Tradition) एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे पोहोचवण्याचे काम या म्हणींनी केले, जे मानवी स्वभावाचे विच्छेदन करणारे आणि पिढ्यानपिढ्यांचे ज्ञान संक्रमण करणारे ठरले.

आजच्या गतीमान आणि डिजिटल युगात इंग्रजी शब्दांचा प्रभाव वाढल्यामुळे आपल्या रोजच्या संभाषणातून या म्हणी आणि वाक्प्रचार हळूहळू लोप पावत आहेत. आजच्या पिढीला “हात दाखवून अवलक्षण” किंवा “ज्ञात्याला सांगणे म्हणजेच सूर्याला दिवा दाखवणे” यांमागील सखोल अर्थ आणि त्यातील उपरोधिक विनोद समजणे कठीण होत चालले आहे. अशा काळात, मराठी म्हणी आणि वाक्प्रचारांचा हा 'विस्तृत संग्रह' केवळ एका पुस्तकाचे रूप नसून, तो मराठी भाषेच्या आत्म्याचे

जतन करणारा एक महत्त्वपूर्ण दस्तऐवज ठरणार आहे. भाषा जिवंत ठेवायची असेल, तर ती समृद्ध करणाऱ्या या शब्दरत्नांचा वापर आपल्या लेखनात आणि संभाषणात सातत्याने व्हायला हवा.

प्रस्तुत ग्रंथ हा केवळ शब्दांचा संग्रह नाही, तर तो महाराष्ट्राच्या मातीचा सुवास, पूर्वजांचे शहाणपण आणि मराठी मनाचा आरसा आहे. अभ्यासक, लेखक, विद्यार्थी आणि मराठी भाषेवर प्रेम करणाऱ्या प्रत्येक वाचकासाठी हा संग्रह एक अनमोल ठेवा ठरेल, यात शंका नाही. या संग्रहाच्या निमित्ताने मराठी भाषेची ही ज्ञानावारी अखंड प्रवाही राहो, याच सदिच्छा!

-शशिकांत कर्डेकर

ट

टाकीचे घाव सोसल्यावाचून देवपण येत नाही

कष्ट सोसल्याशिवाय मोठेपण येत नाही.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत प्रेरक, मार्गदर्शक आणि जीवनाचे मर्म सांगणारी एक अतिशय लोकप्रिय म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की, आयुष्यात अत्यंत कठीण कष्ट, संकटे आणि दुःखाचे आघात सहन केल्याशिवाय कोणत्याही माणसाला मोठेपण, यश किंवा आदर (श्रेष्ठत्व) प्राप्त होत नाही.

टाकीचे घाव: 'टाकी' म्हणजे दगडाला आकार देण्यासाठी मूर्तिकार वापरत असलेली लोखंडी छिन्नी. जेव्हा एखाद्या साध्या, ओबडधोबड दगडावर मूर्तिकार टाकीचे सपासप घाव घालतो, तेव्हाच त्या दगडाचा नको असलेला भाग गळून पडतो.

देवपण येणे: तो दगड त्या जखमा आणि वेदना निमूटपणे सहन करतो, म्हणूनच शेवटी त्यातून एक अत्यंत देखणी देवाची मूर्ती साकारते. त्यानंतरच लोक त्या दगडासमोर नतमस्तक होतात आणि त्याची पूजा करतात.

जर दगडाने "मला टाकीचे घाव नकोत" म्हणून नकार दिला, तर तो आयुष्यभर एक साधा पाषाण किंवा पायाचा दगड बनूनच राहतो. माणसाच्या आयुष्याचेही अगदी असेच आहे. संकटे ही आपल्याला संपवण्यासाठी नाही, तर आपल्यातील गुणांना पैलू पाडण्यासाठी येत असतात.

यशासाठी कष्टाचे महत्त्व पटवून देताना: जेव्हा एखादी व्यक्ती किंवा विद्यार्थी खूप कष्ट करत असते आणि थकून जाते, तेव्हा तिची हिंमत वाढवण्यासाठी या म्हणीचा वापर केला जातो.

मोठ्या व्यक्तींच्या संघर्षाची जाणीव करून देताना: समाजात ज्या व्यक्ती अत्यंत उच्च पदावर पोहोचल्या आहेत, त्यांनी भूतकाळात किती अंधार आणि संघर्ष सोसला आहे, हे सांगताना ही म्हण चपखल बसते.

राहुल आय.ए.एस. (IAS) परीक्षेची तयारी करत होता. गेल्या दोन वर्षांपासून तो मित्र, सण-उत्सव, सुख-चैन या सगळ्याचा त्याग करून दिवसातून १४-१४ तास अभ्यास करत होता. कधीकधी नैराश्य आल्यामुळे तो आपल्या वडिलांना म्हणाला, "बाबा, खूप त्रास होतोय या अभ्यासाचा." तेव्हा वडिलांनी त्याच्या पाठीवर हात ठेवला आणि म्हणाले, "अरे बाळा, खचू नकोस. 'टाकीचे घाव सोसल्यावाचून देवपण येत नाही.' आजचा तुझा हा संघर्षच उद्या तुला यशाच्या शिखरावर नेणार आहे!"

टक्के टोणपे खाल्ल्याशिवाय शहाणपण येत नाही.

जीवनात संकटांना सामोरे गेल्याशिवाय किंवा अपयशाचे चटके बसल्याशिवाय माणसाला खरा अनुभव आणि समजूतदारपणा येत नाही. "टक्के टोणपे खाल्ल्याशिवाय शहाणपण येत नाही" ही मराठीतील अत्यंत व्यावहारिक आणि अनुभवी म्हण आहे. याचा सोपा अर्थ असा की, केवळ पुस्तकी ज्ञान किंवा कोणाच्या सांगण्यावरून माणसाला जगाचे खरे अनुभव येत नाहीत. जोपर्यंत माणूस स्वतः आयुष्यात चुका करत नाही, संकटांना सामोरे जात नाही किंवा अपयशाचे धक्के (टक्के

टोणपे) सहन करत नाही, तोपर्यंत त्याला जगाची खरी रीत आणि शहाणपण समजत नाही.

या म्हणीमागे काही महत्त्वाचे पैलू दडलेले आहेत:

अनुभव हाच मोठा गुरू: प्रत्येक अपयश किंवा संकट आपल्याला काहीतरी नवीन शिकवून जाते. आयुष्यात आलेली अडीअडचण माणसाला अधिक प्रगल्भ आणि समजूतदार बनवते.

परिस्थितीची जाणीव: जेव्हा गोष्टी सहज मिळतात, तेव्हा त्यांची किंमत कळत नाही. पण जेव्हा संघर्षातून जावे लागते, तेव्हा माणसाला माणसांची आणि परिस्थितीची खरी पारख होते.

मानसिक कणखरता: जीवनात खाल्लेले हेच 'धक्के' माणसाला भविष्यात येणाऱ्या मोठ्या संकटांशी लढण्याची ताकद देतात.

आयुष्यातील कडू अनुभव हेच माणसाला खऱ्या अर्थाने 'शहाणं' आणि 'घट्ट' बनवतात!

टिटवी देखील समुद्र आटवू शकते.

अर्थ: एखादी व्यक्ती दिसायला अत्यंत लहान किंवा सामान्य असली, तरी तिच्या अंगी असणारा दृढनिश्चय आणि जिद्द खूप मोठे कार्य घडवून आणू शकते.

अगदी योग्य! "टिटवी देखील समुद्र आटवू शकते" हा विचार माणसाच्या प्रबळ इच्छाशक्तीची, आत्मविश्वासाची आणि अपार धैर्याची साक्ष देणारा आहे. वरवर पाहता एक लहानसा पक्षी अथांग समुद्र कसा आटवणार असं वाटलं, तरी यामागे एक अत्यंत प्रेरक पौराणिक कथा आणि मानवी क्षमतेचा मोठा संदेश दडलेला आहे.

इच्छाशक्तीचे बळ: एखादा जीव आकाराने किंवा ताकदीने कितीही लहान असला, तरी जर त्याचा संकल्प दृढ असेल, तर तो अशक्य वाटणारी गोष्टही शक्य करू शकतो.

चिकाटी आणि सातत्य: हा विचार आपल्याला शिकवतो की, संकट कितीही अथांग किंवा मोठे असले, तरी न डगमगता केलेल्या सातत्यपूर्ण प्रयत्नांसमोर शेवटी परिस्थितीलाही नमावेच लागते.

अहंकाराचे मर्दन: समुद्रासारख्या अथांग आणि बलाढ्य शक्तीलाही एका छोट्या टिटवीच्या निर्धारापुढे झुकावे लागले होते, म्हणजेच संकल्पापुढे भौतिक शक्ती दुय्यम ठरते.

एका कथेनुसार, समुद्राच्या लाटांनी टिटवीची अंडी वाहून नेली होती. आपल्या पिलांच्या विरहाने व्याकुळ झालेल्या टिटवीने समुद्र आटवण्याचा विडा उचलला. ती आपल्या इवल्याशा चोचीने समुद्राचे पाणी बाहेर टाकू लागली. तिच्या या अथांग चिकाटीने आणि मातृत्वाने स्वतः ऋषी अगस्ती (किंवा काही कथांमध्ये भगवान विष्णूंचे वाहन गरुड) द्रवले आणि त्यांनी टिटवीच्या मदतीसाठी समुद्र आटवला.

हे विधान आपल्याला सांगते की "प्रयत्नांती परमेश्वर" आणि "निश्चयाचा महामेरू" असल्यावर विश्वातील कोणतीही गोष्ट साध्य करणे अशक्य नाही!

टेंभा मिरवणे. (वाक्प्रचारात्मक म्हण)

अर्थ: स्वतःच्या संपत्तीचा, पदाचा किंवा हुशारीचा उगीचच बडेजाव मिरवणे, ऐट दाखवणे.

"टेंभा मिरवणे" हा मराठीतील एक अतिशय प्रसिद्ध आणि रोजच्या बोलण्यात वापरला जाणारा वाक्प्रचार आहे.

याचा सरळ आणि सोपा अर्थ म्हणजे स्वतःची बढाई मारणे, प्रौढी मिरवणे, तोरा दाखवणे किंवा स्वतःला खूप मोठे समजून ऐटीत वागणे.

या वाक्प्रचाराचा उगम आणि त्याचा वापर यांमागील बाजू खालीलप्रमाणे सांगता येतील:

जुन्या काळात रात्रीच्या वेळी प्रकाशासाठी किंवा मशालीसारखा वापरण्यासाठी कापड, तेल आणि लाकडाच्या साहाय्याने 'टेंभा' (एक प्रकारची मशाल) तयार केला जायचा. गावातील प्रतिष्ठित, श्रीमंत किंवा सत्ताधारी व्यक्ती जेव्हा रात्रीच्या वेळी बाहेर पडत, तेव्हा त्यांच्यापुढे कोणीतरी हा पेटता टेंभा घेऊन चालायचा. हा टेंभा म्हणजे त्या व्यक्तीच्या

श्रीमंतीचा, अधिकाराचा आणि प्रतिष्ठेचा दिमाख असायचा. यावरूनच पुढे 'स्वतःचा मोठेपणा दाखवणे' या अर्थाने "टेंभा मिरवणे" हा वाक्प्रचार रूढ झाला.

"लॉटरी काय लागली, रमेश गावात मोठा टेंभा मिरवू लागला आहे!"

"स्वतः काही न करता वडिलांच्या पैशांवर टेंभा मिरवण्यात कसला आलाय पराक्रम?"

हा वाक्प्रचार बहुधा उपरोधाने (टोमणा मारताना) वापरला जातो. जेव्हा एखादी व्यक्ती गरजेपेक्षा जास्त स्वतःचे कौतुक करते किंवा आपल्या पदाचा, पैशाचा नाहक रुबाब दाखवते, तेव्हा "कशाचा एवढा टेंभा मिरवतोय?" असे म्हटले जाते.

थोडक्यात सांगायचे तर, अवाजवी तोरा किंवा अकारण दिमाख दाखवणे म्हणजेच टेंभा मिरवणे!

टळले ते संकट, उरले ते आयुष्य.

जे संकट आले होते ते टळले हेच मोठे भाग्य, आता जे आयुष्य उरले आहे ते आनंदाने आणि समाधानाने जगावे.

"टळले ते संकट, उरले ते आयुष्य" हा विचार म्हणजे मानवी जीवनाला सकारात्मकता, संथपणा आणि जगण्याची नवी दृष्टी देणारे एक नितांत सुंदर सुभाषित आहे.

जेव्हा एखादी व्यक्ती फार मोठ्या संकटातून, अपघातातून किंवा जीवघेण्या परिस्थितीतून सुखरूप बाहेर पडते, तेव्हा तिच्या तोंडून हे उद्गार सहज बाहेर पडतात. हा केवळ एक विचार नसून "स्वीकार" आणि "नव्या सुरुवातीची" शिकवण देणारे जीवनसूत्र आहे.

या सुंदर विधानामागे खालील खोल अर्थ दडलेले आहेत:

जे नुकसान झाले किंवा जी अडचण आली, त्याबद्दल रडत न बसता, 'आपण त्यातून वाचलो' या गोष्टीचा आनंद मानणे म्हणजे हा विचार. गेले ते संकट होते, पण समोर जे शिल्लक आहे ते सुंदर आयुष्य आहे, हा विचार माणसाला नैराश्यातून बाहेर काढतो.

हे विधान आपल्याला जाणीव करून देते की, जोपर्यंत श्वास सुरू आहे, तोपर्यंत प्रत्येक दिवस ही एक नवी संधी आहे. संकट टळल्यानंतर जे आयुष्य आपल्या हाती उरले आहे, ते अधिक चांगल्या प्रकारे, आनंदाने आणि अर्थपूर्ण रीतीने जगले पाहिजे.

संकटाच्या वादळातून तावूनसुलाखून निघालेला माणूस अधिक कणखर आणि समजूतदार बनतो. उरलेले आयुष्य कसे जगायचे, माणसांची पारख कशी करायची, याचे शहाणपण त्या टळलेल्या संकटानेच दिलेले असते.

भूतकाळात आलेल्या संकटांची सावली भविष्यावर पडू न देता, वर्तमानात जे आयुष्य आपल्या पदरात उरले आहे, त्याचा कृतज्ञतेने

स्वीकार करणे आणि आनंदाने पुढे जाणे, हाच या विधानाचा खरा गाभा आहे!

टाळी एका हाताने वाजत नाही.

कोणत्याही भांडणात किंवा वादात एकाच बाजूने चूक नसते; दोन्ही पक्षांकडे काही ना काही दोष असतोच.
ही मराठीतील अत्यंत लोकप्रिय आणि व्यावहारिक म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की, जेव्हा दोन व्यक्तींमध्ये किंवा दोन पक्षांमध्ये वाद, भांडण, कलह किंवा एखादी विशिष्ट घटना घडते, तेव्हा त्याला केवळ एकच बाजू किंवा एकच व्यक्ती पूर्णपणे जबाबदार नसते. दोन्ही बाजूंकडून काही ना काही कारणीभूत गोष्टी घडलेल्या असतातच. कोणत्याही वादात किंवा नात्यातील दुराव्यामध्ये दोष नेहमी दोन्ही बाजूंचा असतो. एकीकडून कितीही चिथावणी दिली, तरी दुसरी बाजू जर शांत राहिली, तर वाद वाढत नाही. पण जेव्हा दोन्ही बाजू सरसावतात, तेव्हाच वादाची 'टाळी' वाजते.

या म्हणीचा एक सकारात्मक अर्थही निघतो. ज्याप्रमाणे भांडणासाठी दोन्ही हात पुढे येतात, त्याचप्रमाणे एखादे मोठे कार्य यशस्वी करण्यासाठी, नाती टिकवण्यासाठी किंवा समाजात बदल

घडवण्यासाठीही दोन्ही बाजूंच्या सहकार्याची (दोन्ही हातांची) गरज असते.

ही म्हण आपल्याला शिकवते की, एखाद्या घटनेचा न्याय निवाडा करताना केवळ एकाच व्यक्तीला दोषी धरू नये, तर दोन्ही बाजू ऐकून घेऊन मूळ कारणाचा शोध घ्यावा.

नात्यांमधील सुसंवाद असो वा वादसंवाद, दोन्ही गोष्टी घडण्यासाठी दोन्ही बाजूंचे योगदान लागते. म्हणूनच म्हणतात की, टाळी कधीच एका हाताने वाजत नाही!

टका देईल ती माय आणि जेवाय घालेल ती बाय.

पैशाची मदत करणारी व्यक्ती आणि वेळेला अन्न देणारी व्यक्ती हीच संकटाच्या वेळी खरी जवळची वाटते (पैसा आणि अन्नाचे महत्त्व सांगणारी म्हण).

"टका देईल ती माय आणि जेवाय घालेल ती बाय" ही मराठीतील अत्यंत व्यावहारिक, जुनी आणि मानवी स्वभावाचे प्रापंचिक वास्तव मांडणारी म्हण आहे.

वरवर पाहता हे विधान खूपच व्यावहारिक किंवा केवळ पैशाशी जोडलेले वाटू शकते, पण जुन्या काळातील कौटुंबिक आणि सामाजिक रचनेचा विचार केला, तर या म्हणीमागे एक विशिष्ट मानवी मानसिकता आणि

निकड दडलेली आहे. 'टका' म्हणजे पैसा किंवा आर्थिक मदत, तर 'बाय' म्हणजे पत्नी किंवा अन्नपूर्णेच्या रूपातील स्त्री.

माणसाच्या जीवनातील दोन अत्यंत महत्त्वाच्या गरजा म्हणजे 'पैसा' (अडचणीच्या वेळी लागणारे धन) आणि 'अन्न' (रोजची भूक). जो माणूस आपल्याला ऐन अडचणीच्या वेळी आर्थिक मदत करतो, तो आईसारखा (माय) पाठीशी उभा राहतो; आणि जी व्यक्ती आपली रोजची खाण्यापिण्याची सोय करते, ती पत्नीप्रमाणे (बाय) आपली काळजी घेते.

संकटाच्या किंवा गरजेच्या वेळी जो धावून येतो, त्यालाच माणूस आपला मानतो. जात-पात, नातेगोते यापेक्षा प्रत्यक्ष कृतीतून ज्याने मदत केली—मग ती पैशाची असो वा अन्नाची—तीच व्यक्ती आपल्यासाठी सर्वात जवळची ठरते.

ही म्हण मानवी स्वभावाचा एक रोखठोक पैलूही दाखवते. जगात केवळ कोरडी सहानुभूती दाखवणाऱ्यांपेक्षा, जी व्यक्ती प्रत्यक्ष गरजेच्या गोष्टी (पैसा आणि अन्न) पुरवते, तिलाच समाजात खरे महत्त्व दिले जाते.

माणसाच्या आयुष्यातील आर्थिक आणि शारीरिक गरजा पूर्ण करणाऱ्या व्यक्तीलाच तो आदराचे आणि हक्काचे स्थान देतो. संकटसमयी पैसा देणारा 'आई'समान आणि रोज प्रेमाने अन्न भरवणारी 'पत्नी'समान मानली जाते, हाच या म्हणीचा व्यावहारिक गाभा आहे!

टिटवीने समुद्र आटवण्याची भाषा करणे.

स्वतःची क्षमता नसताना अत्यंत अवाढव्य आणि अशक्य कोटीतील काम करण्याचा आव आणणे.

"टिटवीने समुद्र आटवण्याची भाषा करणे" हा मराठीतील एक अतिशय समर्पक आणि उपरोधिक वाक्प्रचार आहे.

हा वाक्प्रचार आपण आधी पाहिलेल्या 'टिटवी देखील समुद्र आटवू शकते" या विधानाच्या अगदी उलट, म्हणजेच व्यावहारिक आणि उपरोधिक अर्थाने वापरला जातो. याचा अर्थ असा की, एखाद्या अतिशय सामान्य, क्षुद्र किंवा ताकद नसलेल्या व्यक्तीने आपल्या क्षमतेबाहेरच्या अत्यंत अवघड आणि अशक्य गोष्टी करण्याची मोठी मोठी फुशारकी मारणे.

इथे 'टिटवी' हे अत्यंत लहान, दुर्बळ घटकाचे प्रतीक आहे, तर 'समुद्र' हे अथांग, अफाट आणि अजेय शक्तीचे प्रतीक आहे. जेव्हा एखादी व्यक्ती स्वतःची पात्रता किंवा ताकद न ओळखता, एखाद्या बलाढ्य शक्तीला हरवण्याच्या किंवा अशक्य काम करण्याच्या गप्पा मारते, तेव्हा हा वाक्प्रचार वापरतात.

हा वाक्प्रचार सहसा उपहासाने वापरला जातो. जेव्हा एखादा नवखा किंवा असमर्थ माणूस अनुभवी आणि मातब्बर लोकांसमोर "मी हे सहज करून दाखवेन" असा तोरा दाखवतो, तेव्हा समाजात "याची लायकी

काय आणि हा बोलतोय काय!" अशा अर्थाने 'टिटवीने समुद्र आटवण्याची भाषा करावी तसा हा प्रकार आहे' असे म्हटले जाते.

"कालपर्यंत गल्लीतली मॅच न जिंकू शकणारा संघ आंतरराष्ट्रीय चॅम्पियन्सना हरवण्याच्या बाता मारत होता; म्हणजे अगदी टिटवीने समुद्र आटवण्याची भाषा करणेच होते ते!"

संक्षिप्त फरक:

जिथे "टिटवी देखील समुद्र आटवू शकते" हे विधान माणसाच्या अदम्य इच्छाशक्तीला आणि चिकाटीला सलाम करते...

तिथेच "टिटवीने समुद्र आटवण्याची भाषा करणे" हा वाक्प्रचार माणसाच्या अवाजवी गर्वाला आणि वास्तवाचे भान नसलेल्या फुशारकीला टोमणा मारतो!

टाकाऊतून टिकाऊ बनवणे.

निरुपयोगी किंवा टाकाऊ समजल्या जाणाऱ्या गोष्टींमधून काहीतरी उपयुक्त आणि मौल्यवान तयार करणे.

"टाकाऊतून टिकाऊ बनवणे" (Trash to Treasure / Waste to Wealth) हा केवळ एक सुप्रसिद्ध मराठी वाक्प्रचार किंवा सुविचार नाही, तर ती आजच्या काळातील एक अत्यंत महत्त्वाची जीवनशैली आणि संस्कृती आहे.

याचा सरळ अर्थ असा की, ज्या गोष्टी निरुपयोगी, निरर्थक किंवा कचरा म्हणून फेकून दिल्या जातात, त्यांच्यावर कल्पकता आणि बुद्धीच्या जोरावर प्रक्रिया करून त्यातून एखादी अत्यंत उपयुक्त, सुंदर आणि दीर्घकाळ टिकणारी वस्तू तयार करणे.

हा विचार माणसाच्या सर्जनशीलतेला आव्हान देतो. एखादी निरुपयोगी वस्तू पाहिल्यावर सामान्य माणूस ती फेकून देतो, पण कलासक्त आणि कल्पक माणूस "याचा अजून काय वापर करता येईल?" असा विचार करतो. उदा. रिकाम्या काचेच्या किंवा प्लास्टिकच्या बाटल्यांपासून सुंदर कुंड्या, आकाशदिवे किंवा शोभेच्या वस्तू बनवणे.

घरगुती स्तरावर असो वा औद्योगिक स्तरावर, टाकाऊ वस्तूंचा पुनर्वापर केल्यामुळे नवीन वस्तू खरेदी करण्याचा खर्च वाचतो. आजकाल 'कचऱ्यातून संपत्ती' (Waste to Wealth) हा एक मोठा उद्योग बनला आहे. जुन्या कपड्यांपासून गोधड्या, पायपुसणी किंवा पिशव्या बनवणे हा याचाच एक भाग आहे.

आजच्या काळात प्लास्टिक, ई-कचरा (E-waste) आणि इतर कचऱ्यामुळे प्रदूषणाची समस्या गंभीर बनली आहे. अशा वेळी 'टाकाऊतून टिकाऊ' हा मंत्र 'पुनर्वापर' (Reuse) आणि 'पुनर्चक्रीकरण' (Recycle) या पर्यावरणाच्या नियमांना बळ देतो. यामुळे कचऱ्याचे व्यवस्थापन करणे सोपे जाते.

या संकल्पनेचा एक सुंदर आध्यात्मिक किंवा मानवी अर्थही निघतो. समाजात किंवा आयुष्यात कोणतीही व्यक्ती किंवा कोणतीही परिस्थिती पूर्णपणे 'टाकाऊ' (वाया गेलेली) नसते. योग्य संस्कार, शिक्षण आणि दिशा मिळाली, तर अपयशी किंवा भरकटलेली व्यक्तीही समाजात अत्यंत 'टिकाऊ' आणि मोलाचे योगदान देऊ शकते.

ही संकल्पना आपल्याला वस्तूंकडे आणि आयुष्याकडे पाहण्याचा एक सकारात्मक दृष्टिकोन शिकवते. "काहीही वाया घालवू नका, प्रत्येक गोष्टीत काहीतरी चांगलं शोधण्याचा प्रयत्न करा," हाच या सुविचाराचा मुख्य गाभा आहे!

टपल्या रे टपल्या, डोक्यावर घपल्या.

दुसऱ्यांच्या चुका काढण्यात किंवा टिंगल उडवण्यात मग्न राहणाऱ्या माणसावर शेवटी स्वतःवरच नामुष्की ओढवते.

"टपल्या रे टपल्या, डोक्यावर घपल्या" हा प्रामुख्याने महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागात आणि लहान मुलांच्या खेळात वापरला जाणारा एक गमतीशीर, उपरोधिक आणि तोंडपाठ असलेला बालगीतवजा जोडशब्द किंवा यमक (Rhyme) आहे.

हा कोणताही गंभीर वाक्प्रचार किंवा म्हण नसून, जनमानसात गंमत म्हणून किंवा एखाद्याला चिडवण्यासाठी वापरला जातो. याचा संदर्भ आणि अर्थ खालीलप्रमाणे समजून घेता येईल:

लहान मुले खेळताना एकमेकांना चिडवण्यासाठी किंवा मजेमजेने टपली (डोक्यावर हलका मार मारणे) मारताना असे यमक जुळवून बोलतात. "टपल्या रे टपल्या" म्हणजे टपल्या मारणे आणि "डोक्यावर घपल्या" म्हणजे डोक्यावर टेंगूळ येणे किंवा मोठा मार बसणे, असा त्याचा गमतीशीर यमक जोडणारा अर्थ काढला जातो.

जेव्हा एखादी व्यक्ती फार शहाणपणा शिकवत असते आणि ऐनवेळी तिची फजिती होते, किंवा कोणीतरी उथळपणे वागत असते, तेव्हा त्याची टिंगल उडवण्यासाठी जुनी जाणती माणसे उपरोधाने म्हणतात— "आले मोठे शहाणे, टपल्या रे टपल्या, डोक्यावर घपल्या!" म्हणजेच, फार उड्या मारू नका, नाहीतर डोक्यावर मार बसेल (फजिती होईल).

मराठी भाषेत आणि लोकसंस्कृतीत यमक जुळवून (Rhyming words) बोलण्याची मोठी परंपरा आहे. केवळ नादमाधुर्य आणि यमक जुळवण्यासाठी 'टपल्या' शब्दासोबत 'घपल्या' हा शब्द जोडला गेला आहे, ज्याला भाषेच्या लहेजात एक वेगळीच मजा आहे.

हे वाक्य म्हणजे मराठी भाषेतील निखळ बालपणीची गंमत, खेळातील चिडवाचिडवी आणि तोंडसुख घेण्यासाठी वापरले जाणारे एक हलकेफुलके, गमतीशीर जोडवाक्य आहे!

टाळूवरचे लोणी खाणे.

अत्यंत हलक्या मनाचे वर्तन करून, दुसऱ्याच्या लाचारीचा किंवा अगतिकतेचा फायदा उठवणे; अत्यंत कृपणपणे स्वार्थ साधणे.

"टाळूवरचे लोणी खाणे" (किंवा "मढ्याच्या टाळूवरचे लोणी खाणे") हा मराठी भाषेतील अत्यंत तीव्र, चटका लावणारा आणि अत्यंत नीच प्रवृत्तीवर बोट ठेवणारा वाक्प्रचार आहे.

याचा सरळ अर्थ असा की, एखाद्या अत्यंत असहाय, गरीब, अगतिक किंवा संकटात सापडलेल्या व्यक्तीचा गैरफायदा घेऊन स्वतःचा स्वार्थ साधणे, किंवा अत्यंत क्रूरपणे तिची फसवणूक करून स्वतःचे खिसे भरणे.

या वाक्प्रचारामागील पार्श्वभूमी आणि त्याचे सामाजिक वास्तव खालील मुद्द्यांवरून स्पष्ट होते:

हा वाक्प्रचार एका जुन्या आणि अत्यंत वेदनादायी रूढीशी जोडलेला आहे. जुन्या काळी लहान मूल वारले किंवा एखादी व्यक्ती मृत झाली, तर अंत्यसंस्काराच्या वेळी किंवा विशिष्ट विधीत शांततेसाठी डोक्याच्या

टाळूवर थोडे लोणी किंवा तूप ठेवण्याची प्रथा होती. अशा अत्यंत दु:खाच्या आणि स्मशानातील वातावरणातही, जर एखाद्याने ते निलाजरेपणाने काढून खाल्ले, तर ती क्रूरतेची आणि स्वार्थाची पराकाष्ठा मानली जाते. याच रूपकातून हा वाक्प्रचार जन्माला आला.

हा वाक्प्रचार अशा लोकांवर चपखल बसतो ज्यांना इतरांच्या दु:खाशी, गरिबीशी किंवा वेदनेशी काहीही देणेघेणे नसते. समोरची व्यक्ती उद्ध्वस्त

होत असतानाही जे केवळ स्वतःच्या फायद्याचा (कमिशन, लाच किंवा नफेखोरीचा) विचार करतात, त्यांच्यासाठी ही चपराक आहे.

जेव्हा महापूर, दुष्काळ किंवा भूकंप येतो, तेव्हा जीवनावश्यक वस्तूंची टंचाई निर्माण होते. अशा वेळी काही व्यापारी धान्याचे भाव दुप्पट-तिप्पट करून गरिबांची लूट करतात. याला म्हणतात 'टाळूवरचे लोणी खाणे'.

एखाद्या गरीब कुटुंबातील व्यक्ती रुग्णालयात मृत्यूशी झुंजत असताना, तिच्या अगतिकतेचा फायदा घेऊन औषधांचा काळाबाजार करणे किंवा शासकीय मदतीमध्ये कमिशन खाणे, हा या वाक्प्रचाराचा जिवंत नमुना आहे.

माणुसकीला काळिमा फासून, दुसऱ्याच्या अगतिकतेचा आणि दुःखाचा बाजार मांडून स्वतःचा स्वार्थ साधण्याच्या अत्यंत हीन प्रवृत्तीला "टाळूवरचे लोणी खाणे" म्हणतात.

टका पंधरा शेळ्या, शेळी पावेतो रुपया.

अत्यंत स्वस्त आणि कवडीमोलाने मिळणाऱ्या वस्तूंची किंमत न उरणे किंवा एखाद्या व्यवहारात सुरुवातीला मोठे नुकसान सोसावे लागणे.

"टका पंधरा शेळ्या, शेळी पावेतो रुपया" ही मराठी भाषेतील अत्यंत दुर्मिळ आणि जुन्या काळातील आर्थिक गणितावर आधारित एक मजेदार व उपरोधिक म्हण आहे.

वरवर पाहता हे एक विसंगत आणि गोंधळात टाकणारे गणित वाटते, पण या म्हणीचा खरा रोख "अवाजवी महागाई", "मूल्यहीनता" किंवा "अस्ताव्यस्त आणि अनियंत्रित कारभारावर" टोमणा मारण्याचा आहे.

जुनी चलनी नाणी लक्षात घेतली, तर 'टका' हे रुपयापेक्षा लहान असणारे नाणे होते (काही काळी ३ पैशांचा एक टका किंवा रुपयात अनेक टक्के असायचे).

म्हणीचा पहिला भाग म्हणतो: "टक्क्याला १५ शेळ्या" (म्हणजे अत्यंत स्वस्त, एका लहानशा नाण्यात तब्बल १५ शेळ्या मिळतात).

तर दुसरा भाग अगदी उलट सांगतो: "एक शेळी घ्यायला गेलात, तर पूर्ण रुपया मोजावा लागेल" (म्हणजे वैयक्तिक पातळीवर तीच गोष्ट अत्यंत महाग होते).

हे जे गणितातील प्रचंड विसंगती आणि गोंधळ दाखवला आहे, तोच या म्हणीचा मुख्य गाभा आहे.

व्यावहारिक जगात अनेकदा जेव्हा आपण एखादी गोष्ट घाऊक (Wholesale) प्रमाणात घेतो, तेव्हा ती अतिशय स्वस्त मिळते; पण तीच गोष्ट किरकोळ (Retail) बाजारात एकटी-दुकटी घ्यायला गेलो, तर तिची किंमत अवाजवी मोजावी लागते. बाजारातील या प्रचंड आर्थिक तफावतीवर बोट ठेवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

ज्या ठिकाणी कुठलाही नियम नसतो, कायद्याचे राज्य नसते किंवा बाजारावर कोणाचे नियंत्रण नसते, तिथे अशी मनमानी किंमत लावली जाते. अशा 'अंधेर नगरी चौपट राजा' सारख्या परिस्थितीला किंवा गोंधळाच्या कारभाराला उद्देशून जुनी जाणती माणसे म्हणतात— "तिथला काय कारभार विचारता, तिथलं गणित म्हणजे 'टका पंधरा शेळ्या आणि शेळी पावेतो रुपया' असा सगळा सावळागोंधळ आहे!"

बाजारातील अवाजवी तफावत, किमतींमधील प्रचंड विसंगती आणि व्यवस्थेतील अंदाधुंदी किंवा गोंधळ व्यक्त करण्यासाठी या म्हणीचा वापर केला जातो!

टकुच प्राणाशी येणे.

एखादे संकट किंवा कठीण परिस्थिती इतकी पराकोटीला जाणे की ज्यामुळे जीव अगदी मेटाकुटीस येतो.

"टकुच प्राणाशी येणे" (किंवा काही भागांत "टकुरी प्राणाशी येणे") हा प्रामुख्याने महाराष्ट्रातील ग्रामीण आणि बोलीभाषेत वापरला जाणारा एक अतिशय तीव्र आणि परिणामकारक वाक्प्रचार आहे.

इथे 'टकुच' किंवा 'टकुरी' याचा सरळ अर्थ 'डोके' किंवा 'कपाळ/खोपडी' असा होतो. या वाक्प्रचाराचा मुख्य अर्थ "अतिशय

त्रास होणे, जीव नकोसा होणे, किंवा संकटाने अगदी शेवटच्या मर्यादेपर्यंत छळणे" असा आहे.

जेव्हा एखादा माणूस प्रचंड शारीरिक कष्ट करतो, किंवा एखाद्या आजारपणामुळे, डोकेदुखीमुळे अगदी बेजार होतो, तेव्हा तो म्हणतो, "आज डोकेदुखीने टकुच प्राणाशी आले आहे." म्हणजेच, त्रास इतका असह्य झाला आहे की आता प्राण निघतात की काय, अशी अवस्था झाली आहे.

केवळ शारीरिकच नाही, तर मानसिक त्रासाच्या वेळीही हा वाक्प्रचार वापरला जातो. एखाद्या व्यक्तीला वारंवार समजावून सांगूनही ती ऐकत नसेल, किंवा सततच्या कटकटींमुळे माणूस वैतागला असेल, तेव्हाही संतापाने आणि हतबलतेने हा उद्गार निघतो.

"दिवसभर त्या सरकारी कार्यालयाचे खेटे मारून आणि बाबूंची उडवाउडवीची उत्तरे ऐकून माझं टकुच प्राणाशी आलं होतं!"

मराठीतील प्रमाणभाषेत जो अर्थ 'प्राण कंठाशी येणे' (जीव कासावीस होणे/संकटात पडणे) या वाक्प्रचाराचा आहे, तोच अर्थ बोलीभाषेत अधिक तीव्रतेने आणि गावरान लहेजात व्यक्त करण्यासाठी 'टकुच प्राणाशी येणे' असा वापरला जातो.

जेव्हा एखादी परिस्थिती, काम किंवा मानसिक ताण माणसाच्या सहनशक्तीच्या पार जातो आणि तो पूर्णपणे खचून किंवा वैतागून जातो, तेव्हा "टकुच प्राणाशी येणे" हा वाक्प्रचार वापरतात!

टाळूवर डोळे असणे.

अतिशय गर्विष्ठ किंवा अहंकारी असणे, ज्यामुळे आजूबाजूच्या सामान्य माणसांची किंवा परिस्थितीची जाणीव न राहणे.

"टाळूवर डोळे असणे" हा मराठी भाषेतील माणसाच्या अहंकारी, गर्विष्ठ आणि उद्दाम प्रवृत्तीवर अत्यंत चपखलपणे बोट ठेवणारा वाक्प्रचार आहे.

याचा सरळ अर्थ असा की, एखाद्या व्यक्तीला आपल्या संपत्तीचा, सत्तेचा, रूपाचा किंवा हुद्द्याचा प्रचंड माज (अहंकार) चढणे, ज्यामुळे ती समोरच्या माणसाला अतिशय क्षुद्र समजू लागते किंवा वास्तवाकडे पूर्णपणे कानाडोळा करते.

माणसाचे डोळे हे चेहऱ्यावर, म्हणजेच समोर असतात, जेणेकरून त्याला जमिनीवरचे वास्तव आणि समोरची माणसे स्पष्ट दिसावीत. पण जेव्हा कोणाचे 'डोळे टाळूवर' (डोक्याच्या वरच्या भागात) जातात, तेव्हा त्याला खाली जमिनीवर असणारी सामान्य माणसे किंवा परिस्थिती दिसतच नाही. म्हणजेच, अहंकारामुळे त्या व्यक्तीला वास्तवाचे भान राहत नाही.

हा वाक्प्रचार अशा लोकांसाठी वापरला जातो, जे श्रीमंती किंवा अधिकार आल्यावर जुन्या मित्रांना, नातलगांना किंवा गरिबांना ओळखतही नाहीत आणि त्यांच्याशी अत्यंत तुच्छतेने वागतात.

"निवडणूक जिंकून मंत्री पद काय मिळाले, रमेशचे डोळे अगदी टाळूवर गेले आहेत; आता तो साध्या कार्यकर्त्यांना ओळखतही नाही."

"चार पैसे हातात आले की काही लोकांचे डोळे टाळूवर जातात, पण नियती एके दिवशी त्यांना जमिनीवर आणल्याशिवाय राहत नाही."
माणसाने कितीही प्रगती केली तरी त्याचे पाय जमिनीवर असावेत. पण जेव्हा एखाद्याच्या डोक्यात यशाची किंवा पैशाची हवा जाते आणि तो इतरांना तुच्छ लेखू लागतो, तेव्हा त्याचे "डोळे टाळूवर गेले आहेत" असे म्हटले जाते!

टका असेल खिशात, तर जग येईल वशात.

जर माणसाकडे पैसा असेल, तर जगातील लोक त्याच्या शब्दाला मान देतात आणि त्याच्या पाठीशी उभे राहतात (पैशाचे महत्त्व सांगणारी म्हण).

"टका असेल खिशात, तर जग येईल वशात" हा मराठी भाषेतील अत्यंत रोखठोक, व्यावहारिक आणि पैसाकेंद्री मानवी मानसिकतेवर प्रकाश टाकणारा सुविचार आहे.

इथे 'टका' म्हणजे पैसा, धन किंवा संपत्ती आणि 'वशात येणे' म्हणजे आपल्या नियंत्रणात येणे किंवा आपल्या शब्दाला मान मिळणे. या विधानाचा सरळ अर्थ असा की, ज्या व्यक्तीच्या खिशात पैसा असतो, त्याच्यापुढे संपूर्ण जग झुकते आणि त्याचे सगळे काम सहज फत्ते होते. हा विचार आजच्या जगात अत्यंत महत्त्वाचे मानले जाणारे आर्थिक वास्तव मांडतो. पैशामुळे माणसाला समाजात प्रतिष्ठा, सत्ता आणि सोयी-सुविधा मिळतात. जेव्हा माणसाची आर्थिक स्थिती भक्कम असते, तेव्हा त्याचे हितशत्रूही त्याच्याशी गोड बोलू लागतात आणि अनोळखी लोकही मैत्रीचा हात पुढे करतात.

हा सुविचार मानवी स्वभावातील एका स्वार्थी पैलूवर बोट ठेवतो. अनेकदा लोक माणसाच्या गुणांपेक्षा किंवा त्याच्या स्वभावापेक्षा त्याच्या संपत्तीला जास्त मान देतात. जोपर्यंत खिशात पैसा आहे, तोपर्यंत "तुम्ही कसे आहात?" असे विचारणारे अनेक जण असतात; पण खिसा रिकामा झाला की तेच जग पाठ फिरवते, हेच यातून सुचवायचे आहे.

'दाम करी काम' या म्हणीशी साधर्म्य

मराठीतील प्रसिद्ध म्हण 'दाम करी काम' (म्हणजे पैशाने कोणतीही गोष्ट साध्य करता येते) याचाच हा आधुनिक आणि अधिक स्पष्ट काव्यमय रूप आहे. आर्थिक संपन्नता माणसाला समाजात एक प्रकारचा आत्मविश्वास आणि वजन मिळवून देते.

हे विधान आपल्याला जगाच्या अत्यंत व्यावहारिक आणि कोरड्या रितीची जाणीव करून देते. जगात स्वतःचे स्थान निर्माण करण्यासाठी आणि लोकांना आपल्या शब्दाचा आदर करायला लावण्यासाठी आर्थिक बळ (टका) किती महत्त्वाचे ठरते, हेच या ओळींमधून स्पष्ट होते!

टाक साळ सुळ, नि काढ पाळ मुळ.

एखादी वरवरची सोपस्कार करण्याची पद्धत सोडून देऊन, समस्येच्या किंवा कामाच्या थेट मुळाशी जाऊन काम करणे.

"टाक साळ सुळ, नि काढ पाळ मुळ" (किंवा काही भागांत "टाक साल सुळ, नि काढ पाळ मूळ") हा मराठी बोलीभाषेतील, विशेषतः शेतीसंस्कृती आणि ग्रामीण जीवनातून आलेला एक अतिशय चपखल आणि मार्गदर्शक वाक्प्रचार आहे.

याचा वरवरचा संबंध शेती आणि झाडाझुडपांशी असला, तरी मानवी जीवन, राजकारण, व्यवस्थापन आणि समस्या निवारणात हा एक मूलभूत सिद्धांत म्हणून वापरला जातो. या विधानाचा सरळ अर्थ असा की, वरवरची मलमपट्टी किंवा वरवरचे उपाय (साळ सुळ) करण्याऐवजी, समस्येच्या अगदी मुळाशी जाऊन ती मुळासकट (पाळ मूळ) नष्ट करणे. शेतात किंवा बागेत जेव्हा एखादे उपद्रवी किंवा विषारी तण (गवत) उगवते, तेव्हा त्याचे केवळ वरचे शेंडे किंवा पाने खरवडून (साळ सुळ

करून) फायदा होत नाही. काही दिवसांनी ते तण पुन्हा नव्या जोमाने वर येते. जर त्या उपद्रवी झाडापासून कायमची मुक्ती हवी असेल, तर कुदळ मारून त्याचे 'पाळमुळ' (Roots) जमिनीतून पार उपटून फेकावे लागते. हाच नियम जीवनातील संकटांना लावलेला आहे.

कोणतीही अडचण किंवा संकट आल्यावर माणूस अनेकदा तात्पुरते उपाय शोधतो. पण ते उपाय म्हणजे केवळ 'साळ सुळ' करणे असते. मूळ आजार किंवा समस्येचे कारण जोपर्यंत शोधून नष्ट केले जात नाही, तोपर्यंत ती समस्या पुन्हा पुन्हा डोके वर काढत राहते.

डोके दुखत असल्यास दरवेळी केवळ वेदनाशामक गोळी घेणे म्हणजे 'वरवरचा उपाय'. पण ते डोकेदुखी अपचनामुळे आहे की डोळ्यांच्या नंबरमुळे, हे शोधून त्यावर उपचार करणे म्हणजे 'पाळमुळ काढणे'.

हा विचार आपल्याला शिकवतो की, आयुष्यात ज्या वाईट सवयी, वाईट प्रवृत्ती किंवा शत्रुत्व आपल्याला त्रास देत आहेत, त्यांच्याबाबत मवाळ धोरण ठेवून चालत नाही. तिथे अत्यंत कठोर होऊन, वेळप्रसंगी ठोस निर्णय घेऊन त्या गोष्टीचा कायमचा सोक्षमोक्ष लावावा लागतो.

"कंपनीतील कर्मचाऱ्यांच्या रोजच्या अंतर्गत कटकटींवर दरवेळी तात्पुरती समजूत काढण्यापेक्षा, व्यवस्थापकाने भांडणाचे मूळ कारण शोधून 'टाक साळ सुळ, नि काढ पाळ मुळ' या न्यायाने मुख्य सूत्रधारालाच कामावरून काढून टाकले."

संकटांशी किंवा समस्यांशी लढताना पळवाट न शोधता किंवा तात्पुरती मलमपट्टी न करता, विषयाचा समूळ उच्चाटन करणे म्हणजेच "टाक साळ सुळ, नि काढ पाळ मुळ"!

टमटम वाजवणे. (बोलीभाषेतील म्हण)

स्वतःच्याच कर्तृत्वाचा किंवा गुणांचा स्वतःच सगळीकडे डांगोरा पिटणे, उगीचच प्रसिद्धी मिळवण्याचा प्रयत्न करणे.

"टमटम वाजवणे" हा मराठी भाषेतील एक अतिशय रंजक, गमतीशीर आणि रोजच्या व्यवहारात वापरला जाणारा वाक्प्रचार आहे.

याचा सरळ अर्थ असा की, एखाद्या गोष्टीचा प्रचंड गाजावाजा करणे, दवंडी पिटणे, गुपित उघड करून सर्वत्र त्याची दवंडी देणे किंवा स्वतःची अथवा दुसऱ्याची नाचक्की करण्यासाठी ती गोष्ट सर्वांना ओरडून सांगणे.

जुन्या काळात जेव्हा राजाचा एखादा हुकूम, गावातील महत्त्वाची बातमी किंवा जाहीर नोटीस लोकांपर्यंत पोहोचवायची असायची, तेव्हा गावात एक माणूस हातात 'टमटम' (एक लहान ढोलके किंवा डफडे) घेऊन फिरायचा. तो आधी 'टम-टम' आवाज करून लोकांचे लक्ष वेधून घ्यायचा आणि मग मोठ्या आवाजात ती बातमी ओरडून सांगायचा. याला 'दवंडी पिटणे' असेही म्हणतात. याच प्रथेवरून 'गोष्टीचा जाहीर बोभाटा करणे' या अर्थाने "टमटम वाजवणे" हा वाक्प्रचार रूढ झाला.

हा वाक्प्रचार बऱ्याचदा नकारात्मक किंवा उपरोधिक संदर्भाने वापरला जातो. जेव्हा एखादी गोष्ट गुपित ठेवणे गरजेचे असते, पण एखादी व्यक्ती ती सहन न होऊन सगळ्या गावामध्ये सांगत सुटते, तेव्हा हा वाक्प्रचार चपखल बसतो.

"रमेशने एक साधी दुचाकी काय खरेदी केली, तो गल्लीबोळात स्वतःचेच टमटम वाजवत फिरत आहे!"

"श्यामला आपल्या घरातील कोणतीही गुप्त गोष्ट सांगू नका, त्याला दुसऱ्याच दिवशी सगळ्यांसमोर टमटम वाजवण्याची सवय आहे."

एखाद्या साध्याशा गोष्टीचा अवाजवी गाजावाजा करणे किंवा एखादी खाजगी गोष्ट चव्हाट्यावर आणून तिचा जाहीर बोभाटा करणे म्हणजेच "टमटम वाजवणे"!

टाचणी पडली तरी आवाज येईल इतकी शांतता.

एखाद्या ठिकाणी असलेली अत्यंत टोकाची, निरव आणि भीतीदायक शांतता दर्शवण्यासाठी ही म्हण वापरतात.

"टाचणी पडली तरी आवाज येईल इतकी शांतता" (Pin-drop silence) हा मराठी भाषेतील अत्यंत प्रभावी, लोकप्रिय आणि चित्रदर्शी वाक्प्रचार आहे.

याचा सरळ अर्थ म्हणजे अतिशय गाढ, निबिड किंवा कडक शांतता असणे. जिथे अगदी लहानशा हालचालीचा किंवा सूक्ष्म गोष्टीचाही

आवाज स्पष्ट ऐकू येऊ शकतो, अशा शांततेचे वर्णन करण्यासाठी हा वाक्प्रचार वापरला जातो.

भाषिक सौंदर्य आणि रूपक (Visual Imagery)

'टाचणी' (Pin) ही अत्यंत हलकी आणि छोटी वस्तू आहे. ती जमिनीवर पडली, तर एरवी तिचा अजिबात आवाज ऐकू येत नाही. पण जर वातावरण इतके संथ आणि निःशब्द असेल की त्या टाचणीचा पडण्याचा *'टिनं'* असा सूक्ष्म आवाजही कानावर पडू शकेल, तर तिथल्या शांततेची पातळी किती उच्च असेल, याची कल्पना या रूपकातून मिळते. हे भाषेचे एक उत्तम सौंदर्य आहे.

हा वाक्प्रचार वेगवेगळ्या मानवी भावना आणि प्रसंग व्यक्त करण्यासाठी वापरला जातो:

परीक्षागृहात (Exam Hall) किंवा एखाद्या विद्वानाचे व्याख्यान सुरू असताना श्रोते इतके मग्न असतात की, तिथे 'टाचणी पडली तरी आवाज येईल इतकी शांतता' असते.

एखाद्या संकटामुळे किंवा भीतीच्या वातावरणामुळे जेव्हा लोक स्तब्ध होतात, तेव्हाही ही अशी गंभीर शांतता पसरते. उदा. शिक्षकांनी वर्गात प्रवेश करताच दंगामस्ती करणाऱ्या मुलांमध्ये टाचणी पडली तरी आवाज येईल इतकी शांतता पसरली.

मध्यरात्रीच्या वेळी किंवा घनदाट जंगलात असणाऱ्या शांततेचे वर्णन करतानाही हा वाक्प्रचार चपखल ठरतो.

जिथे कसलाही कोलाहल नाही, मानवी आवाजाचा लवलेश नाही आणि मन एकाग्र होईल अशी पूर्ण स्तब्धता आहे, अशा उत्कट आणि गंभीर शांततेला व्यक्त करण्यासाठी हा सुंदर वाक्प्रचार वापरला जातो!

टवकारले कान, की उडाला ताण.

संकट किंवा एखादी महत्त्वाची बातमी ऐकून अचानक अत्यंत सावध आणि सतर्क होणे.

"टवकारले कान, की उडाला ताण" हा मराठी भाषेतील अत्यंत मार्मिक, खेळकर आणि मानवी मानसशास्त्रावर प्रकाश टाकणारा एक सुंदर सुविचार किंवा आधुनिक यमक आहे.

इथे 'कान टवकारणे' म्हणजे अत्यंत एकाग्रतेने, उत्सुकतेने किंवा आवडीने एखादी गोष्ट ऐकण्यासाठी सज्ज होणे, आणि 'ताण उडणे' म्हणजे मनाचा थकवा, ताणतणाव (Stress) किंवा मरगळ पूर्णपणे नाहीशी होणे.

या विधानाचा सखोल अर्थ आणि त्याचे मानवी जीवनातील महत्त्व खालील तीन मुख्य पैलूंमधून समजून घेता येईल:

मानवी जीवनात संगीत, सुश्राव्य गाणी किंवा निसर्गाचे आवाज हे ताणतणाव कमी करण्याचे सर्वात मोठे साधन मानले गेले आहे.

दिवसभराच्या धावपळीने आणि कष्टाने जेव्हा माणूस थकतो, तेव्हा रेडिओवर किंवा मोबाईलवर त्याचे आवडते गाणे वाजायला लागते. ते गाणे ऐकण्यासाठी जसे त्याचे कान उत्सुकतेने 'टवकारतात', तसाच त्याच्या मनातील सगळा 'ताण' एका क्षणात पळून जातो.

जेव्हा एखादी व्यक्ती मानसिक थकव्यात असते आणि अचानक तिच्या आवडीच्या विषयाची, फायद्याची किंवा मनोरंजक गोष्टीची चर्चा सुरू होते, तेव्हा तिचा आळस झटकन दूर होतो. कुतूहलापोटी ती व्यक्ती कान देऊन ती गोष्ट ऐकू लागते. हे नवीन आणि उद्बोधक ज्ञान ऐकल्यामुळे मनाला एक वेगळीच उभारी मिळते आणि थकवा निघून जातो.

हा विचार आपल्याला 'सजगता' शिकवतो. जेव्हा आपण आजूबाजूच्या सुंदर गोष्टींकडे (उदा. पक्षांचे कूजन, वाऱ्याची झुळूक, किंवा एखाद्या विद्वानाचे व्याख्यान) लक्ष केंद्रित करतो, तेव्हा आपले मन भूतकाळ आणि भविष्याच्या चिंतेतून मुक्त होते. ही एकाग्रता म्हणजेच कान टवकारणे आणि या एकाग्रतेमुळे मिळणारी शांतता म्हणजेच ताण उडणे!

मनाला आनंद देणारी, उत्सुकता वाढवणारी किंवा ज्ञान देणारी गोष्ट जेव्हा कानावर पडते, तेव्हा माणूस आपले सगळे दुःख आणि ताण विसरून त्या आनंदात मग्न होऊन जातो, हाच या ओळींचा खरा आणि सुंदर गाभा आहे!

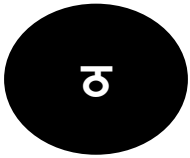

ठकास महाठक भेटणे

एका दगाबाज किंवा कपटी माणसाला त्याच्यापेक्षाही अधिक लबाड आणि हुशार माणूस मिळणे. जेव्हा दोन लबाड व्यक्ती एकमेकांसमोर येतात आणि एक दुसऱ्याला मात देतो, तेव्हा ही म्हण वापरली जाते.

"ठकास महाठक भेटणे" (किंवा काही भागांत *"ठकास महाठक"* एवढाच वापर केला जातो) हा मराठी भाषेतील अत्यंत लोकप्रिय आणि माणसाच्या लबाड प्रवृत्तीवर बोट ठेवणारा एक प्रसिद्ध वाक्प्रचार व म्हण आहे.

याचा सरळ अर्थ असा की, एका अट्टल लबाड, कपटी किंवा चतुर माणसाला (ठकाला) त्याच्यापेक्षाही जास्त हुशार, सवाई आणि डावा लबाड माणूस (महाठक) मिळणे; ज्यामुळे पहिल्या लबाडाची डाळ शिजत नाही आणि त्याचा गर्व गळून पडतो.

'ठक' म्हणजे लोकांना फसवणारा, लबाडीने स्वतःचा स्वार्थ साधणारा माणूस. अशा माणसाला वाटते की अख्ख्या जगात

आपणच सर्वात हुशार आहोत आणि आपण कोणालाही सहज मूर्ख बनवू शकतो. पण 'शेराला सव्वाशेर' मिळतोच, या न्यायाने जेव्हा अशा माणसाचा पाला त्याच्यापेक्षाही मोठ्या लबाडाशी पडतो, तेव्हा तो स्वतःच चक्रावून जातो.

बाजारात एखादा भेसळयुक्त किंवा खोटा माल विकणारा व्यापारी जेव्हा स्वतः ग्राहक म्हणून दुसऱ्या दुकानात जातो आणि तिथे त्याला त्याहूनही जुना आणि निकृष्ट माल गळ्यात मारला जातो, तेव्हा त्याला म्हणतात— ठकास महाठक भेटणे.

"रमेश गावातील भोळ्या लोकांना व्याजाच्या नावाखाली फसवण्यात पटाईत होता; पण एका शहरातल्या एजंटने त्यालाच मोठ्या नफ्याचे आमिष दाखवून लाखो रुपयांना गंडवले. म्हणतात ना, 'ठकास महाठक भेटणे' तसाच प्रकार झाला हा!"

'शेराला सव्वाशेर' या म्हणीशी साधर्म्य

मराठीतील गाजलेली म्हण 'शेराला सव्वाशेर मिळणे' (म्हणजेच एका ताकदवान किंवा हुशार माणसाला त्याच्यापेक्षा जास्त ताकदवान माणूस मिळणे) याचाच हा लबाडी आणि कपटी व्यवहाराच्या संदर्भातील प्रतिशब्द आहे.

हा विचार आपल्याला शिकवतो की, आपल्या लबाडीचा किंवा अतिशहाणपणाचा माज फार काळ टिकत नाही. आपण जर

कोणाला फसवण्याचा प्रयत्न करत असू, तर नियती कधी ना कधी आपल्यापेक्षाही मोठा 'महाठक' आपल्या समोर उभा करतेच!

ठाईचे गुण ठाईच राहणे

माणसाकडे असणारे सुप्त गुण किंवा कला योग्य संधी, प्रोत्साहन किंवा व्यासपीठ न मिळाल्यामुळे मनातल्या मनातच जिरून जाणे.

"ठाईचे गुण ठाईच राहणे" (किंवा काही भागांत "ठायीचे गुण ठायीच राहणे") हा मराठी भाषेतील माणसाच्या अंगीभूत कला, कौशल्ये आणि परिस्थिती यावर भाष्य करणारा एक अत्यंत मार्मिक आणि काहीसा खंत व्यक्त करणारा वाक्प्रचार आहे.

याचा सरळ अर्थ असा की, एखाद्या व्यक्तीच्या अंगी अत्यंत उत्तम गुण, अफाट बुद्धिमत्ता किंवा कला असूनही, केवळ योग्य संधी, प्रोत्साहन, अनुकूल परिस्थिती किंवा हक्काचे व्यासपीठ न मिळाल्यामुळे ते गुण मनातल्या मनातच जिरून जाणे किंवा वाया जाणे.

हा वाक्प्रचार माणसाच्या सुप्त गुणांमागील अगतिकता दर्शवतो. जगात अनेक लोक प्रचंड गुणी असतात—कोणी उत्तम लिहितो,

कोणी छान गातो, तर कोणाकडे अफाट वैज्ञानिक बुद्धी असते. परंतु, गरिबीमुळे, कौटुंबिक जबाबदाऱ्यांमुळे किंवा योग्य मार्गदर्शनाअभावी त्यांना आपले कलागुण जगासमोर आणता येत नाहीत. अशा वेळी त्यांचे ते श्रेष्ठ गुण त्यांच्यासोबतच राहतात आणि संपून जातात.

जसे जंगलात एखाद्या दुर्गम ठिकाणी एखादे अत्यंत सुगंधी आणि सुंदर फूल उमलते, पण तिथे कोणी जात नसल्यामुळे त्याचा सुवास किंवा सौंदर्य कोणाच्याही उपयोगाला येत नाही आणि ते फूल तिथेच कोमेजून जाते. अगदी तसेच माणसाच्या गुणांचे होते जेव्हा त्यांना योग्य व्यासपीठ मिळत नाही.

"महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागात अनेक मुले उत्तम धावपटू किंवा खेळाडू होऊ शकतात; परंतु आर्थिक चणचण आणि क्रीडा सुविधांअभावी त्यांच्या 'ठाईचे गुण ठाईच राहतात'."

"आनंदला चित्रकलेची प्रचंड आवड आणि गती होती, पण घरच्या बेताच्या परिस्थितीमुळे त्याला नोकरी करावी लागली; शेवटी त्याच्या ठाईचे गुण ठाईच राहिले."

हा वाक्प्रचार आपल्याला जाणीव करून देतो की, केवळ गुण असणे पुरेसे नसते, तर त्या गुणांना पैलू पाडण्यासाठी आणि जगासमोर आणण्यासाठी संधी आणि भाग्याची साथ मिळणे तितकेच महत्त्वाचे असते!

ठराव करावा म्हातारीने अन् मोडावा पोरीने

घरातील अनुभवी किंवा ज्येष्ठ व्यक्तीने विचारपूर्वक घेतलेला एखादा निर्णय घरातील तरुण किंवा नवख्या माणसाने मधेच लुडबुड करून मोडून टाकणे.

"ठराव करावा म्हातारीने अन् मोडावा पोरीने" ही मराठी लोकसंस्कृती आणि कौटुंबिक जीवनातून आलेली अत्यंत मार्मिक आणि अनुभवाचे बोल सांगणारी म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की, घरातील अनुभवी, बुजुर्ग किंवा ज्येष्ठ व्यक्तीने (म्हातारीने) दूरदृष्टी ठेवून आणि विचारपूर्वक घेतलेला एखादा महत्त्वाचा निर्णय, घरातील तरुण किंवा नवख्या, अविचाराने वागणाऱ्या माणसाने (पोरीने) मधेच लुडबुड करून किंवा हट्टीपणामुळे मोडून टाकणे.

'म्हातारी' हे घरातील अनुभवाचे, प्रगतीचे आणि पोक्तपणाचे प्रतीक आहे, जिने आयुष्य पाहिलेले असते आणि बरे-वाईट दिवस अनुभवलेले असतात. त्यामुळे ती जेव्हा एखादा 'ठराव' (नियम किंवा निर्णय) करते, तेव्हा त्यामागे सर्वांचे हित असते. या उलट, 'पोर' हे अपरिपक्वतेचे किंवा उतावीळपणाचे प्रतीक आहे. तरुण रक्ताच्या ओघात किंवा तात्कालिक मोहापायी ती

ज्येष्ठ व्यक्तीच्या अनुभवाचा आदर न करता तो निर्णय धुडकावून लावते.

ही म्हण अशा प्रसंगी वापरली जाते, जिथे एखाद्या मोठ्या कामाचे नियोजन अगदी व्यवस्थित चालू असते, पण एखाद्या व्यक्तीच्या अवाजवी हट्टामुळे किंवा मध्येच केलेल्या हस्तक्षेपामुळे ते पूर्ण नियोजन कोलमडून पडते.

"आजोबांनी विचार करून ठरवले होते की या वर्षी शेतात कपाशी ऐवजी सोयाबीन घ्यायचे, पण शहरातून शिकून आलेल्या नातवाने हट्ट धरून भलतेच बियाणे आणले आणि सगळे नुकसान झाले. यालाच म्हणतात, 'ठराव करावा म्हातारीने अन् मोडावा पोरीने'!"

जेव्हा एखादा जुना, अनुभवी व्यवस्थापक कंपनीच्या फायद्याचा नियम बनवतो, आणि एखादा नवीन आलेला अधिकारी उत्साहाच्या भरात तो नियम बदलून नुकसान करून घेतो, तेव्हा जुनी माणसे हा टोमणा मारतात.

ज्येष्ठ माणसांच्या अनुभवाचा आणि त्यांनी घेतलेल्या निर्णयांचा आदर न करता, स्वतःच्या उथळ शहाणपणाने ते निर्णय बदलू पाहणाऱ्या आणि शेवटी गोत्यात येणाऱ्या प्रवृत्तीवर ही म्हण अत्यंत चपखल टोमणा मारते!

ठिकाण नाही लग्नाला अन् बोडकी नाचते नखराला

मूळ कामाची किंवा मुख्य गोष्टीची कसलीही निश्चिती नसताना, आजूबाजूच्या इतर निरर्थक गोष्टींचा किंवा थाटामाटाचा अवाजवी बडेजाव करणे.

"ठिकाण नाही लग्नाला अन् बोडकी नाचते नखराला" ही मराठी बोलीभाषेतील अत्यंत तिखट, उपरोधिक आणि माणसाच्या अतिशहाण्या किंवा विक्षिप्त प्रवृत्तीवर कोरडे ओढणारी एक प्रसिद्ध जुनी म्हण आहे.

इथे 'ठिकाण नाही लग्नाला' म्हणजे मूळ किंवा मुख्य कामाचा अजून पत्ता नाही, आणि 'बोडकी' (जुन्या काळातील संदर्भाने ज्या स्त्रीचे लग्न जमत नाही किंवा जिची अवस्था बिकट आहे अशी व्यक्ती) 'नखराला नाचते' म्हणजे नसत्या नखऱ्यांचा किंवा अवाजवी गोष्टींचा बडेजाव करत आहे.

या म्हणीचा सरळ व्यावहारिक अर्थ असा की, मुख्य किंवा मूळ गोष्टीची कसलीही खात्री किंवा निश्चिती नसताना, आजूबाजूच्या निरर्थक, दिखाऊ आणि बाह्य गोष्टींचा अवाजवी तोरा दाखवणे.

ही म्हण अशा लोकांवर चपखल बसते जे अत्यंत गरिबीत किंवा अडचणीत असतात, ज्यांच्या मूळ अस्तित्वाचा किंवा उदरनिर्वाहाचा प्रश्न सुटलेला नसतो; परंतु ते जगाला

दाखवण्यासाठी मात्र भलतेच नखरे, फॅशन किंवा महागडा थाट करत फिरतात. मुख्य उद्दिष्टाकडे दुर्लक्ष करून केवळ बाह्य स्वरूपावर उड्या मारणाऱ्या प्रवृत्तीला हा सणसणीत टोमणा आहे.

एखाद्या प्रकल्पाची किंवा व्यवसायाची पायाभूत तयारी अद्याप शून्य असते, भांडवलाचा पत्ता नसतो, पण लोक आधीच मोठी कार्यालये, जाहिराती आणि पार्ट्यांचे नियोजन करू लागतात. अशा वेळी जुनी जाणती माणसे म्हणतात— "अहो, अजून धंद्याचं काय ते ठरलं नाही आणि हे आत्तापासूनच उद्घाटनाच्या पार्ट्या ठरवायला लागले! यालाच म्हणतात, ठिकाण नाही लग्नाला अन् बोडकी नाचते नखराला."

"अभ्यासाचे पुस्तक अजून उघडूनही पाहिले नाही, परीक्षेचा फॉर्म भरायचा पत्ता नाही आणि महाशय आत्तापासूनच पास झाल्यावर पालकां कडून कोणती महागडी गाडी घ्यायची, याचे नखरे करत आहेत!"

"घरात खायला दाणा नाही आणि रावसाहेब गावात मात्र अंगावर सोन्याचे दागिने घालून बडेजाव करत फिरतात; त्यांचा हा कारभार म्हणजे 'ठिकाण नाही लग्नाला अन् बोडकी नाचते नखराला' असा आहे."

आधी स्वत:ची मूळ पात्रता, क्षमता किंवा मुख्य काम सिद्ध करावे आणि मगच इतर गोष्टींचा आस्वाद घ्यावा. पाया मजबूत नसताना केवळ वरवरचे चोचले आणि नखरे करणाऱ्यांना भानावर आणण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते!

ठिणगीने देखील मोठे रान जळते

एखादी छोटीशी ठिणगी ज्याप्रमाणे अथांग जंगलाला आग लावू शकते, त्याचप्रमाणे एखादी लहानशी चूक, वाईट सवय किंवा छोटासा वाद सुद्धा पुढे जाऊन मोठे नुकसान करू शकतो.

"ठिणगीने देखील मोठे रान जळते" (किंवा काही भागांत "लहानशा ठिणगीनेही मोठे रान जळते") ही मराठी भाषेतील

अत्यंत विवेकपूर्ण, चेतावणी देणारी आणि परिणामांचे गांभीर्य सांगणारी एक सुप्रसिद्ध म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की, एक अत्यंत छोटी आणि किरकोळ वाटणारी चूक, वाईट सवय किंवा लहानसा वाद सुद्धा पुढे जाऊन एखाद्या मोठ्या विनाशाला किंवा अथांग नुकसानीला कारणीभूत ठरू शकतो.

निसर्गाचे अचूक रूपक (Natural Metaphor)

उन्हाळ्याच्या दिवसांत जंगलातील किंवा शेतातील गवत सुकलेले असते. अशा वेळी तिथे कोणीतरी टाकलेली एक लहानशी, निष्पाप वाटणारी 'ठिणगी' सुद्धा संपूर्ण जंगलाला कचाट्यात घेणारा वणवा (Wildfire) पेटवू शकते. ती ठिणगी आकाराने लहान असली, तरी तिच्यात अथांग रान भस्मसात करण्याची क्षमता असते. हाच नियम मानवी व्यवहाराला लागू होतो.

कौटुंबिक किंवा सामाजिक जीवनात अनेकदा खूप लहान आणि क्षुल्लक गोष्टीवरून वादाची सुरुवात होते. जर ती ठिणगी तिथेच शमवली नाही, तर अहंकाराच्या वाऱ्यामुळे त्या वादाचा मोठा वणवा पेटतो आणि पिढ्यानपिढ्यांचे संबंध किंवा सुखी कुटुंबे उद्ध्वस्त होतात.

शरीरात उद्भवलेले एखादे लहानसे लक्षण किंवा दुखणे जर आपण सुरुवातीलाच गांभीर्याने घेतले नाही, तर ते पुढे जाऊन मोठ्या आजाराचे रूप धारण करते.

बालपणी लागलेली एखादी छोटीशी वाईट सवय (उदा. खोटे बोलणे किंवा चोरी करणे) जर वेळीच रोखली नाही, तर मोठेपणी ती माणसाचे संपूर्ण आयुष्य उद्ध्वस्त करू शकते.

"दोन भावांमधील शेताच्या बांधावरून झालेला अगदी लहानसा वाद वेळीच मिटवला नाही, म्हणून पुढे त्याचे रूपांतर कोर्टकचेऱ्या आणि पोलीस स्टेशनच्या मोठ्या विणव्यात झाले. खरंच म्हणतात, 'ठिणगीने देखील मोठे रान जळते'."

कोणत्याही संकटाला, शत्रूला, आजाराला किंवा वाईट सवयीला ती 'लहान' आहे म्हणून कधीही कमी लेखू नये. तिचा सुरुवातीलाच बंदोबस्त करणे हाच शहाणपणा असतो, कारण एका छोट्या ठिणगीमध्ये अख्खे रान जाळण्याचे सामर्थ्य असते!

ठणठणपाळ मदनगोपाळ

खिशात किंवा घरात संपत्तीचा पत्ता नसताना, बाहेर मात्र कमालीचा श्रीमंतीचा आणि सुबत्तेचा खोटा तोरा दाखवणे.

(अंगावर दागिने, पण घरात खाण्याची भ्रांत अशा स्थितीला हे लागू होते.)

‘ठणठणपाळ मदनगोपाळ’ हा मराठी भाषेतील एक प्रसिद्ध वाक्प्रचार आहे.

खिशात पैसा नसताना किंवा कोणतीही पात्रता नसताना वरवरचा बडेजाव (दिमाख) दाखवणारी व्यक्ती.

बाहेरून अत्यंत श्रीमंत, सुविद्य किंवा डामडौल असणारा, पण प्रत्यक्षात आतून पूर्णपणे पोकळ (दरिद्री किंवा मूर्ख) असलेल्या माणसाला ‘ठणठणपाळ मदनगोपाळ’ म्हटले जाते.

ठणठणपाळ: 'ठणठण' म्हणजे रिकामेपणाचा किंवा रिकाम्या भांड्याचा आवाज (खिशात पैशांचा खडखडाट).

मदनगोपाळ: मदन आणि गोपाळ (कृष्ण) ही अत्यंत देखणी, आकर्षक आणि राजबिंडी रूपे मानली जातात. म्हणजेच, वरून दिसताना देखणा आणि श्रीमंत दिसणारा.

"वरून कीर्तन, आतून तमाशा" किंवा "वरून देखणा, पण आतून पाकिटात खडखडाट" अशी स्थिती दर्शवण्यासाठी हा वाक्प्रचार वापरतात.

"स्वतःकडे साधी सायकलही नाही, पण गप्पा मात्र करोडोंच्या कारच्या मारतो; अशा माणसांना समाजात 'ठणठणपाळ मदनगोपाळ' म्हणतात."

(टीप: मराठी साहित्यात प्रसिद्ध लेखक जयवंत दळवी यांनी 'ठणठणपाळ' या टोपणनावाने अत्यंत लोकप्रिय आणि खुसखुशीत अशी विडंबनात्मक, मार्मिक स्तंभलेखने (Columns) केली आहेत, जी आजही मराठी साहित्यात मैलाचा दगड मानली जातात.)

ठोकळ्याला गाठ पडणे

एखादी गोष्ट योगायोगाने किंवा नशिबाने अगदी योग्य वेळी आणि योग्य ठिकाणी जुळून येणे.

‘ठोकळ्याला गाठ पडणे’ हा मराठीतील एक जुना, अत्यंत अर्थपूर्ण आणि व्यावहारिक वाक्प्रचार आहे.

दोन अत्यंत हट्टी, जिद्दी किंवा एकमेकांना तोडीस तोड असणाऱ्या व्यक्तींची समोरासमोर गाठ पडणे.

जेव्हा दोन कडक, कठीण किंवा स्वतःचेच म्हणणे खरे करणाऱ्या व्यक्ती एकमेकांसमोर उभा ठाकतात आणि कोणीही माघार

घ्यायला तयार नसते, तेव्हा या परिस्थितीला 'ठोकळ्याला गाठ पडणे' असे म्हणतात.

ठोकळा: सुतारकामात किंवा लाकूडकामात 'ठोकळा' म्हणजे लाकडाचा अत्यंत कठीण, न वाकणारा आणि मजबूत तुकडा.

गाठ: लाकडाच्या ओंडक्यात जिथे फांदी फुटते, तिथे एक अतिशय कठीण 'गाठ' (Knot) तयार होते. ही गाठ सुताराच्या कुऱ्हाडीने किंवा करवतीने सहज तुटत नाही.

उत्पत्ती: जेव्हा सुतार लाकडाचा कठीण ठोकळा तासRead किंवा कापायला घेतो आणि नेमकी त्याच ठिकाणी लाकडातील गाठ आडवी येते, तेव्हा दोन कठीण गोष्टी एकमेकांवर आदळतात. काम करणे अत्यंत अवघड होते. यावरूनच दोन वज्रगुणी किंवा हट्टी माणसांच्या संघर्षाला हा वाक्प्रचार लागू झाला.

"गावच्या निवडणुकीत दोन्ही पक्षांचे उमेदवार तितकेच श्रीमंत, ताकदवान आणि जिद्दी होते. यंदा खऱ्या अर्थाने 'ठोकळ्याला गाठ पडली' होती."

(यालाच समानार्थी म्हणून मराठीत 'शेराला सव्वाशेर मिळणे' किंवा 'लोखंडाने लोखंडाला कापणे' असेही म्हटले जाते.)

ठोकून पाठवणे

कोणत्याही पुराव्याशिवाय किंवा खात्री न करता केवळ मनाचे तर्क लावून एखादी गोष्ट मोठी करून सांगणे किंवा खोट्या बाता मारणे.

‘ठोकून पाठवणे’ (किंवा 'ठोकून देणे') हा मराठी भाषेतील अत्यंत लोकप्रिय आणि संवादात्मक वाक्प्रचार आहे.
संदर्भावरून याचे दोन मुख्य अर्थ निघतात:

कसलाही विचार न करता, अंदाजे किंवा मनगढंत माहिती लिहून/सांगून मोकळे होणे.

परीक्षा, मुलाखत किंवा एखाद्या चर्चेमध्ये जेव्हा एखाद्या विषयाची अचूक माहिती नसतानाही, माणूस केवळ पाने भरण्यासाठी किंवा समोरच्यावर प्रभाव पाडण्यासाठी अंदाजे काहीही लिहितो किंवा बोलतो, तेव्हा त्याला 'ठोकून पाठवणे' म्हणतात.

"परीक्षेत भूगोलाच्या कठीण प्रश्नाचे उत्तर नेमके माहीत नव्हते, म्हणून रमेशने मनात येईल ते ठोकून पाठवले."

अत्यंत कडक शब्दांत खरडपट्टी काढणे किंवा पराभूत करणे.

एखाद्याला वादविवादात किंवा प्रत्यक्ष लढतीत चारी मुंड्या चीत करणे, किंवा खूप रागावणे.

"शाळेत उशिरा आलेल्या बंडूला गुरुजींनी चांगलाच ठोकून पाठवला."

आजच्या व्यावहारिक मराठीत गप्पा मारताना आपण "काहीही ठोकू नको" (अफवा पसरवू नको किंवा खोटे बोलू नको) किंवा "मी परीक्षेत फक्त ठोकून आलोय" (फक्त पाने भरून आलोय) अशा स्वरूपात या वाक्प्रचाराचा वापर सर्रास पाहतो.

ठोकून दिलं सोन्याचं, नि पाणी आलं तांब्याचं

वरवर एखादी गोष्ट खूप मौल्यवान आणि खरी असल्याचा दावा करणे, पण प्रत्यक्षात वापरताना किंवा तपासताना तिची खोटी आणि निकृष्ट बाजू समोर येणे. (वरवरचे सोंग उघडे पडणे).

‘ठोकून दिलं सोन्याचं, नि पाणी आलं तांब्याचं’ ही मराठीतील एक अत्यंत मार्मिक आणि उपरोधिक म्हण आहे.

वरवर सोन्यासारखा उत्तम किंवा मौल्यवान दिसणारा पदार्थ किंवा व्यक्ती प्रत्यक्षात मात्र अत्यंत निकृष्ट (तांब्यासारखी कमी मूल्याची) निघणे.

बाहेरून मोठा बडेजाव, डामडौल किंवा चकचकाट दाखवून आतून मात्र फसवणूक किंवा पोकळपणा उघड होणे, या स्थितीला दर्शवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

पूर्वीच्या काळी चांदीच्या किंवा तांब्याच्या दागिन्यांवर सोन्याचा पातळ थर (ज्याला आपण आज 'गोल्ड प्लेटिंग' किंवा सोन्याचे पाणी देणे म्हणतो) चढवला जायचा. एखादा दागिना कारागिराने (सोनाराने) "हा शुद्ध सोन्याचाच आहे" असे ठामपणे (ठोकून) सांगितलेले असते. पण काही दिवस तो दागिना वापरल्यानंतर किंवा घासल्यानंतर वरचा सोन्याचा थर निघून जातो आणि आतले मूळ तांबे वर येते.

यावरूनच, जेव्हा एखादी गोष्ट किंवा व्यक्ती सुरुवातीला खूप श्रेष्ठ दर्जाची असल्याचा आव आणते, पण नंतर तिचे खरे रूप (अपात्रता) समोर येते, तेव्हा ही म्हण चपखल बसते.

"त्या नवीन दुकानदाराने 'ब्रँडेड आणि टिकाऊ' म्हणून मला महागाचे घड्याळ दिले, पण आठवड्यातच त्याचे सेल आणि काचेचा रंग उडाला. आमचे तर तेच झाले—ठोकून दिलं सोन्याचं, नि पाणी आलं तांब्याचं!"

यालाच समानार्थी म्हणून 'वरतून गुळगुळीत, आतून पोखरलेले' किंवा 'नाव मोठे, लक्षण खोटे' या म्हणीही वापरल्या जातात.

ठरलं तसं वागेल, तोच सुखी जगेल

दिलेल्या शब्दाला जागणे आणि नैतिक नियमांचे पालन करणे माणसाला सन्मानाचे जीवन देते. जो माणूस आपल्या करारावर आणि तत्त्वांवर ठाम राहतो, त्याला आयुष्यात मनस्ताप सहन करावा लागत नाही.

‘ठरलं तसं वागेल, तोच सुखी जगेल’ हा मराठीतील एक अत्यंत व्यावहारिक आणि सुविचारासारखा वापरला जाणारा नियमवजा वाक्प्रचार किंवा सुभाषितेवजा सुत्र आहे.

दिलेला शब्द, केलेले नियोजन किंवा ठरवलेले नियम यांच्यानुसार जो प्रामाणिकपणे वागतो, तोच आयुष्यात समाधानी आणि सुखी राहतो.

व्यवहारात किंवा नातेसंबंधात आधी ठरलेल्या अटींचे व कराराचे काटेकोर पालन केल्यास पुढील वाद टळतात आणि मानसिक शांतता लाभते, हा यामागचा मुख्य संदेश आहे.

हा विचार प्रामुख्याने दोन स्तरांवर लागू होतो:

व्यवसाय किंवा कौटुंबिक वाटण्या करताना आधी जे 'ठरलं' (निश्चित झाले) आहे, त्यानुसार प्रत्येकाने आपली भूमिका चोख बजावली की कटुता निर्माण होत नाही. "बोलण्याला धरून राहणे" हा सुखी व्यवहाराचा पाया आहे.

माणसाने स्वतःच्या प्रगतीसाठी, आरोग्यासाठी किंवा अभ्यासासाठी जे काही नियोजन केले असेल, त्यानुसार तो वागला ('तसं वागेल'), तर त्याला अपयशाची चिंता करावी लागत नाही आणि तो 'सुखी जगेल'.

"आम्ही दोन्ही भावांनी भागीदारीत व्यवसाय सुरू करतानाच नफ्याची समान वाटणी करण्याचे लेखी लिहून घेतले होते. आज पाच वर्षे झाली, कोणताही वाद झाला नाही; म्हणतात ना— 'ठरलं तसं वागेल, तोच सुखी जगेल!'"

यालाच समांतर जोड म्हणून 'बोले तैसा चाले, त्याची वंदावी पाऊले' हा संत तुकारामांचा विचार किंवा व्यावहारिक भाषेत 'शब्द पाळणे' हा गुण महत्त्वाचा मानला जातो.

ठकाची संगत, प्राणाची घोरपड

लबाड किंवा कपटी माणसाशी मैत्री किंवा व्यवहार केल्यास शेवटी स्वतःचेच मोठे नुकसान होते आणि जीव कायम टांगणीला लागतो.

‘ठकाची संगत, प्राणाची घोरपड’ (काही भागांत 'प्राणाची धडपड' किंवा 'जीवाची घोरपड' असेही म्हटले जाते) हा मराठी

भाषेतील एक अत्यंत जुना आणि अनुभवी वाक्प्रचार किंवा म्हण आहे.

एखाद्या धूर्त, लबाड किंवा कपटी माणसाची संगत धरली, तर माणसाचा जीव कायम धास्तीत (काळजीत) राहतो आणि शेवटी प्राणावर बेतू शकते.

दुष्ट किंवा फसव्या माणसाशी मैत्री किंवा व्यवहार केल्यास कधी फसवणूक होईल याचा नेम नसतो, ज्यामुळे मनाला कधीही शांतता लाभत नाही.

ठक: ठक म्हणजे लबाड, भामटा, विश्वासघातकी किंवा फसवणूक करणारा माणूस. (इतिहासकाळात प्रवाशांना लुटणाऱ्या 'ठगां'वरून हा शब्द रूढ झाला).

घोरपड / घोर: 'घोर' म्हणजे अत्यंत काळजी, चिंता किंवा भीती. जुन्या मराठीत प्राणाची अतिशय धावपळ किंवा जीवाला लागलेला घोर या अर्थाने 'प्राणाची घोरपड' हा शब्दप्रयोग केला जातो.

समर्थ रामदास स्वामींनी त्यांच्या 'दासबोध' या ग्रंथात आणि संत तुकाराम महाराजांनी त्यांच्या गाथ्यात कुसंगतीचे परिणाम सांगताना या विचारावर खूप भर दिला आहे. 'ठक' माणूस स्वतःच्या फायद्यासाठी समोरच्याचा बळी द्यायलाही मागेपुढे

पाहत नाही. त्यामुळे अशा माणसाच्या सोबतीला असणारा व्यक्ती कधीही सुखाची झोप घेऊ शकत नाही.

"रमेशने गावातील त्या कुप्रसिद्ध सावकारासोबत भागीदारी करून नवीन धंदा सुरू तर केला; पण आता तो रात्रं-दिवस काळजीत असतो. म्हणतात ना—'ठकाची संगत, प्राणाची घोरपड!'"

यालाच समानार्थी म्हणून 'दुर्जनाची संगत नको' किंवा 'कोळशाच्या संगतीने हात काळे होतात' असे नियम समाजात सांगितले जातात.

ठोकळ बोलणे, उथळ ज्ञान दर्शवणे

विषयाचा सखोल अभ्यास किंवा माहिती नसताना केवळ ढोबळमानाने (वरवरचे) मोठे मोठे दावे करणे, ज्यातून माणसाचा उथळपणाच सिद्ध होतो.

‘ठोकळ बोलणे, उथळ ज्ञान दर्शवणे’ हा प्रामुख्याने ‘ठोकळ बोलणे’ किंवा ‘ठोकळ गप्पा मारणे’ या वाक्प्रचाराचा अचूक अर्थ आणि त्याचे परिणाम दर्शवणारा विचार आहे.

जेव्हा एखादी व्यक्ती एखाद्या विषयाचा सखोल अभ्यास किंवा सत्य माहिती नसताना केवळ वरवरच्या, ढोबळ आणि मोठ्या-

मोठ्या गप्पा मारते, तेव्हा तिचे उथळ ज्ञान (Lack of deep knowledge) जगासमोर उघडे पडते.

मराठी साहित्यात आणि व्यवहारात या स्थितीशी जोडलेले काही अत्यंत चपखल वाक्प्रचार आणि म्हणी खालीलप्रमाणे आहेत:

विषयाच्या गाभ्याशी संबंध नसताना केवळ वरवरची विधाने करणे. अचूक आकडेवारी किंवा पुराव्यांशिवाय केवळ अंदाज लावून बोलणे.

असे बोलण्यामुळे बोलणाऱ्याच्या ज्ञानाची कमतरता किंवा उथळपणा चटकन कळून येतो.

समानार्थी प्रसिद्ध म्हणी व वाक्प्रचार:

उथळ पाण्याला खळखळाट फार: ज्याप्रमाणे कमी पाणी असणाऱ्या नदीला किंवा ओढ्याला आवाज जास्त असतो, त्याचप्रमाणे ज्या माणसापाशी ज्ञान कमी (उथळ) असते, तोच जास्त बढाया मारतो किंवा मोठा आवाज करून बोलतो.

नाव मोठे नि लक्षण खोटे: स्वतःला खूप ज्ञानी किंवा तज्ज्ञ भासवणे, पण प्रत्यक्षात साधे ज्ञानही न असणे.

बोलाचीच कढी आणि बोलाचाच भात: केवळ शब्दांचे फुलोरे रचून गप्पा मारणे, पण प्रत्यक्ष कृती किंवा सखोल माहिती शून्य असणे.

"परकीय अर्थव्यवस्थेवर तासभर भाषण देऊनही प्राध्यापकांना मूळ सिद्धांताचे उत्तर देता आले नाही; त्यांचे ते ठोकळ बोलणे पाहून त्यांचे उथळ ज्ञान सर्वांसमोर उघडे पडले."

थोडक्यात सांगायचे तर, विषयाचा सखोल अभ्यास नसल्यावर माणसाने मोजके आणि विचार करून बोलावे, नाहीतर 'ठोकळ बोलण्यामुळे' स्वतःचेच हसे होते.

ठिकाण सोडून नाचणे, नि पाय मोडून बसणे

स्वतःची मर्यादा किंवा स्वतःचे हक्काचे स्थान सोडून अवाजवी उड्या मारण्याचा प्रयत्न करणे आणि शेवटी स्वतःचेच नुकसान करून घेणे.

‘ठिकाण सोडून नाचणे, नि पाय मोडून बसणे’ हा मराठी भाषेतील अत्यंत उपरोधिक आणि मानवी स्वभावावर बोट ठेवणारा एक दुर्मिळ वाक्प्रचार किंवा म्हण आहे.

आपली मर्यादा, ऐपत किंवा हक्काची जागा (स्थान) सोडून अतिउत्साहाने किंवा अविचाराने भलतेच धाडस करायला जाणे आणि शेवटी स्वतःचे नुकसान करून हताश होऊन गप्प बसणे.

जो माणूस स्वतःचे मुख्य काम किंवा कर्तव्याची जागा विसरून निष्कारण इतरत्र बढाया मारतो किंवा नसत्या उठाठेवी करतो,

त्याला शेवटी अपमानित किंवा अपयशी होऊन मूळ जागी परत यावे लागते, हे दर्शवण्यासाठी हा वाक्प्रचार वापरतात.

ठिकाण सोडून नाचणे: 'ठिकाण' म्हणजे स्वतःची हक्काची जागा, घर, किंवा मर्यादा. एखादा कलाकार जर स्वतःचा रंगमंच (स्टेज) सोडून प्रेक्षकांमध्ये किंवा चुकीच्या ठिकाणी जाऊन नाचू लागला, तर त्याचा तो अतिउत्साह मूर्खपणाचा ठरतो.

पाय मोडून बसणे: नसत्या धाडसामुळे किंवा चुकीच्या जागेवर नाचल्यामुळे पाय घसरून दुखापत होणे आणि शेवटी काहीही न करता एका कोपऱ्यात लाचार होऊन बसून राहणे.

हा वाक्प्रचार अशा व्यक्तींना लागू होतो ज्यांना स्वतःच्या घरात किंवा कामात फारसे यश मिळत नाही, पण ते दुसऱ्यांच्या कामात नाक खुपसून किंवा अवाजवी बढाया मारून स्वतःला मोठे दाखवण्याचा प्रयत्न करतात. मात्र, अनुभवाअभावी तिथे त्यांचे नुकसान होते आणि ते तोंडघशी पडतात.

"स्वतःचा छोटा व्यवसाय चांगला चालत असताना तो बंद करून, रमेश मित्रांच्या सांगण्यावरून मुंबईला मोठा शेअर बाजाराचा धंदा करायला गेला; पण महिनाभरातच सगळे पैसे बुडवून आता गावात घरातून बाहेर पडत नाहीये. त्याचे तर तसेच झाले—'ठिकाण सोडून नाचणे, नि पाय मोडून बसणे!'"

यालाच समानार्थी म्हणून 'आपली जागा सोडू नये' किंवा 'अति शहाणा त्याचा बैल रिकामा' या म्हणींचा संदर्भही जोडला जातो.

ठिणगी पडली की धूर निघणारच

जर कुठेतरी वाद किंवा गैरसमजाची लहानशी सुरुवात झाली असेल, तर त्याचे पडसाद किंवा चर्चा समाजात उमटल्याशिवाय राहत नाहीत.

‘ठिणगी पडली की धूर निघणारच’ हा मराठी भाषेतील अत्यंत व्यावहारिक आणि मानवी स्वभावावर, सामाजिक घटनांवर प्रकाश टाकणारा एक प्रसिद्ध वाक्प्रचार किंवा म्हण आहे.

कोणत्याही वादाची, संशयाची किंवा घटनेची लहानशी का होईना सुरुवात झाली, तर त्याचे परिणाम (किंवा चर्चा) समाजात दिसणारच.

जर कुठेतरी काहीतरी चुकीचे घडले असेल, तर त्याबद्दल लोकांमध्ये कुजबुज किंवा वाद निर्माण झाल्याशिवाय राहत नाही; म्हणजेच "कारण असल्याशिवाय कार्य घडत नाही."

ठिणगी: अग्नाचा अत्यंत लहान कण.

धूर: अग्नी लागल्यानंतर बाहेर पडणारा वायू, जो दुरूनही सहज दिसतो.

उत्पत्ती: निसर्गाचा हा नियम आहे की, जिथे वाळलेल्या पालापाचोळ्यात किंवा लाकडावर एखादी लहानशी ठिणगी पडते, तिथे लगेच मोठी आग लागली नाही तरी धूर निघायला सुरुवात होतेच. हा धूर लपवून लपत नाही. याच न्यायाने, जेव्हा एखाद्या कुटुंबात, पक्षात किंवा समाजात लहानसा मतभेद किंवा गुप्त गोष्ट बाहेर पडते, तेव्हा त्याची चर्चा आणि पडसाद सर्वत्र उमटू लागतात.

"त्या दोन मोठ्या नेत्यांमध्ये अंतर्गत वाद सुरू असल्याची चर्चा अखेर मीडियामध्ये आलीच. शेवटी, 'ठिणगी पडली की धूर निघणारच', गोष्टी काही फार काळ लपून राहत नाहीत."

समानार्थी प्रसिद्ध म्हणी:

खाई त्याला खवखवे: ज्याने काही चुकीचे केले आहे, त्याच्या मनात भीती किंवा चेहऱ्यावर ते भाव दिसणारच.

रात्र थोडी सोंगे फार: (हा भिन्न संदर्भातील असला, तरी परिस्थिती हाताबाहेर जाण्याशी संबंधित आहे).

नाकापेक्षा मोती जड: (लहान गोष्ट मोठी होणे).

थोडक्यात सांगायचे तर, हा वाक्प्रचार बऱ्याचदा 'सत्य कधीही लपून राहत नाही' किंवा 'वादाची ठिणगी मोठी आग लावू शकते' हे सुचवण्यासाठी वापरला जातो.

ठणठण वाजते ती घागर रिकामी

ही 'उथळ पाण्याला खळखळाट फार' या म्हणीसारखीच आहे. ज्या व्यक्तीकडे ज्ञान किंवा गुण कमी असतात, तीच व्यक्ती स्वतःचा जास्त गाजावाजा करते; तर गुणवान माणूस नेहमी शांत असतो.

‘ठणठण वाजते ती घागर रिकामी’ किंवा बऱ्याचदा ‘उथळ पाण्याला खळखळाट फार’ ही मराठी भाषेतील अत्यंत प्रसिद्ध आणि संवादात्मक म्हण आहे.

ज्या माणसाकडे ज्ञान, कर्तृत्व किंवा पात्रता कमी असते, तोच स्वतःचा मोठेपणा दाखवण्यासाठी जास्त बढाया मारतो किंवा गोंधळ घालतो.

अत्यंत विद्वान किंवा गुणी माणसे शांत आणि संयमी असतात; याउलट पोकळ किंवा कसलीही खोली नसलेली माणसे स्वतःचे अस्तित्व दाखवण्यासाठी खूप मोठा आवाज (गप्पा) करतात.

घागर रिकामी: पाण्याने पूर्ण भरलेली घागर (हंडा) हलवली किंवा त्यावर हाताने थाप मारली, तर तिचा आवाज खंबीर आणि संथ येतो; ती वाजत नाही. पण तीच घागर जर पूर्णपणे रिकामी असेल आणि तिला जराही धक्का लागला, तर तिचा 'ठणठण' असा मोठा, तीव्र आवाज येतो.

हा निसर्गाचा नियम मानवी स्वभावाला लागू होतो. ज्या व्यक्तीमध्ये गुणांची, ज्ञानाची किंवा धनाची कमतरता असते, ती व्यक्ती समाजात स्वतःला खूप हुशार किंवा श्रीमंत दाखवण्याचा केविलवाणा प्रयत्न करते. त्यांच्या बोलण्यात गांभीर्य नसते, केवळ शब्दांचा बुडबुडा असतो.

"वर्गात हुशार असणारा सुयश नेहमी शांत राहून पैकीच्या पैकी गुण मिळवतो; पण काहीही अभ्यास न करणारा बंडू मात्र दिवसभर मी किती अभ्यास करतो याच्याच गप्पा मारतो. खरंच म्हणतात, 'ठणठण वाजते ती घागर रिकामी!'"

समानार्थी प्रसिद्ध म्हणी:

उथळ पाण्याला खळखळाट फार: (कमी पाणी असलेल्या नदीचा आवाज जास्त येतो).

भरली घागर अस्ताचल जाई, रिती घागर डळमळी काही: (भरलेली घागर शांतपणे प्रवासाला निघते, पण रिकामी घागर चालताना डळमळते आणि आवाज करते).

नाव मोठे नि लक्षण खोटे: (केवळ नावाचा बडेजाव असणे).

ठकिणीला ठक भेटला, तेव्हा कुठे हिशोब पटला

जेव्हा एखादी अत्यंत चतुर किंवा लबाड स्त्री (ठकिण) दुसऱ्याला फसवण्याचा प्रयत्न करते आणि तिला तिच्यापेक्षाही सवाई

लबाड माणूस मिळतो, तेव्हा तिचा गर्व गळून पडतो. दोन अतिशहाण्या व्यक्ती एकमेकांसमोर आल्यावर हा न्याय वापरतात.

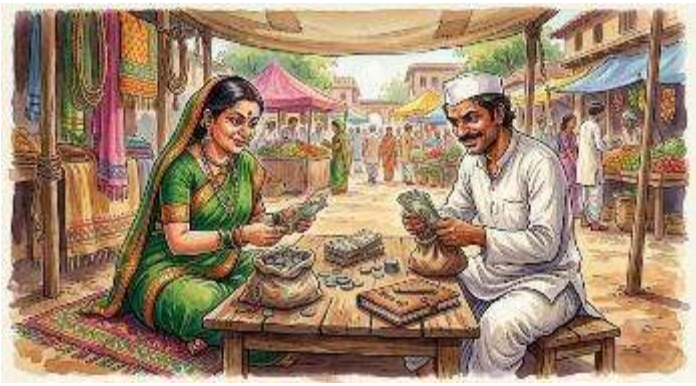

'ठकिणीला ठक भेटला, तेव्हा कुठे हिशोब पटला' (काही भागांत याला *'ठकास महाठक भेटणे'* असेही म्हणतात) ही मराठी भाषेतील अत्यंत चपखल आणि मानवी व्यवहारावर भाष्य करणारी एक प्रसिद्ध म्हण आहे.

एका लबाड, धूर्त किंवा कपटी व्यक्तीला जेव्हा तिच्यापेक्षाही जास्त लबाड आणि सव्वाशेर व्यक्ती समोरासमोर भेटते, तेव्हाच तिच्या लबाडीला चाप बसतो आणि योग्य न्याय (किंवा हिशोब) होतो.

दुसऱ्यांना फसवणाऱ्या माणसाला जोपर्यंत स्वतःपेक्षा वरचढ भामटा भेटत नाही, तोपर्यंत त्याची सरळ होण्याची किंवा सुधरण्याची तयारी नसते, हे दर्शवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

ठकी / ठकिणी: अत्यंत लबाड, कावेबाज किंवा लोकांना बोलण्यात फसवणारी स्त्री.

ठक: तितकाच किंवा त्याहूनही अधिक धूर्त, कपटी आणि कावेबाज पुरुष.

हिशोब पटणे: दोघांचेही डावपेच एकमेकांवर उलटल्यामुळे शेवटी दोघांनाही माघार घ्यावी लागणे किंवा मूळ मुद्द्यावर यावे लागणे (समतोल साधला जाणे).

जेव्हा एखादा माणूस समाजात स्वतःला खूप हुशार समजून प्रत्येकाला फसवण्याचा किंवा मूर्ख बनवण्याचा प्रयत्न करतो, तेव्हा निसर्गाच्या नियमाप्रमाणे कधी ना कधी त्याला त्याच्याच तोडीचा किंवा त्याहून श्रेष्ठ 'महाठक' मिळतो. तिथे या पहिल्या माणसाचे सर्व डावपेच अपयशी ठरतात आणि त्याला योग्य धडा मिळतो.

"तो सावकार गरिबांच्या जमिनी खोट्या कागदपत्रांद्वारे हडप करायचा; पण एका नवीन वकिलाने त्याच्याच पद्धतीचा वापर करून त्याला कोर्टात असे अडकवले की सावकाराला जमिनी परत कराव्या लागल्या. म्हणतात ना—'ठकिणीला ठक भेटला, तेव्हा कुठे हिशोब पटला!'"

समानार्थी प्रसिद्ध म्हणी व वाक्प्रचार:

शेराला सव्वाशेर मिळणे: (एका ताकदवान किंवा हुशार माणसाला त्याच्यापेक्षा जास्त ताकदवान माणूस मिळणे).

ठोकळ्याला गाठ पडणे: (दोन अत्यंत हट्टी किंवा कठीण व्यक्ती एकमेकांसमोर उभा ठाकणे).

काट्याने काटा काढणे: (दुष्टाचा नाश करण्यासाठी तशाच मार्गाचा वापर करणे).

ठरवून केलेलं काम, नि कपाळाला आला घाम

अनेकदा आपण एखादी गोष्ट अतिशय नियोजन करून, ठरवून करायला जातो; पण ऐनवेळी परिस्थिती अशी बदलते की ठरवलेले सगळे गणित उलटे पडते आणि प्रचंड मनस्ताप किंवा कष्ट सहन करावे लागतात.

‘ठरवून केलेलं काम, नि कपाळाला आला घाम’ हा मराठी भाषेतील मानवी स्वभाव, कामाचे नियोजन आणि प्रत्यक्ष परिस्थिती यांमधील तफावत दाखवणारा एक अतिशय व्यवहारी व मार्मिक वाक्प्रचार आहे.

एखाद्या कामाचे आधी कितीही अचूक आणि कडेकोट नियोजन (Planning) केले असले, तरी प्रत्यक्ष ते काम करताना

अनपेक्षित अडचणी येतातच आणि माणसाची प्रचंड तारांबळ उडते (दमछाक होते).

कागदावर एखादी गोष्ट जितकी सोपी आणि ठरल्याप्रमाणे सरळ वाटते, ती प्रत्यक्ष जमिनीवर (Reality मध्ये) उतरवताना नाकीनऊ येतात, हे दर्शवण्यासाठी हा वाक्प्रचार वापरतात.

ठरवून केलेलं काम: ज्या कामाची पूर्वतयारी केली आहे, आराखडा आखला आहे आणि सर्व गोष्टी वेळेत होतील असा अंदाज बांधला आहे.

कपाळाला आला घाम: काम करताना अचानक उद्भवलेल्या अनपेक्षित ताणतणावामुळे, अडचणींमुळे किंवा शारीरिक-मानसिक कष्टामुळे घामाघूम व्हायची वेळ येणे.

हा वाक्प्रचार प्रामुख्याने मोठे कौटुंबिक सोहळे (जसे की लग्नकार्य), पुस्तकांचे संपादन/प्रकाशन, किंवा शेती व बांधकामाची मोठी कामे या संदर्भात चपखल बसतो. आपण कितीही ठरवले की "हे काम दोन दिवसांत एवढ्या खर्चात संपवायचे," तरी ऐनवेळी साहित्याची कमतरता, सहकाऱ्यांची अनुपस्थिती किंवा इतर तांत्रिक अडचणींमुळे माणसाचे नियोजन कोलमडते आणि त्याला प्रचंड कष्ट करावे लागतात.

"लग्नाचे नियोजन करताना वाटले होते की सगळे व्यवस्थापक सांभाळून घेतील; पण ऐन मुहूर्ताच्या वेळी स्वतःच धावपळ करावी लागली. खरंच आहे—'ठरवून केलेलं काम, नि कपाळाला आला घाम!'"

समानार्थी किंवा जवळच्या म्हणी:

मनसुबे रचणे एकाचे, घडते भलतेच दुसऱ्याचे: (माणूस एक ठरवतो आणि प्रत्यक्षात भलतेच घडते).

कागदावरची घोडी धावणे: (नियोजन कागदावर सोपे असणे, पण प्रत्यक्षात कठीण असणे).

रात्र थोडी, सोंगे फार: (वेळ कमी आणि कामाचा ताण जास्त असणे).

ठराविक बोलणे, शहाण्याचे लक्षण

जी व्यक्ती मोजके, मुद्देसूद आणि प्रसंगाला धरून बोलते, तीच खरी समजूतदार मानली जाते. अवाजवी बडबड करण्यापेक्षा 'ठराविक' बोलण्याला समाजात जास्त मान असतो.

‘ठराविक बोलणे, शहाण्याचे लक्षण’ हा मराठीतील एक अत्यंत परिपक्व, सुसंस्कृत आणि व्यावहारिक सुविचार किंवा नियमवजा वाक्प्रचार आहे.

प्रसंग पाहून, मोजके, अचूक आणि अर्थपूर्ण बोलणे हेच खऱ्या विद्वानाचे किंवा समंजस (शहाण्या) माणसाचे मुख्य वैशिष्ट्य असते.

अवाजवी बढाया न मारता किंवा निरर्थक बडबड न करता जिथे जितकी गरज आहे तितकेच बोलणे, हा माणसाचा मोठेपणा आणि त्याची वैचारिक प्रगल्भता दर्शवतो.

हा विचार मानवी स्वभावातील संयमाचे महत्त्व अधोरेखित करतो:

शब्दांचे मूल्य: शहाणा माणूस शब्दांचा वापर विचारपूर्वक करतो. त्याचे 'ठराविक' (निश्चित आणि मोजके) बोलणे समोरच्यावर जास्त प्रभाव पाडून जाते.

वाद टाळणे: जास्त बोलण्याने अनेकदा चुका होतात, रहस्ये उघड होतात किंवा विनाकारण वाद निर्माण होतात. मोजके बोलल्याने मानसिक शांतता टिकून राहते आणि व्यवहारात आदर मिळतो.

श्रवणाला महत्त्व: शहाणी व्यक्ती स्वतः बोलण्यापेक्षा दुसऱ्यांचे ऐकून घेण्यावर (श्रवणावर) आणि चिंतनावर अधिक भर देते.

"सभेमध्ये अनेक नेत्यांनी तावातावाने लांबलचक भाषणे केली, पण मुख्यमंत्र्यांनी अवघ्या पाच मिनिटांत मूळ मुद्द्याला हात

घालत सर्वांचे समाधान केले; म्हणतात ना—'ठराविक बोलणे, शहाण्याचे लक्षण!'"

समानार्थी प्रसिद्ध सुभाषिते आणि विचार:

मितभाषी असणे: (कमी आणि योग्य बोलण्याचा गुण).

बोलावे थोडे, ध्यावे फार: (कमी बोलावे आणि विचार जास्त करावा).

शब्दांना धार असण्यापेक्षा शब्दांना आधार असणे महत्त्वाचे: (बोलण्यात वजन असणे).

भरली घागर अस्ताचल जाई: (पूर्ण ज्ञान असणारा माणूस नेहमी शांत आणि गंभीर असतो).

हा विचार 'ठोकळ बोलणे, उथळ ज्ञान दर्शवणे' किंवा 'ठणठण वाजते ती घागर रिकामी' या वृत्तीच्या अगदी उलट असून, माणसाला समाजात आदर कसा मिळवावा हे शिकवतो.

ठिणगी घेऊन घरात फिरावे, अन् शेजाऱ्याला दोष द्यावा

स्वतःच आपल्या हाताने वादाचे किंवा संकटाचे मूळ तयार करायचे (किंवा घरात भांडण लावायचे) आणि त्याचे खापर मात्र

दुसऱ्या निष्पाप व्यक्तीवर फोडायचे, या प्रवृत्तीवर ही म्हण चपखल बसते.

‘ठिणगी घेऊन घरात फिरावे, अन् शेजाऱ्याला दोष द्यावा’ ही मराठीतील मानवी स्वभावातील दुटप्पीपणा आणि बेजबाबदारपणावर अत्यंत टोकदार भाष्य करणारी एक मार्मिक म्हण आहे.

स्वतःच्याच मूर्खपणामुळे, निष्काळजीपणामुळे किंवा चुकीच्या वागण्यामुळे स्वतःचे नुकसान (किंवा घरात वाद) करून घेणे आणि त्याचा आळ (दोष) मात्र निष्पाप शेजाऱ्यावर किंवा दुसऱ्या व्यक्तीवर ढकलणे.

आपल्या घरात कलहाचे किंवा संकटाचे कारण स्वतःच निर्माण करायचे आणि संकट ओढवल्यावर मात्र "दुसऱ्यामुळे माझे वाटोळे झाले" असा कांगावा करायचा, या प्रवृत्तीला ही म्हण चपखल लागू होते.

ठिणगी घेऊन घरात फिरणे: घराला आग लावू शकणारा अग्नीचा कण (ठिणगी) स्वतःच हातात धरून संपूर्ण घरात फिरणे; म्हणजेच जाणूनबुजून किंवा अतिशय बेजबाबदारपणे स्वतःच संकटाला आमंत्रण देणे.

शेजाऱ्याला दोष देणे: जेव्हा त्या ठिणगीमुळे स्वतःचेच घर जळून खाक होते, तेव्हा स्वतःची चूक मान्य करण्याऐवजी "शेजाऱ्यानेच आग लावली" असा खोटा आरोप करणे.

समाजात अनेक व्यक्ती अशा असतात ज्या स्वतःच्या घरात किंवा व्यवसायात स्वतःच्या चुकीच्या निर्णयांमुळे किंवा तापट स्वभावामुळे भांडणे, नुकसान ओढवून घेतात. पण स्वतःचा अहंकार आडवा येत असल्यामुळे त्या स्वतःची चूक कधीच मान्य करत नाहीत. उलट, आपल्या अपयशाचे खापर शेजाऱ्यावर, नशिबावर किंवा मित्रांवर फोडतात.

"राकेशने जुगारा नाद धरून स्वतःचे सगळे पैसे उडवले आणि आता 'मित्रांनी मला फसवले' म्हणून रडतोय. त्याचे वागणे म्हणजे—'ठिणगी घेऊन घरात फिरावे, अन् शेजाऱ्याला दोष द्यावा' असंच आहे."

समानार्थी प्रसिद्ध म्हणी:

आपलेच दात आणि आपलेच ओठ: (स्वतःच्याच चुकीमुळे स्वतःचे नुकसान होणे).

आधीच उल्हास, त्यात फाल्गुन मास: (स्वतःच्या दोषांना परिस्थितीचे कारण देणे).

नाचता येईना अंगण वाकडे: (स्वतःला काम जमले नाही की साधनांना किंवा दुसऱ्याला दोष देणे).

ठिय्या मारून बसणे, नि दुसऱ्याचे सुख पाहणे

स्वतः काहीही कष्ट न करता किंवा हातपाय न हलवता एकाच जागी पडून राहणे आणि केवळ दुसऱ्याच्या कष्टावर किंवा सुखावर डोळा ठेवणे.

'ठिय्या मारून बसणे, नि दुसऱ्याचे सुख पाहणे' हा मराठी भाषेतील मानवी प्रवृत्तीवर बोट ठेवणारा एक अतिशय मार्मिक आणि व्यवहारी वाक्प्रचारवजा विचार आहे.

स्वतः काहीही कष्टाचे काम न करता एकाच जागी अडून (किंवा ठाण मांडून) बसणे आणि इतर लोक मेहनत करून जे सुख किंवा यश मिळवत आहेत, ते केवळ कौतुकाने किंवा असुयेने (हेव्याने) पाहत राहणे.

आपल्या जबाबदाऱ्यांकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष करून केवळ इतरांच्या आयुष्यात काय चालले आहे, ते किती सुखात आहेत, यावर लक्ष ठेवून राहण्याच्या वृत्तीला हा वाक्प्रचार लागू होतो.

ठिय्या मारून बसणे: 'ठिय्या मारणे' म्हणजे एकाच जागेवर हट्टीपणा करून, ठाण मांडून किंवा ठाण धरून दीर्घकाळ बसून राहणे (माघार न घेणे).

दुसऱ्याचे सुख पाहणे: स्वतःच्या प्रगतीसाठी काहीही हालचाल न करता, केवळ शेजारी किंवा इतर लोक कसे प्रगती करत आहेत याकडे डोळे लावून बसणे.

समाजात काही व्यक्ती अशा असतात, ज्या स्वतः आळशी असतात किंवा अपयशामुळे हताश झालेल्या असतात. त्या स्वतः नवीन काही करण्याचा प्रयत्न करत नाहीत, पण दुसऱ्यांच्या सुखाचे, वैभवाचे किंवा त्यांच्यातील वादाचे साक्षीदार होण्यासाठी एका जागी 'ठिय्या' देऊन बसतात. हा वाक्प्रचार अशा रिकामटेकड्या किंवा निरुद्योगी प्रवृत्तीवर उपरोधिक टीका करण्यासाठी वापरला जातो.

"स्वतःच्या शेतात राबायची रमेशची तयारी नाही; पण दिवसभर पारावर ठिय्या मारून बसणे, नि दुसऱ्याचे सुख पाहणे एवढाच एक उद्योग त्याने आयुष्यभर केला."

समानार्थी किंवा जवळचे वाक्प्रचार / म्हणी:

हात पाय हलवल्याशिवाय देव पावत नाही: (काही न करता फक्त बघत राहण्याने काही मिळत नाही).

दुसऱ्याच्या डोळ्यातील कुसळ दिसते, पण स्वतःच्या डोळ्यातील मुसळ दिसत नाही: (स्वतःचे कर्तव्य सोडून दुसऱ्याच्या स्थितीवर लक्ष ठेवणे).

पारावरच्या गप्पा मारणे: (कोणतेही काम न करता केवळ वेळ घालवणे).

ठळक अक्षराचा तोरा, पण ज्ञानाचा पत्ता कोरा

एखादी गोष्ट वरवर पाहता खूप आकर्षक, ठळक किंवा मोठी वाटते (किंवा एखादा माणूस पदव्यांचा मोठा आव आणतो), पण जेव्हा प्रत्यक्ष खोली तपासली जाते, तेव्हा आत काहीही गांभीर्य किंवा ज्ञान आढळत नाही.

मराठी भाषेतील "ठळक अक्षराचा तोरा, पण ज्ञानाचा पत्ता कोरा" ही एक अतिशय मार्मिक आणि चपखल म्हण आहे. वरवरचा बडेजाव आणि आंतरिक पोकळपणा यावर बोट ठेवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

ही म्हण आधुनिक काळातील मुद्रणकलेच्या (Printing) आणि लेखनपद्धतीच्या प्रभावातून आलेली दिसते.

ठळक अक्षराचा तोरा: जुन्या काळात किंवा वर्तमानपत्रात एखादी बातमी खूप महत्त्वाची असेल, तर तिचे शीर्षक ठळक

(Bold) अक्षरात छापले जाते. ठळक अक्षरे दुरूनच लक्ष वेधून घेतात आणि रुबाबदार (तोरा दाखवणारी) वाटतात.

ज्ञानाचा पत्ता कोरा: कागद 'कोरा' असणे म्हणजे त्यावर काहीही न लिहिलेले असणे, म्हणजेच शून्य ज्ञान असणे.

एखाद्या पुस्तकाचे किंवा लेखाचे शीर्षक खूप मोठ्या आणि ठळक अक्षरात लिहून रुबाब दाखवायचा, पण आत वाचायला गेले तर ज्ञान मात्र शून्य (कोरे) असणे.

बाह्य रूप, कपडे किंवा बोलण्याचा तोरा (ॲटिट्युड) अतिशय भव्य आणि रुबाबदार असणे, पण प्रत्यक्षात त्या व्यक्तीकडे बुद्धी, ज्ञान किंवा कर्तृत्व मात्र अजिबात नसणे.

समाजातील ढोंगीपणा किंवा उथळपणा दाखवण्यासाठी ही म्हण वेगवेगळ्या क्षेत्रांत अचूक बसते:

कामाच्या ठिकाणी (कॉर्पोरेट जगतात)

काही लोक कार्यालयात महागडे कपडे घालून, इंग्रजी शब्दांची फेकाफेक करत खूप रुबाबात वावरतात. त्यांच्याकडे पाहून ते खूप हुशार आणि तज्ज्ञ असतील असे वाटते. पण जेव्हा त्यांना प्रत्यक्ष एखादे काम दिले जाते किंवा तांत्रिक निर्णय घ्यायचा असतो, तेव्हा त्यांना त्यातले काहीच येत नाही. अशा व्यक्तींचे वर्णन करताना म्हणतात— “त्यांच्या इंग्रजी बोलण्याचा आणि

कपड्यांचा तोरा काय सांगू? पण प्रत्यक्ष कामाच्या वेळी 'ठळक अक्षराचा तोरा, पण ज्ञानाचा पत्ता कोरा' अशी त्यांची अवस्था होते.”

सोशल मीडियावरील 'इन्फ्लुएन्सर्स'

आजकाल सोशल मीडियावर अनेक जण स्वतःला वेगवेगळ्या विषयांचे तज्ज्ञ (उदा. आर्थिक सल्लागार किंवा मानसोपचारतज्ज्ञ) म्हणून सादर करतात. त्यांचे व्हिडिओचे थंबनेल (Thumbnails) आणि टायटल्स खूप आकर्षक व 'ठळक' असतात. पण सखोल विचार केला तर त्यांच्या बोलण्यात काहीच तथ्य नसते. अशा वेळी ही म्हण तंतोतंत लागू होते.

परीक्षेत अपयशी ठरणारा बडेजाव

एखादा विद्यार्थी वर्षभर महागडे गॅजेट्स, फॅशनेबल कपडे आणि मित्रांमध्ये रुबाब दाखवण्यात मग्न असतो. आपण किती हुशार आहोत असा आव तो आणतो. मात्र, जेव्हा परीक्षेचा निकाल लागतो, तेव्हा तो अनुत्तीर्ण होतो. तिथेही हाच न्याय लागू होतो.

समान अर्थी म्हणी

या म्हणीशी साम्य दर्शवणाऱ्या मराठीतील इतर काही प्रसिद्ध म्हणी:

उथळ पाण्याला खळखळाट फार.
गरजेल तो पडेल काय?
नाव मोठे लक्षण खोटे.
बाहेरून पांढरे, आतून काळे.
थोडक्यात सांगायचे तर, ही म्हण आपल्याला माणसाच्या बाह्य चकचकाटाला न भुलता, त्याच्या अंगी असलेल्या खऱ्या गुणांची आणि ज्ञानाची पारख करायला शिकवते.

ठक पडला चक्रात, जेव्हा सवाई ठक आला वारात

जेव्हा एखादा अट्टल लबाड माणूस स्वतःला खूप हुशार समजत असतो, पण त्याच्यापेक्षाही जास्त कपटी आणि चतुर माणूस त्याच्या आयुष्यात येतो, तेव्हा पहिल्या लबाडाची बुद्धी चालेनाशी होते आणि तो स्वतःच चक्रावून जातो.

'ठक पडला चक्रात, जेव्हा सवाई ठक आला वारात' ही मराठी लोकव्यवहारातील आणि बोलीभाषेतील अत्यंत खुसखुशीत, प्रासादिक आणि मार्मिक म्हण आहे.

ही म्हण प्रामुख्याने 'ठकास महाठक भेटणे' किंवा 'शेराला सव्वाशेर मिळणे' या न्यायाने वापरली जाते, परंतु यातील 'वारात' (वरात) हा शब्द या म्हणीला अधिक नाट्यमय आणि उपरोधिक बनवतो.

दुसऱ्याला फसवणारा किंवा स्वतःला अतिशहाणा समजणारा धूर्त माणूस जेव्हा स्वतःच चक्रात (गोंधळात) पडतो; कारण त्याच्यासमोर त्याच्यापेक्षाही जास्त कावेबाज, सव्वाशेर आणि अनुभवी (सवाई) माणूस मोठ्या दिमाखात उभा ठाकतो.

स्वतःचेच डावपेच जेव्हा स्वतःवर उलटतात आणि समोरचा माणूस आपल्यापेक्षा दोन पावले पुढे आहे याची जाणीव होते, तेव्हा निर्माण होणाऱ्या स्थितीला ही म्हण लागू होते.

ठक: लबाड, फसवणूक करणारा किंवा कावेबाज माणूस.

चक्रात पडणे: काय करावे हे न सुचणे, गोंधळून जाणे किंवा स्वतःच्याच जाळ्यात अडकणे.

सवाई ठक: मूळ ठगापेक्षा सव्वा पटीने जास्त हुशार आणि धूर्त असणारा (महाठक).

वारात (वरातीत) येणे: अत्यंत दिमाखात, उघडपणे आणि गाजावाजा करत समोर येणे.

जेव्हा एखादा लबाड माणूस कोणालातरी फसवण्यासाठी गुपचूप डाव आखत असतो, आणि ऐनवेळी त्याच्यापेक्षा मोठा भामटा चक्क उघडपणे, वाजत-गाजत (वरातीत आल्यासारखा) त्याच्यासमोर येतो आणि त्याचे सगळे डावपेच धुळीस मिळवतो;

तेव्हा त्या मूळ ठगाची अवस्था 'चक्रात पडल्यासारखी' (हातचे पावले गळून पडल्यासारखी) होते.

"तो काळाबाजार करणारा व्यापारी ग्राहकांना वर्षानुवर्षे फसवून श्रीमंत झाला होता; पण या खेपेस एका नवीन चतुर सरकारी अधिकाऱ्याने आधीच सापळा रचून त्याला चक्क रंगेहात पकडले. व्यापार्याची अवस्था पाहून लोक म्हणू लागले—'ठक पडला चक्रात, जेव्हा सवाई ठक आला वारात!'"

समानार्थी प्रसिद्ध म्हणी:
ठकिणीला ठक भेटला, तेव्हा कुठे हिशोब पटला: (दोन्ही बाजूंनी तोडीस तोड लबाडी असणे).
शेराला सव्वाशेर मिळणे: (एकापेक्षा एक वरचढ व्यक्ती समोर येणे).
काट्याने काटा निघणे: (दुष्टाला हरवण्यासाठी तशाच मार्गाचा वापर होणे).

ठरलेलं लग्न आणि तुटलेलं मग्न

ज्या गोष्टी आधीच निश्चित किंवा ठरलेल्या असतात (उदा. लग्न), त्या वेळेवर पार पडतात; पण जर एखाद्या कामात सुरुवातीलाच विघ्न आले किंवा माणसाचे मन विचलित झाले (मग्न तुटले), तर ते काम पूर्ण होण्यात अनेक अडचणी येतात.

‘ठरलेलं लग्न आणि तुटलेलं मग्न’ हा मराठी ग्रामीण बोलीभाषेतील आणि लोकव्यवहारातील एक अतिशय मार्मिक, उपरोधिक आणि दुर्मिळ वाक्प्रचार आहे. हा मानवी स्वभाव, कौटुंबिक नातेसंबंध आणि मानसिकतेतील बदलांवर अचूक भाष्य करतो.

एकदा लग्न ठरले की लोक समाजात त्याचा खूप गाजावाजा करतात आणि जबाबदारी स्वीकारतात; परंतु जर एखाद्या व्यक्तीचे 'मग्न' (म्हणजेच मनाचे सुख, ध्यान किंवा मानसिक शांतता) एकदा भंग पावले किंवा तुटले, तर ते पुन्हा सांधणे किंवा पूर्ववत करणे अत्यंत कठीण असते.

व्यावहारिक गोष्टी किंवा नाती (जसे की लग्न) समाजात चार लोकांच्या मध्यस्थीने पुन्हा जुळवून आणता येतात, पण माणसाचे मन जर एखाद्या व्यक्तीवरून किंवा गोष्टीवरून एकदा उडाले, तर त्या मनाला पुन्हा पूर्वीसारखे आनंदी किंवा एकाग्र करणे शक्य होत नाही.

ठरलेलं लग्न: दोन कुटुंबांच्या संमतीने आणि कायदेशीर किंवा सामाजिक रीतीने निश्चित झालेले लग्न. लग्न ठरवणे किंवा जुळवणे हा बाह्य जगातील व्यावहारिक भाग आहे.

तुटलेलं मग्न: 'मग्न' हा शब्द 'मग्न असणे' (तन्मयता, मानसिक शांतता किंवा आंतरिक आनंद) या अर्थाने आला आहे. जेव्हा

एखाद्या व्यक्तीचा एखाद्यावरील विश्वास मनातून पूर्णपणे तुटतो, तेव्हा तिची ती आंतरिक शांतता किंवा समाधानावस्था नष्ट होते.

हा वाक्प्रचार बऱ्याचदा कौटुंबिक वादात किंवा जोडप्यांच्या नातेसंबंधात वापरला जातो. समाजात केवळ "लग्न ठरले आहे किंवा लग्न टिकले आहे" म्हणून संसार चालत नसतो; जर त्या संसारात दोघांमधील मानसिक सुसंवाद आणि प्रेम (मग्न असणे) संपले असेल, तर ते नाते वरून कितीही सुबक दिसले तरी आतून पोकळ असते.

"मोठ्या दिमाखात लग्न करूनही त्या दोघांमध्ये रोज भांडणे होत होती. नातेवाईकांनी त्यांना एकत्र राहण्याचा सल्ला दिला, तेव्हा आजी म्हणाली, 'अरे बाबांनो, बळजबरीने संसार होईलही, पण ठरलेलं लग्न आणि तुटलेलं मग्न कसं सांधणार?'"

समानार्थी किंवा जवळच्या म्हणी:

मन सुती तर जग सुती: (मन समाधानी असेल तरच जग सुंदर वाटते).

तुटलेले मन आणि फुटलेले मोती कधी सांधत नाहीत: (एकदा मनातून विश्वास उडाला की तो परत मिळवणे अशक्य असते).

ठराविक माप, नि संसाराला नाही ताप

माणसाने आपल्या गरजा, खर्च आणि आवडीनिवडी मर्यादित (ठराविक) ठेवल्या, तर त्याचे आयुष्य अत्यंत सुखी आणि समाधानी राहते. अवाजवी इच्छा नसली की संसारात कोणताही मानसिक किंवा आर्थिक ताण येत नाही.

‘ठराविक माप, नि संसाराला नाही ताप’ हा मराठी भाषेतील अत्यंत व्यावहारिक, कौटुंबिक आणि सुखी जीवनाचा मंत्र देणारा एक सुंदर सुविचारवजा वाक्प्रचार आहे.

संसारात किंवा घरखर्चात नेहमी मर्यादेचे (ठराविक) माप ठेवल्यास, म्हणजेच आपल्या आवक-जावकाचा समतोल राखल्यास, कुटुंबाला कधीही आर्थिक अडचण किंवा मानसिक त्रास (ताप) सहन करावा लागत नाही.

हा वाक्प्रचार माणसाला 'अंथरुण पाहून पाय पसरण्याचा' आणि मर्यादित, समाधानी आयुष्य जगण्याचा सल्ला देतो.

ठराविक माप: प्राचीन काळापासून धान्य किंवा वस्तू मोजण्यासाठी 'माप' (शेर, पायली) वापरले जाते. घरामध्ये रोज किती धान्य शिजवायचे, किती खर्च करायचा याचे एक 'ठराविक माप' (नियम किंवा मर्यादा) निश्चित असणे.

संसाराला नाही ताप: 'ताप' म्हणजे त्रास, संकट किंवा कर्जबाजारीपणा. जर घरात प्रत्येक गोष्टीचे नियोजन बजेटनुसार (मापानुसार) असेल, तर संसारात कधीही भांडणे किंवा संकटे येत नाहीत.

हा विचार प्रामुख्याने मध्यमवर्गीय कुटुंबाच्या व्यवस्थापनाशी जोडलेला आहे. जर घरातील गृहिणी आणि गृहस्थ अनावश्यक गोष्टींवर खर्च न करता, प्रत्येक व्यवहार मोजून-मापून (नियोजनाने) करत असतील, तर अनपेक्षित संकट आले तरी कुटुंब सुरक्षित राहते. पैशांचा अपव्यय टाळणे म्हणजेच संसारातील अर्धे त्रास कमी करणे होय.

"माझ्या आजीने आजोबांच्या तुटपुंज्या पगारातही चार मुले शिकवून घर उभे केले, कारण तिचा हिशोब चोख होता; खरंच म्हणतात—'ठराविक माप, नि संसाराला नाही ताप!'"

समानार्थी प्रसिद्ध म्हणी:

अंथरुण पाहून पाय पसरावे: (आपल्या लायकीनुसार किंवा उत्पन्नानुसार खर्च करावा).

आयत्या बिळावर नागोबा: (याचा संदर्भ वेगळा आहे, पण बचतीशी जोडला जातो).

हपापाचा माल गपापा: (अवाजवी हव्यासाने नुकसान होणे).

ठोकून ताट करणे, नि नंतर वाट पाहणे

एखादे काम विचार न करता, घाईघाईने किंवा बळजबरीने (ठोकून) कसेबसे पूर्ण करायचे आणि मग त्याचे चांगले फळ मिळेल अशी आशा धरून वाट पाहत बसायचे. (अविचारी कामाच्या परिणामावर मारलेला हा टोमणा आहे.)

'ठोकून ताट करणे, नि नंतर वाट पाहणे' हा मराठी भाषेतील मानवी घाईगडबड, उतावीळपणा आणि दूरदृष्टीच्या अभावावर बोट ठेवणार एक अत्यंत मार्मिक आणि व्यावहारिक वाक्प्रचार आहे.

एखाद्या गोष्टीची पूर्ण पूर्वतयारी नसताना किंवा योग्य वेळ आलेली नसताना, केवळ अतिउत्साहापोटी किंवा घाईगडबडीत काम पूर्ण करून ठेवणे आणि मग प्रत्यक्ष परिणामासाठी किंवा पुढच्या संधीसाठी दीर्घकाळ खोळंबून (वाट पाहत) राहावे लागणे.

एखादी गोष्ट वेळेपूर्वीच अट्टाहासाने किंवा बळजबरीने तयार करून ठेवणे आणि नंतर मूळ वेळ येईपर्यंत निरुद्योगी होऊन बसणे.

ठोकून ताट करणे: पूर्वीच्या काळी तांब्या-पितळेची किंवा जर्मनची भांडी (विशेषतः जेवणाचे ताट) वाकली किंवा चपटी

झाली की, लोहार किंवा घरातील पुरुष त्याला हातोड्याने 'ठोकून' पुन्हा सरळ आणि चकचकीत (वापरण्यायोग्य) करायचे. इथे याचा अर्थ "कामाची घाईघाईने पूर्ण तयारी करून मोकळे होणे" असा आहे.

नंतर वाट पाहणे: ताट तर ठोकून जेवणासाठी तयार केले, पण अन्न शिजायला अजून खूप वेळ आहे; त्यामुळे आता ताट समोर घेऊन भुकेल्या पोटी फक्त वाट पाहत बसणे.

हा वाक्प्रचार बऱ्याचदा घाईगडबडीत घेतलेल्या निर्णयांना लागू होतो. उदाहरणार्थ, एखादा लेखक किंवा संपादक घाईघाईने ग्रंथ लिहून किंवा तयार करून (ठोकून ताट करून) मुद्रणासाठी (Printing) तयार ठेवतो, पण प्रकाशकाकडून किंवा इतर तांत्रिक कारणांमुळे तो ग्रंथ प्रत्यक्ष बाजारात यायला अनेक महिने किंवा वर्षे वाट पाहावी लागते.

"परीक्षेची तारीख अजून जाहीर व्हायची आहे, तोच रमेशने रात्रं-दिवस जागून संपूर्ण अभ्यासक्रम घाईघाईत संपवून टाकला; आता परीक्षा कधी होणार म्हणून तो रोज इंटरनेटवर बघत असतो. त्याचे वागणे म्हणजे—'ठोकून ताट करणे, नि नंतर वाट पाहणे' असंच झालं आहे."

समानार्थी किंवा जवळच्या म्हणी:

अती घाई, संकटात नेई: (कामात अवाजवी उतावळेपणा असणे).

वेळेपूर्वी केलेले काम, कधी कधी ठरते निष्फळ श्रम: (योग्य वेळेचे भान न ठेवता कृती करणे).

ठणठण सुका, नि मधेच भुका

घरात किंवा खिशात आधीच काही नसणे (पूर्ण सुका असणे) आणि त्यातच अचानक एखादा मोठा खर्च किंवा भूक (गरज) समोर येऊन ठाकणे. अत्यंत गरिबीत आणखी अडचण निर्माण झाल्यावर ही म्हण वापरतात.

'ठणठण सुका, नि मधेच भुका' हा मराठी ग्रामीण बोलीभाषेतील आणि व्यवहारातील एक अतिशय मजेदार, उपरोधिक आणि दुर्मिळ वाक्प्रचार आहे.

अतिशय कडक उन्हाळा किंवा कोरडा दुष्काळ (पाण्याचा ठणठणाट) सुरू असतानाच, अचानक अवेळी मुसळधार पाऊस पडणे किंवा पूर येणे.

निसर्गाचा किंवा परिस्थितीचा असा लहरीपणा, जिथे एका बाजूला तीव्र टंचाई असते आणि दुसऱ्याच क्षणी अचानक अतिरेक होतो.

ठणठण सुका: 'सुका' म्हणजे कोरडा दुष्काळ किंवा पाण्याचा थेंबही नसलेली स्थिती. संपूर्ण जमीन कोरडी पडलेली असताना होणारा पाण्याचा खडखडाट म्हणजेच 'ठणठण सुका'.

मधेच भुका: जुन्या मराठीत किंवा बोलीभाषेत 'भुका' किंवा 'भुका येणे' म्हणजे पाण्याचा मोठा लोंढा, अचानक आलेला पूर किंवा ढगफुटीसारखा जोरदार पाऊस होय.

हा वाक्प्रचार महाराष्ट्रातील लहरी हवामानावर अचूक बोट ठेवतो. जेव्हा शेतकरी पाण्यासाठी चातकासारखी वाट पाहत असतो आणि सगळीकडे कोरडेठाक (ठणठण सुका) असते, तेव्हा अचानक निसर्गाचा लहरीपणा नडतो आणि एवढा मुसळधार पाऊस (भुका) होतो की रानातले पीक वाहून जाते. म्हणजेच, निसर्गाकडून वेळेवर आणि प्रमाणशीर काहीच मिळत नाही; एकतर पूर्ण कोरडे किंवा थेट पूर.

हा वाक्प्रचार माणसाच्या आर्थिक स्थितीला किंवा स्वभावालाही लागू केला जातो.

घरात एरवी पैशांची प्रचंड चणचण (ठणठण सुका) असते, पण अचानक कुठूनतरी पैसा आला की माणूस कसलाही विचार न करता अवाजवी खर्च (मधेच भुका) करून मोकळा होतो.

"गेल्या दोन महिन्यांपासून गावात पिण्याच्या पाण्यासाठी टँकर सुरू होते आणि काल रात्री अचानक अशी ढगफुटी झाली की ओढे-नाले ओसंडून वाहू लागले. या हवामानाचं काही खरं नाही—'ठणठण सुका, नि मधेच भुका!'"

समानार्थी किंवा जवळची म्हण:

कधी कोरडा दुष्काळ, तर कधी ओला दुष्काळ: (परिस्थितीमध्ये सुवर्णमध्य न साध्य होता थेट अतिरेक होणे).

ठाय ठाय रडणे, आणि लोकांचे उणे काढणे

स्वतःच्या चुकांमुळे किंवा परिस्थितीमुळे सतत रडगाणे गात राहायचे आणि त्याच वेळी स्वतःचे आत्मपरीक्षण करण्याऐवजी दुसऱ्यांच्या दोषांवर बोट ठेवून त्यांची निंदा करत फिरायचे.

‘ठाय ठाय रडणे, आणि लोकांचे उणे काढणे’ हा मराठी लोकव्यवहारातील आणि मानवी प्रवृत्तीवर चपखल बोट ठेवणारा एक अत्यंत मार्मिक आणि उपरोधिक वाक्प्रचार आहे.

हा वाक्प्रचार अशा व्यक्तींच्या स्वभावावर भाष्य करतो ज्या स्वतःचे दोष किंवा अपयश लपवण्यासाठी नेहमी रडगाणे गातात आणि लोकांमध्ये मात्र चुका शोधत फिरतात.

स्वतःच्या नशिबाचे, दु:खाचे किंवा अपयशाचे सतत मोठ्याने रडगाणे गात बसायचे (लाचारी दाखवायची) आणि त्याच वेळी स्वतःचे आत्मपरीक्षण न करता इतरांच्या दोषांवर, चुकांवर (उण्या-दुण्यांवर) बोट ठेवून त्यांची निंदा करायची.

स्वत: काहीही प्रगती करायची नाही, स्वतःच्या चुकीमुळे आलेल्या अपयशाबद्दल नेहमी नशिबाला किंवा परिस्थितीला दोष देत बसायचे; पण दुसऱ्याने काही चांगले केले की त्याचे पाय खेचण्यासाठी त्याचे दोष शोधायचे, या दुटप्पी वृत्तीला हा वाक्प्रचार लागू होतो.

ठाय ठाय रडणे: अत्यंत मोठ्याने, आक्रंदून किंवा ओक्साबोक्सी रडणे. (इथे याचा व्यावहारिक अर्थ 'सतत स्वतःच्या दु:खाचा पाढा वाचणे' असा आहे).

लोकांचे उणे काढणे: 'उणे' म्हणजे उणिवा, दोष किंवा चुका. दुसऱ्यांच्या आयुष्यात किंवा कामात काय उणिवा आहेत त्या शोधून त्यांची जाहीर चर्चा करणे.

मानशास्त्रीय संदर्भ: समाजात किंवा कुटुंबात काही व्यक्ती अशा असतात ज्यांना स्वतःची कर्तव्ये पार पाडता येत नाहीत. जेव्हा लोक त्यांच्या अपयशावर बोट ठेवतात, तेव्हा त्या "माझ्यावर कसा अन्याय झाला" याचे 'ठाय ठाय रडणे' सुरू करतात. पण त्यांची ही सहानुभूती मिळवण्याची धडपड सुरू असतानाच,

त्यांचा हेवा किंवा असुया शांत बसू देत नाही; त्यामुळे त्या लगेच 'लोकांचे उणे काढायला' सुरुवात करतात, जेणेकरून लोकांचे लक्ष स्वतःच्या अपयशावरून दुसरीकडे वळवता येईल.

"स्वतःचा मुलगा दिवसभर टवाळकी करतो याचं विलासराव नेहमी पारावर बसून ठाय ठाय रडतात, आणि त्याच वेळी शेजारच्या कर्तबगार मुलाचे उणे काढायलाही मागेपुढे पाहत नाहीत."

समानार्थी किंवा जवळच्या म्हणी:
आपलं ठेवायचं झाकून, अन दुसऱ्याचं बघायचं वाकून: (स्वतःचे दोष लपवून दुसऱ्याच्या चुका शोधणे).
दुसऱ्याच्या डोळ्यातील कुसळ दिसते, पण स्वतःच्या डोळ्यातील मुसळ दिसत नाही: (इतरांच्या लहान चुका दिसणे, पण स्वतःची मोठी चूक न दिसणे).
नाचता येईना अंगण वाकडे: (स्वतःला काम जमले नाही की परिस्थितीला किंवा दुसऱ्याला दोष देणे).

ठक सोडून महाठकाला पूजणे

एका लहान लबाड माणसापासून सुटका करून घेण्यासाठी किंवा त्याच्या त्रासाला कंटाळून, नकळतपणे त्याहूनही मोठ्या आणि अट्टल कपटी माणसाच्या आहारी जाणे.

‘ठक सोडून महाठकाला पूजणे’ हा मराठी लोकव्यवहारातील आणि राजकीय-सामाजिक स्थितीवर अतिशय टोकदार भाष्य करणारा एक मार्मिक वाक्प्रचार किंवा म्हण आहे.

हा वाक्प्रचार माणसाच्या चुकीच्या निवडीवर आणि अविचारावर बोट ठेवतो, जिथे माणूस एका लहान संकटातून किंवा लबाड व्यक्तीपासून सुटका करून घेण्यासाठी नकळतपणे त्याहूनही मोठ्या संकटाच्या किंवा महालबाडाच्या जाळ्यात अडकतो.

एका लहान फसव्या किंवा दुष्ट माणसाला (ठकाला) ओळखण्यात चूक करून, त्याच्यापेक्षाही जास्त कपटी, भामट्या आणि धोकादायक माणसाला (महाठकाला) आपला हितचिंतक मानणे किंवा त्याला मोठे स्थान देणे.

चुकीच्या माणसाचा निषेध करताना किंवा त्याला टाळताना, त्याहूनही अधिक वाईट प्रवृत्तीच्या माणसावर विश्वास ठेवण्याचा मूर्खपणा करणे.

ठक सोडून: लहान-सहान लबाड्या करणाऱ्या, किंवा ज्याची लबाडी ओळखून आपण ज्याला दूर केले आहे असा व्यक्ती.

महाठकाला पूजणे: 'महाठक' म्हणजे लबाडीचा डॉक्टर, जो अत्यंत पद्धतशीरपणे संपूर्ण आयुष्य उद्ध्वस्त करू शकतो. अशा माणसाच्या गोड बोलण्याला किंवा खोट्या मोठेपणाला

भुलून त्याला देवासारखे मानणे ('पूजणे'), किंवा त्याच्या स्वाधीन होणे.

अनेकदा जनता एका भ्रष्ट किंवा अकार्यक्षम लोकप्रतिनिधीला कंटाळून त्याला सत्तेवरून दूर करते (ठक सोडून); पण निवडून देताना त्याहूनही अधिक लबाड आणि आश्वासनांची खैरात करणाऱ्या नेत्याच्या हाती सत्ता सोपवते (महाठकाला पूजणे).

जुन्या एजंटची किरकोळ कमिशनची लबाडी सहन न होऊन लोक त्याच्याकडून पैसे काढतात, आणि चक्क दुप्पट पैशांचे आमिष दाखवणाऱ्या मोठ्या फ्रॉड (चित फंड) कंपन्यांमध्ये गुंतवणूक करून देशोधडकेला लागतात.

"गावातील त्या लहान सावकाराचे कर्ज नको म्हणून रामाने एका मोठ्या फायनान्स कंपनीच्या एजंटवर विश्वास ठेवला आणि शेवटी घरादारावरच जप्ती आणली. त्याचे वागणे म्हणजे—'ठक सोडून महाठकाला पूजणे' असंच ठरलं."

समानार्थी प्रसिद्ध म्हणी:

आगीतून निघून फुफाट्यात पडणे: (एका संकटातून सुटून दुसऱ्या मोठ्या संकटात सापडणे).

धड सोडून पळत्याच्या पाठी लागणे: (हातातील निश्चित गोष्ट सोडून अनिश्चित गोष्टीच्या मागे धावणे).

वर वर दिसे भलतेच गोड, आतून मात्र काळं कभिन्न वेड:
(वरवरच्या मोठेपणाला भुलून फसवणूक करून घेणे).

ठिकाण नाही राहण्याला, अन् स्वप्न पाहतो महालाचे

स्वतःची सद्यस्थिती अत्यंत गरिबीची किंवा बेताची असणे, परंतु स्वतःच्या क्षमतेचा विचार न करता अवाजवी आणि आवाक्याबाहेरच्या मोठ्या मोठ्या बाता मारणे.

'ठिकाण नाही राहण्याला, अन् स्वप्न पाहतो महालाचे' हा मराठी लोकव्यवहारातील आणि मानवी मानसिकतेवर अत्यंत टोकदार भाष्य करणारा एक प्रसिद्ध व मार्मिक वाक्प्रचार आहे.

हा वाक्प्रचार प्रामुख्याने मानवी इच्छा आणि प्रत्यक्ष लायकी (किंवा ऐपत) यांमधील जमीन-अस्मानाचा फरक दाखवण्यासाठी वापरला जातो.

स्वतःची राहण्याची साधी सोय किंवा लायकी नसताना, स्वतःच्या क्षमतेचा विचार न करता अवाजवी, अशक्य आणि अत्यंत मोठ्या गोष्टींचे मनोरे रचणे.

आपल्या सद्यस्थितीचे भान न ठेवता, कोणतीही मेहनत न करता केवळ कल्पनेच्या दुनियेत जगणे आणि स्वतःच्या कुवतीबाहेरच्या सुखाची अपेक्षा करणे.

ठिकाण नाही राहण्याला: स्वतःच्या डोक्यावर साधे छप्परही नसणे, किंवा गरिबीमुळे वा अकार्यक्षमतेमुळे अत्यंत हलाखीची परिस्थिती असणे.

स्वप्न पाहतो महालाचे: कोणत्याही पूर्वतयारीशिवाय किंवा कष्टाशिवाय थेट राजासारख्या विलासी 'महालात' राहण्याचे दिवास्वप्न (Daydreaming) पाहणे.

समाजात काही व्यक्ती अशा असतात ज्यांना कष्टाचे प्रचंड वावडे असते. त्या स्वतःची गरिबी किंवा अपयश दूर करण्यासाठी कोणतीही धडपड करत नाहीत, पण त्यांच्या गप्पा आणि त्यांच्या इच्छा मात्र कोट्यवधींच्या घराच्या किंवा मोठ्या पदांच्या असतात. केवळ कल्पनेच्या विश्वात रमून स्वतःला मोठे समजणाऱ्या अशा 'शेखचिल्ली' प्रवृत्तीच्या लोकांवर उपरोधिक टीका करण्यासाठी हा वाक्प्रचार चपखल बसतो.

"हातात कोणतीही नोकरी नाही, खिशात साधी चहा प्यायला दमडी नाही आणि गप्पा मात्र मर्सिडीज गाडी घेण्याच्या करतोय; रमेशचं वागणं म्हणजे—'ठिकाण नाही राहण्याला, अन् स्वप्न पाहतो महालाचे!'"

समानार्थी प्रसिद्ध म्हणी:

अंथरूण पाहून पाय पसरावे: (आपल्या ऐपतीनुसार आणि मर्यादेत राहून खर्च किंवा इच्छा कराव्यात).

खिशात नाही आणा, नि मला बाजीराव म्हणा: (पैशांची चणचण असतानाही स्वतःला श्रीमंत किंवा मोठे भासवणे).

चित्त नाही ठिकाणावर, अन् स्वप्न पाहतो देवाघरचे: (स्वतःचे मन ताळ्यावर नसताना मोक्षाच्या गप्पा मारणे).

ठरलेली गोष्ट वेळेवर, नाहीतर पडेल केळवणावर पाणी

कोणतेही शुभ किंवा महत्त्वाचे काम ठरलेल्या योग्य वेळीच पार पडायला हवे. जर योग्य वेळ निघून गेली, तर नंतर केलेल्या प्रयत्नांचे महत्त्व उरत नाही आणि सगळा बेत फिस्कटतो.

'ठरलेली गोष्ट वेळेवर, नाहीतर पडेल केळवणावर पाणी' हा मराठी संस्कृती, लग्नसंस्कार आणि कौटुंबिक व्यवहाराशी जोडलेला अत्यंत खुसखुशीत, प्रासादिक आणि मार्मिक वाक्प्रचार आहे.

लग्नकार्यातील एका विशिष्ट परंपरेचा संदर्भ देऊन हा वाक्प्रचार वेळेचे महत्त्व आणि उतावीळपणाचे किंवा दिरंगाईचे परिणाम अधोरेखित करतो.

निश्चित केलेली कोणतीही महत्त्वाची गोष्ट किंवा करार हा योग्य वेळीच पूर्ण झाला पाहिजे; जर ऐनवेळी त्यात दिरंगाई (उशीर) झाली, तर संपूर्ण नियोजित आनंदाचा बेरंग होतो आणि आतापर्यंतची सगळी पूर्वतयारी वाया जाते.

एखाद्या महत्त्वाच्या कामात शेवटच्या क्षणी अडथळा आल्यास किंवा ते वेळेत न संपल्यास संपूर्ण योजनेवर पाणी फेरले जाते, हे सुचवण्यासाठी हा वाक्प्रचार वापरतात.

ठरलेली गोष्ट वेळेवर: विवाह असो, ग्रंथ प्रकाशन असो वा एखादा मोठा करार; त्याचे प्रत्येक पाऊल आधीच ठरवलेल्या वेळापत्रकानुसार पडणे गरजेचे असते.

केळवण (केळवणावर पाणी पडणे): लग्न ठरल्यानंतर विवाह सोहळ्याच्या आधी नातेवाईक आणि मित्रमंडळी वर-वधूला आपापल्या घरी जेवायला अमंत्रित करतात, त्याला 'केळवण' म्हणतात. हा अत्यंत आनंदाचा आणि उत्साहाचा कौटुंबिक सोहळा असतो.

जर ऐन लग्नाच्या तोंडावर काही वाद झाला, तारीख बदलली किंवा ठरलेली गोष्ट वेळेत झाली नाही, तर त्या लग्नाआधीच्या 'केळवणाच्या' आनंदावर आणि जेवणावळीच्या खर्चावर 'पाणी पडते' (सगळे वाया जाते).

हा वाक्प्रचार केवळ लग्नापुरता मर्यादित नसून, कोणत्याही मोठ्या प्रकल्पाच्या नियोजनात (Planning) वापरला जातो. जेव्हा एखादी महत्त्वाची प्रक्रिया अंतिम टप्प्यात आलेली असते आणि सगळीकडे उत्साहाचे वातावरण असते, तेव्हा "ऐनवेळी कोणतीही गफलत करू नका, नाहीतर सगळा बेत फिस्कटेल" असा इशारा देण्यासाठी ज्येष्ठ मंडळी हा संवाद वापरतात.

"ग्रंथाचे छपाईचे काम वेळेत पूर्ण होऊन ते उद्या सकाळीच लेखकाच्या हातात पडले पाहिजे, तरच संध्याकाळचा प्रकाशन सोहळा यशस्वी होईल; म्हणूनच म्हणतात—'ठरलेली गोष्ट वेळेवर, नाहीतर पडेल केळवणावर पाणी!'"

समानार्थी प्रसिद्ध म्हणी:

ऐन वेळेला केळवण, अन् वधूला नाही बोलावण: (महत्त्वाच्या कामात मुख्य गोष्टीचाच विसर पडणे).

अती घाई, संकटात नेई / वेळेचे भान सुटले की काम आटपले: (वेळेचे नियोजन कोलमडल्याने होणारे नुकसान).

विरजण पडणे: (चालू असलेल्या आनंदाच्या किंवा चांगल्या गोष्टीचा बेरंग होणे).

ठोकून घेणे कपाळ, जेव्हा नशिबाचेच फुटते आभाळ

जेव्हा चहूबाजूंनी संकटांची मालिका सुरू होते आणि नशीबच पूर्णपणे पाठ फिरवते, तेव्हा माणसाचे काहीही चालत नाही. अशा वेळी हताश होऊन स्वतःचे कपाळ मोक्ष करून घेण्यापलीकडे काही उरत नाही, हे दाखवण्यासाठी ही लोकोक्ती वापरतात.

'ठोकून घेणे कपाळ, जेव्हा नशिबाचेच फुटते आभाळ' हा मराठी भाषेतील मानवी हतबलता, अत्यंत दुर्दैव आणि दुःखाची परिसीमा दाखवणारा एक अतिशय मार्मिक आणि प्रासादिक वाक्प्रचार आहे.

जेव्हा चहूबाजूंनी संकटे येतात आणि माणसाचे काहीही चालत नाही, तेव्हा त्याच्या मनाची जी अवस्था होते, त्याचे हुबेहूब वर्णन या ओळींमध्ये केले आहे.

जेव्हा नशीब पूर्णपणे फिरते आणि एकामागून एक प्रचंड संकटे कोसळतात, तेव्हा माणूस अत्यंत हताश होऊन स्वतःचे नशीब (कपाळ) कशा प्रकारे कोसत बसतो; कारण त्या अथांग संकटासमोर त्याचे सर्व प्रयत्न अपुरे पडतात.

मानवी प्रयत्नांच्या पलीकडची परिस्थिती निर्माण झाल्यावर केवळ दुःख व्यक्त करण्यापलीकडे माणसाच्या हातात काहीही उरत नाही, हे दर्शवण्यासाठी हा वाक्प्रचार वापरतात.

कपाळ ठोकून घेणे: कपाळावर हात मारून घेणे हे अत्यंत दुःख, हताशपणा किंवा "माझे नशीबच खराब आहे" हे दर्शवण्याचे लक्षण आहे. स्वतःच्या चुकीमुळे किंवा दुर्दैवामुळे मोठे नुकसान झाल्यावर माणूस कपाळ ठोकून घेतो.

नशिबाचे आभाळ फुटणे: 'आभाळ फुटणे' हा मराठीतील एक अतिशय प्रसिद्ध वाक्प्रचार आहे. ज्याप्रमाणे ढगफुटी (मुसळधार पाऊस) झाल्यावर छत्री किंवा साधे आडोसे काही कामाला येत नाहीत, संपूर्ण गाव वाहून जाते; त्याचप्रमाणे जेव्हा नशिबाचे आभाळ फुटते, तेव्हा एकाच वेळी इतकी मोठी संकटे येतात की माणूस त्यांचा सामना करू शकत नाही.

हा विचार माणसाला निसर्गाच्या आणि काळाच्या ताकदीची जाणीव करून देतो. माणूस आयुष्यात कितीही नियोजन करो, पण जेव्हा वेळ किंवा नशीब साथ देत नाही, तेव्हा राजाचा रंक व्हायला वेळ लागत नाही. अशा वेळी शहाण्यातला शहाणा माणूसही चक्रावून जातो आणि कपाळाला हात लावून बसण्याशिवाय त्याच्याकडे दुसरा पर्याय नसतो.

"आधीच दुष्काळामुळे पिके करपली, त्यात कर्ज वसुलीसाठी बँक मागे लागली आणि ऐनवेळी घरातील एकमेव कमावत्या मुलाचा अपघात झाला; विठ्ठलरावांची अवस्था म्हणजे—'ठोकून घेणे कपाळ, जेव्हा नशिबाचेच फुटते आभाळ!'"

समानार्थी प्रसिद्ध म्हणी व वाक्प्रचार:

आभाळ फाटणे: (एकाच वेळी सर्व बाजूंनी संकटे येणे - *"आभाळ फाटल्यावर ठिगळ कुठे कुठे लावणार?"*).

दैव बलवत्तर असणे / दैव फिरणे: (नशीब उलटे फिरणे).

खेटराचे राज्य येणे: (अत्यंत वाईट दिवस येणे).

दुधाने तोंड भाजले की ताकही फुंकून पिणे: (हा अनुभवाचा भाग आहे, पण संकटाच्या तीव्रतेशी जोडला जातो).

ठळठळीत सत्य डोळ्यांसमोर असणे, तरीही अंधारल्यासारखे वागणे

एखादी गोष्ट किंवा वास्तव अगदी उघडपणे (ठळठळीत) समोर दिसत असतानाही, निव्वळ स्वार्थामुळे किंवा अज्ञानामुळे त्या गोष्टीकडे जाणीवपूर्वक कानाडोळा करण्याचे सोंग घेणाऱ्या प्रवृत्तीवर हा टोमणा आहे.

‘ठळठळीत सत्य डोळ्यांसमोर असणे, तरीही अंधारल्यासारखे वागणे’ हा मानवी स्वभावातील दांभिकता, अंधस्नेह आणि

वस्तुस्थिती नाकारण्याच्या प्रवृत्तीवर (Denial Mode) बोट ठेवणारा एक अत्यंत मार्मिक आणि वैचारिक वाक्प्रचार आहे.

हा वाक्प्रचार अशा व्यक्तींना लागू होतो ज्यांना सत्य काय आहे हे पूर्णपणे ठाऊक असते, परंतु स्वतःचा स्वार्थ, अहंकार किंवा एखाद्याबद्दलचा आंधळा जिव्हाळा यांमुळे त्या सत्य स्वीकारण्याचे जाणीवपूर्वक नाकारतात.

सगळी परिस्थिती आरशासारखी स्वच्छ आणि लख्ख (ठळठळीत) समोर दिसत असतानाही, निव्वळ ढोंगीपणा करून किंवा डोळे झाकून आपल्याला काहीच माहीत नाही किंवा काहीच दिसत नाही अशा अविर्भावात वागणे.

उघड झालेली सत्य परिस्थिती स्वीकारण्याचे धाडस नसल्यामुळे, जाणूनबुजून अज्ञानाचा किंवा अंधाराचा आव आणणे.

ठळठळीत सत्य डोळ्यांसमोर असणे: एखादी गोष्ट इतकी स्पष्ट असणे की ती लपवणे कोणालाही शक्य नाही. दुपारी सूर्याच्या उजेडात जसे सगळे स्पष्ट दिसते, तसेच सत्य समोर असणे.

अंधारल्यासारखे वागणे: डोळे असूनही आंधळ्याचे सोंग घेणे. जणू काही आजूबाजूला अंधार आहे आणि आपल्याला काही दिसतच नाही, असा खोटा देखावा करणे.

अनेकदा घरातील एखादी व्यक्ती किंवा मूल चुकीच्या मार्गाला लागलेले असते, त्याचे पुरावे समोर असतात. आई-वडिलांना किंवा कुटुंबप्रमुखाला ते सत्य माहीत असते, पण मोहापोटी ते त्याकडे दुर्लक्ष करतात.

एखाद्या संस्थेत किंवा कार्यालयात मोठा गैरव्यवहार होत असल्याचे स्पष्ट दिसत असूनही, केवळ आपले पद किंवा हितसंबंध जपण्यासाठी वरिष्ठ अधिकारी "माझ्यापर्यंत अशी कोणतीही माहिती आलेली नाही" असे म्हणून अंधारल्यासारखे वागतात.

"त्याच्या भागीदाराने (Partner) कंपनीच्या खात्यातून पैशांची अफरातफर केल्याचे ऑडिट रिपोर्टमध्ये स्पष्ट झाले होते; पण जुन्या मैत्रीखातर संचालक अजूनही गप्प आहेत. त्यांचे हे वागणे म्हणजे—'ठळठळीत सत्य डोळ्यांसमोर असणे, तरीही अंधारल्यासारखे वागणे' असंच आहे."

समानार्थी प्रसिद्ध म्हणी व वाक्प्रचार:

जागृत माणसाला उठवणे सोपे, पण झोपेचे सोंग घेतलेल्याला उठवणे कठीण: (जो जाणूनबुजून दुर्लक्ष करतो त्याला समजावणे अशक्य असते).

डोळ्यांवर कातडे ओढणे: (सत्य दिसत असूनही ते न पाहण्याचा आव आणणे).

डोळे असून आंधळे आणि कान असून बहिरे: (सगळे समजत असूनही ढिम्म राहणे).

कावळ्याच्या शापाने गाय मरत नाही: (हा संदर्भ वेगळा आहे, पण वस्तुस्थिती बदलत नाही हे दाखवतो).

ठणठणीत तब्येत, नि संसाराची नामी लयबद्दत

माणसाचे शरीर जर निरोगी आणि 'ठणठणीत' असेल, तर तो कोणत्याही संकटावर मात करून आपला संसार अतिशय आनंदात आणि उत्तम रीतीने (लयबद्दत) चालवू शकतो. आरोग्याचे महत्त्व सांगणारी ही जुनी लोकोक्ती आहे.

‘ठणठणीत तब्येत, नि संसाराची नामी लयबद्दत’ (लयबद्धता) हा मराठी लोकव्यवहारातील आणि कौटुंबिक जीवनातील सुखाचा सुवर्णमध्य साधणारा एक अत्यंत सुंदर, सकारात्मक आणि प्रफुल्लित सुविचार आहे.

हा विचार मानवी जीवनातील दोन सर्वात मोठ्या संपत्तीवर भाष्य करतो: उत्तम आरोग्य आणि आनंदी, सुरळीत चाललेला संसार.

जर माणसाचे शरीर निरोगी, व्याधीमुक्त आणि सुदृढ (ठणठणीत) असेल, तर त्याच्या कौटुंबिक जीवनाचा गाडा (संसार) अत्यंत आनंदाने, उत्साहाने आणि एका सुंदर संगीतासारखा तालासुरात (लयबद्ध) चालतो.

शरीरस्वास्थ लाभलेला माणूस कोणत्याही कठीण परिस्थितीला हसतमुखाने सामोरा जाऊ शकतो, ज्यामुळे त्याच्या घरात नेहमी सुख, शांतता आणि समृद्धी नांदते.

ठणठणीत तब्येत: 'ठणठणीत' म्हणजे लोखंडासारखे मजबूत, निरोगी आणि उत्साहाने भरलेले शरीर. कोणत्याही रोगाचा किंवा थकव्याचा लवलेशही नसणे.

संसाराची नामी लयबद्दत (लयबद्धता): 'नामी' म्हणजे उत्कृष्ट, आणि 'लयबद्धता' म्हणजे संगीतातील तालाप्रमाणे घराची घडी विस्कळीत न होता अगदी सुरळीत चालणे. कुटुंबातील सदस्यांचे एकमेकांशी असलेले प्रेमळ संबंध आणि वेळेवर होणारे आर्थिक-सामाजिक व्यवहार म्हणजेच संसाराची लयबद्धता होय.

हा वाक्प्रचार आपल्याला याची जाणीव करून देतो की जगात कितीही पैसा किंवा संपत्ती कमावली, तरी जर स्वतःची किंवा कुटुंबातील मुख्य व्यक्तीची तब्येत चांगली नसेल, तर सर्व सुख ऐश्वर्य फिके वाटते. आजारपणामुळे घराची संपूर्ण आर्थिक आणि मानसिक घडी (लय) बिघडून जाते. याउलट, पैसा थोडा कमी

असला तरी जर घरातील माणसे 'ठणठणीत' असतील, तर कष्ट करून संसाराचा गाडा अतिशय दिमाखात पुढे नेता येतो.

"आजोबांनी वयाची ऐंशी ओलांडली तरी ते रोज पहाटे फिरायला जातात आणि आजही घरातल्या प्रत्येक कामात हसतमुखाने मदत करतात; त्यांच्याकडे पाहून नेहमी एकच गोष्ट आठवते—'ठणठणीत तब्येत, नि संसाराची नामी लयबद्दत!'"

समानार्थी किंवा जवळचे विचार:

पहिले सुख आरोग्य संपदा: (मानवी जीवनात सर्वात पहिले आणि मोठे सुख हे उत्तम आरोग्य लाभणे हेच आहे).

शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्: (सर्व कर्तव्ये पार पाडण्यासाठी शरीर हेच मुख्य साधन आहे).

मन सुती तर जग सुती: (आरोग्य आणि मन चांगले असेल तर संपूर्ण जग आनंदी दिसते).

ढ

ढवळ्या शेजारी पावळ्या बांधला, वाण नाही पण गुण लागला.

वाईट किंवा वेगळ्या स्वभावाच्या माणसाच्या संगतीत राहिल्याने त्याचे गुण (किंवा दुर्गुण) दुसऱ्यालाही लागतात.

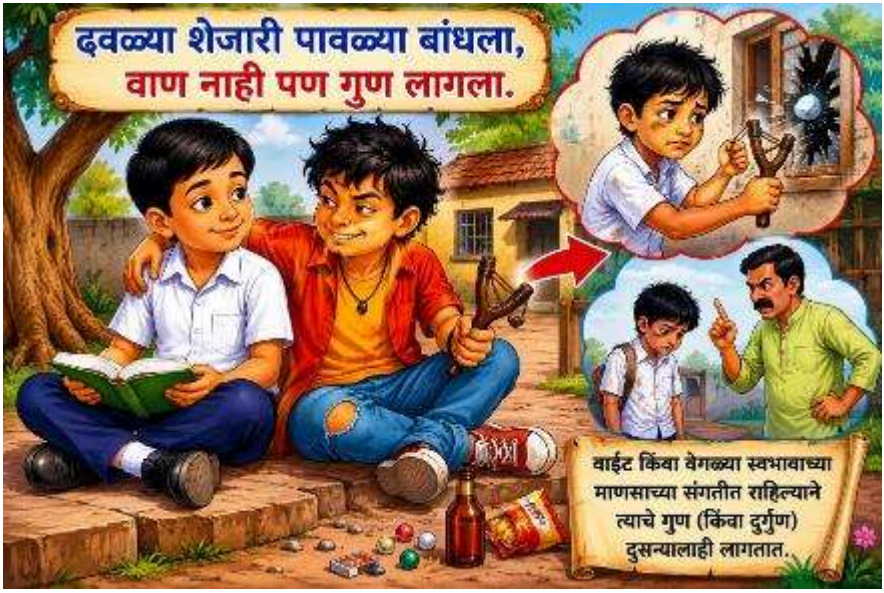

ही मराठीतील एक अतिशय प्रसिद्ध आणि अर्थपूर्ण म्हण आहे.

ढवळ्या आणि पावळ्या ही दोन बैलांची नावे आहेत (ढवळ्या म्हणजे पांढरा आणि पावळ्या म्हणजे तांबूस किंवा वेगळ्या रंगाचा बैल).

जेव्हा या दोन वेगवेगळ्या स्वभावाच्या किंवा रंगाच्या बैलांना एकत्र एकाच गोठ्यात किंवा जुवाखाली बांधले जाते, तेव्हा काही दिवसांनी त्यांच्यात रंगाचा बदल (वाण) होत नाही, पण एकाचे गुण-दोष (चांगल्या किंवा वाईट सवयी) दुसऱ्यामध्ये नक्कीच उतरतात (गुण लागला).

माणूस ज्या संगतीत राहतो, तसाच त्याचा स्वभाव बनतो. आपण ज्या लोकांसोबत उठतो-बसतो, त्यांच्यासारखे आपण दिसत नसलो (रूप बदलत नसले), तरी त्यांचे विचार, सवयी आणि वागणे आपल्यामध्ये आपोआप उतरू लागतात.

थोडक्यात सांगायचे तर, "संगतीचा परिणाम माणसावर नक्कीच होतो" (मग तो चांगला असो वा वाईट). इंग्रजीत यालाच "A man is known by the company he keeps" असे म्हणतात.

ढगाला उताणा आणि पागोळ्याला पाठी.

अत्यंत आळशी माणसाचे वर्णन करण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते, जो काहीही काम न करता नुसता पडून राहतो.

ही सुद्धा मराठीतील एक अतिशय अस्सल गावरान आणि चपखल म्हण आहे. आजकाल ही म्हण फारशी ऐकायला मिळत नाही, पण तिचा अर्थ खूप मार्मिक आहे.

ढगाला उताणा: ढग आकाशात उताणे (पालथे) झाले आहेत.

पागोळ्याला पाठी: घराच्या छपरावरून किंवा कौलावरून जे पाणी खाली पडते, त्याला 'पागोळी' म्हणतात. त्या पागोळीच्या पाण्याला जणू पाठ लागली आहे.

जेव्हा मुसळधार पाऊस पडतो, तेव्हा असे वाटते की संपूर्ण आभाळच उलटे झाले आहे आणि छपरावरून पाण्याचे पाटच्या पाट वाहत आहेत.

या म्हणीचा वापर अतिशय टोकाची किंवा पराकोटीची परिस्थिती दाखवण्यासाठी केला जातो. प्रामुख्याने याचे दोन संदर्भ निघतात:

अतिवृष्टी किंवा मुसळधार पाऊस: जेव्हा थांबतच नाही असा धोधो पाऊस पडतो, तेव्हा जुनी जाणती माणसे म्हणतात, "काय

पाऊस आहे बाबा, अगदी ढगाला उताणा आणि पागोळ्याला पाठी झाली आहे!"

जेव्हा एखाद्या घरात किंवा प्रसंगात एकाच वेळी सगळीकडून कामाचा इतका प्रचंड ताण येतो की काय करावे आणि काय नाही ते सुचत नाही, अशा अस्ताव्यस्त आणि गोंधळाच्या परिस्थितीलाही ही म्हण लागू होते.

थोडक्यात सांगायचे तर, "सगळीकडून एकत्रच येणारे संकट किंवा अतिरेक" दर्शवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

ढुंगणाला नाही लंगोटी आणि गावाला म्हणे सुपाटी.

अर्थ: स्वतःची परिस्थिती अत्यंत गरिबीची किंवा साधी असणे, पण लोकांसमोर मात्र मोठेपणाचा किंवा श्रीमंतीचा खोटा आव आणणे.

ही मराठीतील अतिशय तीव्र, कडक आणि चपखल म्हण आहे.

ही म्हण ग्रामीण भागात एखाद्याच्या अतिशयोक्तीपूर्ण आणि खोट्या प्रतिष्ठेवर (बडेजावावर) टोमणा मारण्यासाठी वापरली जाते.

सध्याच्या काळात 'सुपाटी' या शब्दाऐवजी अनेक ठिकाणी 'नोटा', 'चुना' किंवा 'नेवता' (आमंत्रण) असे शब्दही संदर्भावरून वापरले जातात.

ढुंगणाला नाही लंगोटी: स्वतःच्या अंगावर अब्रू झाकायला साधी लंगोटीही (कपडाही) नाही, म्हणजेच अत्यंत गरिबी किंवा नाडकी परिस्थिती असणे.

गावाला म्हणे सुपाटी (किंबा नोटा/चुना): आणि संपूर्ण गावाला मात्र मी सूपभर धान्य किंवा संपत्ती वाटणार, असा तोरा दाखवणे.

जेव्हा एखाद्या व्यक्तीची स्वतःची लायकी किंवा ऐपत शून्य असते, पण तो लोकांसमोर मात्र मोठेपणाचा आव आणतो किंवा खोट्या फुशारक्या मारतो, तेव्हा हा टोमणा मारला जातो.

स्वतःच्या घरात खायला दाणा नसणे, पण बाहेर गावाला पार्ट्या देण्याच्या बाता मारणे. किंवा स्वतः कर्जबाजारी असणे आणि लोकांसमोर मी कसा मोठा उद्योगपती आहे, असे भासवणे.

थोडक्यात सांगायचे तर, "अंगात नाही कसब आणि वेशीवर अळबळभळ" किंवा "खिशात नाही आणा आणि मला बाजीराव म्हणा" याच अर्थाची ही जास्त धारदार म्हण आहे. अशा व्यक्तीची लायकी उघडी पाडण्यासाठी ग्रामीण ढंगात हा वाक्प्रचार वापरतात.

ढवळ्या मागे पावळ्या गेला, तोही तसाच झाला.

संगत बदलल्यामुळे माणसाच्या वर्तनात आणि सवयींमध्ये तसाच बदल होणे.

तुम्ही मराठीतील आणखी एका अतिशय मार्मिक म्हणीचा अचूक संदर्भ दिला आहे. आधी आपण "ढवळ्या शेजारी पावळ्या बांधला..." ही म्हण पाहिली होती, ही त्याच अर्थाची पण थोडी वेगळी आणि अधिक स्पष्ट रूप असलेली म्हण आहे.

ढवळ्या मागे पावळ्या गेला: ढवळ्या नावाच्या बैलाच्या मागे पावळ्या नावाचा बैल गेला (म्हणजेच तो त्याच्या संगतीत राहू लागला).

तोही तसाच झाला: काही दिवसांनी पावळ्यासुद्धा हुबेहूब ढवळ्यासारखाच वागू लागला.

या म्हणीचा रोख सुद्धा 'संगतीच्या परिणामावरच' आहे, पण यात एक नकारात्मक किंवा सावध करणारा सूर जास्त आहे. जेव्हा एखादा चांगला माणूस (किंवा मूल) एखाद्या वाईट किंवा आळशी माणसाच्या संगतीत राहतो, आणि हळूहळू त्याचे मूळचे चांगले गुण सुटून तोही समोरच्यासारखाच वाईट सवयींचा किंवा आळशी बनतो, तेव्हा वैतागाने म्हणतात—"ढवळ्या मागे पावळ्या गेला, तोही तसाच झाला!"
एखादा हुशार मुलगा अभ्यासात कच्चा असलेल्या मित्राच्या संगतीत लागून स्वतःचा अभ्यासही सोडून देतो, तेव्हा घरचे हा टोमणा मारतात.
म्हणजेच, "दुसऱ्याचे अनुकरण करून स्वतःचे नुकसान करून घेणे" किंवा "वाईट संगतीने स्वतःचे चांगले गुण गमावणे" यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

ढोंग धतुरा, पोटात कातुरा.

वरून वरून खूप चांगले आणि धार्मिक असल्याचा आव आणायचा, पण मनात मात्र कपट आणि वाईट विचार बाळगायचे.

ही सुद्धा मराठीतील अतिशय खणखणीत आणि माणसाच्या कपटी स्वभावावर बोट ठेवणारी म्हण आहे.

या म्हणीमध्ये माणसाच्या बाह्य वर्तनातला खोटेपणा आणि अंतकरणातला दुष्टपणा यातील फरक अत्यंत धारदार शब्दांत मांडला आहे.
ढोंग धतुरा: वरवर दाखवलेले ढोंग, ढोंगीपणा, मोठेपणा किंवा अवाजवी धार्मिकता/साधुत्व. (धतुरा हे एक विषारी फूल/झाड आहे, जे दिसायला आकर्षक असते पण घातक असते.)
पोटात कातुरा: 'कातुरा' म्हणजे कात्री किंवा कापण्याचे धारदार हत्यार. पोटात कातुरा असणे म्हणजे मनात इतरांबद्दल कपट, मत्सर, अढी किंवा नुकसान करण्याची भावना असणे.
जी व्यक्ती "मुख में राम, बगल में छुरी" या प्रवृत्तीची असते, तिच्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.
जेव्हा एखादा माणूस वरवर अतिशय गोड बोलतो, स्वतःला खूप सज्जन, धार्मिक किंवा परोपकारी दाखवतो (ढोंग धतुरा करतो), पण प्रत्यक्षात त्याच्या मनात इतरांचे वाईट करण्याचे विचार सुरू असतात किंवा तो पाठीमागून वार करण्याची संधी शोधत असतो (पोटात कातुरा बाळगतो), तेव्हा त्याची लबाडी उघडी पाडताना म्हणतात: "ढोंग धतुरा, पोटात कातुरा!"
थोडक्यात सांगायचे तर, "बाहेरून सोंग आणि मनातून दगाबाजी" करणाऱ्या ढोंगी लोकांसाठी हा चपखल टोमणा आहे.

ढवळ्या विना खळ नाही.

काही विशिष्ट व्यक्तींशिवाय किंवा घटकांशिवाय कोणतेही काम पूर्ण होऊ शकत नाही; एखाद्याचे महत्त्व अनन्यसाधारण असणे. (शेतीच्या कामात जसे बैलांशिवाय पर्याय नसायचा, तिथून हा शब्दप्रयोग आला आहे.)

ही मराठीतील कृषी संस्कृती आणि ग्रामीण जीवनातून आलेली, अतिशय महत्त्वाची आणि आदराची म्हण आहे. आधीच्या 'ढवळ्या' संबंधित म्हणींमध्ये संगतीचा किंवा स्वभावाचा संदर्भ होता, पण या म्हणीचा संदर्भ एखाद्या व्यक्तीच्या अपरिहार्यतेशी (Indispensability) आणि कर्तृत्वाशी आहे.

ढवळ्या: इथं 'ढवळ्या' हा केवळ रंगाचा बैल नसून, तो गोठ्यातील किंवा शेतातील सर्वात मुख्य, कष्टाळू आणि हुशार बैल आहे (ज्याला शेतकरी आपल्या गाडीचा किंवा जुवाचा मुख्य आधार मानतो).

खळ नाही: 'खळ' म्हणजे सळ, उसंत, विश्रांती किंवा एखादे मुख्य काम पूर्ण होणे (विशेषतः मळणी किंवा कापणीच्या वेळची गडबड). ढवळ्याशिवाय गोठ्यात किंवा शेतात कोणतेही काम पुढे सरकत नाही, असा याचा अर्थ होतो.

घरातील, कार्यालयातील किंवा एखाद्या संस्थेतील अशा मुख्य व्यक्तीसाठी ही म्हण वापरली जाते, जिच्याशिवाय पानही हलत नाही. जेव्हा एखादा माणूस इतका कर्तृत्ववान आणि कामाचा असतो की, तो नसेल तर संपूर्ण काम खोळंबून पडते किंवा घराचा गाडाच अडकतो, तेव्हा त्याची किंमत सांगताना लोक म्हणतात: "ढवळ्या विना खळ नाही!"

एखाद्या कार्यालयातील एखादा अत्यंत अनुभवी कारकून किंवा घरातील सगळी जबाबदारी सांभाळणारी प्रमुख व्यक्ती रजेवर असेल, तर सगळा कारभार कोलमडतो. अशा वेळी ही म्हण तंतोतंत लागू होते.

"मुख्य आणि कष्टाळू माणसाशिवाय कामाला गती न येणे किंवा काम पूर्ण न होणे" हा या म्हणीचा खरा अर्थ आहे.

ढ राजा, मळ प्रधान.

जिथे राजा स्वतः अकार्यक्षम किंवा मूर्ख असतो आणि त्याचा कारभारी (प्रधान) तितकाच अस्वच्छ किंवा भ्रष्ट असतो; म्हणजेच जिथली संपूर्ण व्यवस्थाच कोलमडलेली असते अशा परिस्थितीला हे म्हटले जाते.

ही सुद्धा मराठीतील एक अतिशय खुसखुशीत आणि मानवी स्वभावावर, विशेषतः अकार्यक्षम नेतृत्वावर भाष्य करणारी रंजक म्हण आहे.

सध्याच्या काळात ही म्हण थोडी दुर्मिळ झाली असली, तरी याचा राजकीय आणि सामाजिक संदर्भ आजही तितकाच ताजा वाटतो.

ढ राजा: 'ढ' म्हणजे ढब्बू, बुद्धू, अकार्यक्षम किंवा मंद बुद्धीचा राजा. ज्याला स्वतःची अक्कल नाही आणि राज्यकारभाराचे काहीही ज्ञान नाही असा राजा.

मळ प्रधान: 'मळ' म्हणजे मलीन, मळकट मनाचा, लबाड किंवा भ्रष्ट बुद्धीचा प्रधान (मंत्री).

जेव्हा एखाद्या व्यवस्थेचा, संस्थेचा किंवा राज्याचा प्रमुख हा स्वतः अत्यंत अकार्यक्षम (ढ) असतो आणि त्याचा फायदा घेऊन त्याच्या हाताखालील अधिकारी किंवा सल्लागार हे अत्यंत लबाड, स्वार्थी आणि भ्रष्ट (मळ) असतात, तेव्हा ही परिस्थिती दाखवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

राजा स्वतः ढ असल्यामुळे त्याला प्रधान काय लबाडी करतोय हे समजतच नाही. परिणामी, तो 'मळ' प्रधान राजाला चुकीचे

सल्ले देऊन स्वतःचा स्वार्थ साधतो आणि प्रजेचे किंवा त्या संस्थेचे नुकसान करतो.

"नेताच अडाणी आणि त्याचे सल्लागार लबाड" अशी जेव्हा एखाद्या ठिकाणची परिस्थिती असते, तेव्हा 'ढ राजा, मळ प्रधान' हा टोमणा मारला जातो. आपण यालाच मिळतीजुळती "अंधेर नगरी, चौपट राजा" ही म्हण सुद्धा वापरतो.

ढब्बू पैशाची कोंबडी आणि अठरा रुपये मसाला.

मूळ वस्तू अत्यंत स्वस्त असणे, पण तिच्या देखभालीसाठी किंवा ती तयार करण्यासाठी अवाढव्य खर्च करणे. (मूर्खपणाच्या खर्चावर टीका करताना ही म्हण वापरतात.)

ही मराठीतील अतिशय विनोदी आणि चपखल म्हण आहे. एखाद्या गोष्टीचा मूळ खर्च कमी आणि तिच्या देखभालीचा किंवा इतर साहित्याचा खर्च जेव्हा अवाजवी असतो, तेव्हा हा टोमणा मारला जातो.

ढब्बू पैशाची कोंबडी: 'ढब्बू पैसा' म्हणजे जुन्या काळातील कमी मूल्याचे, तांब्याचे मोठे नाणे. म्हणजेच अतिशय स्वस्त किंवा कवडीमोलाची कोंबडी.

अठरा रुपये मसाला: ती स्वस्त कोंबडी शिजवण्यासाठी मात्र तब्बल अठरा रुपयांचा (जो जुन्या काळात खूप मोठा आकडा होता) मसाला लागणे.

जेव्हा "मुळापेक्षा त्याचा पसारा किंवा नखरा मोठा असतो" अथवा "मूळ वस्तूच्या किमतीपेक्षा तिच्या दुरुस्तीचा, देखभालीचा किंवा संरक्षणाचा खर्च जास्त निघतो", तेव्हा ही म्हण वापरली जाते.

एखाद्याने जुनी दुचाकी (बायका) अत्यंत स्वस्तात, समजा ५,००० रुपयांत विकत घेतली; पण ती चालू करण्यासाठी गॅरेजमध्ये नेल्यावर तिचे इंजिन आणि इतर कामांचा खर्च थेट १५,००० रुपये आला. अशा वेळी ही म्हण तंतोतंत लागू होते.

एखादी स्वस्त किंवा मोफत मिळालेली वस्तू घरात आणणे आणि नंतर तिच्या देखभालीसाठी अवाढव्य खर्च करत बसणे.

मराठीत याच अर्थाच्या "बड्याची कोंबडी आणि अठरा जण रांधणारे" किंवा "लोणच्यापेक्षा मसाल्यालाच जास्त खर्च" अशाही म्हणी आहेत. इंग्रजीत यालाच ”The tail wagging the dog" किंवा "More expensive to maintain than to buy" असे म्हणतात.

ढेकळाला आले पूर, बेडूक झाले चतूर.

अत्यंत किरकोळ किंवा संकट नसलेल्या प्रसंगाला मोठे स्वरूप देणे किंवा एखाद्या लहानशा संधीचा फायदा घेऊन स्वतःला शहाणे समजणे.

ही मराठीतील ग्रामीण जीवनातून आलेली, अतिशय मार्मिक आणि व्यंग्यात्मक म्हण आहे. अचानक मिळालेल्या छोट्याशा यशामुळे किंवा अधिकारामुळे जी माणसे अवाजवी शहाणपणा दाखवू लागतात, त्यांच्यावर या म्हणीद्वारे अत्यंत चपखल टोमणा मारला जातो.

ढेकळाला आले पूर: 'ढेकूळ' म्हणजे मातीचा सुका खडक किंवा गोळा. वास्तविक पाहता, नदी-नाल्यांना पूर येतो; पण इथे मातीच्या छोट्याशा ढेकळावरून पाण्याचा छोटासा प्रवाह वाहिला, तरी त्याला 'पूर' समजले गेले आहे (म्हणजेच अत्यंत किरकोळ किंवा तात्पुरती अनुकूल परिस्थिती निर्माण झाली आहे).

बेडूक झाले चतूर: त्या ढेकळावरून वाहणाऱ्या थोड्याशा पाण्यात बेडूक स्वतःला खूप मोठे, शहाणे आणि चतुर समजून डराव-डराव करू लागले आहेत.

जेव्हा एखाद्या अतिशय सामान्य, ऐपत नसलेल्या किंवा अडाणी माणसाला अचानक थोडी अनुकूल परिस्थिती, संपत्ती किंवा एखादे छोटेसे पद (अधिकार) मिळते आणि तो लगेच स्वतःला फार मोठा शहाणा समजून फुशारक्या मारू लागतो, तेव्हा ही म्हण वापरतात.

एखाद्या छोट्याशा गल्लीबोळातील समितीचे अध्यक्षपद मिळाल्यावर जर एखादी व्यक्ती संपूर्ण गावाला शहाणपण शिकवू लागली, तर जुनी जाणती माणसे म्हणतात, "बघा, ढेकळाला आले पूर आणि बेडूक झाले चतूर!"

"किरकोळ यशामुळे किंवा तात्पुरत्या अधिकारामुळे अंगात आलेला अवाजवी शहाणपणा आणि माज" दाखवण्यासाठी हा टोमणा मारतात. मराठीत याच अर्थाची "उथळ पाण्याला खळखळाट फार" ही सुद्धा प्रसिद्ध म्हण आहे.

ढेकूळ उचलेना आणि म्हणावे, 'मीच डोंगर फोडला!'

स्वतःला साधे, लहान कामही जमत नसताना, खूप मोठे पराक्रमाचे काम केल्याचा खोटा आव आणणे.

ही मराठीतील अतिशय उपरोधिक, खुसखुशीत आणि मानवी स्वभावातील अतिशयोक्तीवर बोट ठेवणारी म्हण आहे. स्वतःच्या

कर्तृत्वाचा खोटा फुशारकी मारणाऱ्या प्रवृत्तीवर या म्हणीतून अत्यंत मार्मिक शब्दात प्रहार केला आहे.

ढेकूळ उचलेना: 'ढेकूळ' म्हणजे शेतातील मातीचा अगदी लहान, सहज उचलता येईल असा गोळा. एखाद्या माणसाकडून साधे मातीचे ढेकूळही उचलले जात नाही (म्हणजेच त्याच्या अंगात अगदी किरकोळ काम करण्याचीही ताकद किंवा क्षमता नाही).

म्हणावे, 'मीच डोंगर फोडला!': आणि तोच माणूस मोठ्या अभिमानाने सांगतो की, "बघा, तो समोरचा भलामोठा डोंगर मी एकट्यानेच फोडून भुईसपाट केला आहे!" (म्हणजेच अशक्य आणि अवाढव्य काम केल्याचा खोटा आव आणतो).

जेव्हा एखाद्या व्यक्तीची साधे, छोटेसे काम करण्याचीही लायकी किंवा कुवत नसते; परंतु ती व्यक्ती आपण खूप मोठे, अशक्यप्राय आणि पराक्रमाचे काम केले आहे अशा खोट्या बढाया (फुशारक्या) मारत सुटते, तेव्हा तिची फजिती उघडी पाडण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

वर्गात साधी दोन ओळींची उत्तरे लिहिता न येणाऱ्या विद्यार्थ्याने, "मी अभ्यास केला असता तर थेट राज्यात पहिलाच आलो असतो," अशा बाता मारणे; किंवा ज्याला घरातला पाण्याचा

तांब्या जागचा हलवता येत नाही, त्याने बाहेर समाज परिवर्तनाच्या गप्पा मारणे.

"अंगात ताकद नसणे पण तोंडाने मात्र अशक्य गोष्टींचे किल्ले लढवणे" म्हणजेच 'ढेकूळ उचलेना आणि म्हणावे, मीच डोंगर फोडला!' मराठीत यालाच मिळतीजुळती "हात हलवेना आणि म्हणे बाजीराव" किंवा "चुटकी वाजेना आणि म्हणावे मेघ गडगडला" अशीही दुसरी रूपे पाहायला मिळतात.

ढुंगण धुवायची अक्कल नाही आणि वेशीवर चालली वरात.

अत्यंत साध्या आणि मूलभूत गोष्टींचे ज्ञान नसताना, लायकीबाहेरच्या मोठ्या गोष्टी करायला जाणे.

तुम्ही मराठीतील आणखी एक अत्यंत रोखठोक, अस्सल गावरान आणि धारदार म्हण शोधून काढली आहे. ही म्हण माणसाच्या उथळपणावर आणि लायकी नसताना केलेल्या अवाजवी प्रदर्शनावर थेट प्रहार करते.

मराठी ग्रामीण संस्कृतीत अशा म्हणींचा वापर अगदी मोजक्या पण अत्यंत प्रभावी शब्दांत एखाद्याची लबाडी किंवा खोटा बडेजाव उघडा पाडण्यासाठी केला जातो.

ढुंगण धुवायची अक्कल नाही: स्वतःची अगदी प्राथमिक, रोजची आणि मूलभूत वैयक्तिक कामे किंवा स्वच्छता नीट सांभाळण्याची ज्याच्यात अक्कल (बुद्धी) किंवा क्षमता नाही.

वेशीवर चालली वरात: तोच माणूस संपूर्ण गावाच्या वेशीवर (प्रवेशद्वारावर) स्वतःची मोठी वरात, मिरवणूक किंवा मोठा गाजावाजा करायला निघाला आहे.

जेव्हा एखाद्या व्यक्तीला स्वतःचे घर, स्वतःची जबाबदारी किंवा साधे वैयक्तिक आचरण नीट सांभाळता येत नाही; पण ती व्यक्ती मात्र समाजासमोर स्वतःचा मोठा आव आणण्यासाठी किंवा मोठेपण दाखवण्यासाठी अवाजवी प्रसिद्धी (Publicity) आणि बडेजाव मिळवण्याचा प्रयत्न करते, तेव्हा हा टोमणा मारला जातो.

एखाद्या माणसाला स्वतःचे घर किंवा स्वतःचा छोटासा व्यवसाय नीट सांभाळता येत नसतो, घरात भांडणे सुरू असतात; पण तोच माणूस बाहेर मात्र गाव सुधारायच्या किंवा मोठ्या राजकीय नेतृत्वाच्या गप्पा मारत मिरवत असतो. अशा वेळी लोक म्हणतात, "बघा, ढुंगण धुवायची अक्कल नाही आणि वेशीवर चालली वरात!"

"स्वतःची मूलभूत पात्रता शून्य असणे, पण बाहेर मात्र अवाजवी गाजावाजा करत फिरणे" या प्रवृत्तीचा बुरखा फाडण्यासाठी ही

अतिशय कडक म्हण वापरली जाते. आपण आधी पाहिलेल्या "ढुंगणाला नाही लंगोटी..." किंवा "खिशात नाही आणा..." याच अर्थाची ही अधिक आक्रमक आवृत्ती आहे.

ढळला सूर्य, मावळली सावली.

अर्थ: चांगला काळ किंवा वैभव निघून गेले की, त्यासोबत असणारे वैभव आणि आश्रित लोकही सोडून जातात.

ही मराठीतील अतिशय भावुक, सुंदर आणि काव्यात्मक म्हण आहे. आधीच्या म्हणींमध्ये जिथे व्यंग किंवा टोमणा होता, तिथे या म्हणीमध्ये जीवनाचे एक शाश्वत आणि गंभीर सत्य दडलेले आहे.

साहित्यात, गाण्यांमध्ये आणि संवादांमध्ये या म्हणीचा वापर खूप मोठ्या प्रमाणावर केला जातो.

ढळला सूर्य: सूर्य पश्चिमेकडे मावळू लागला आहे, दिवस संपत आला आहे.

मावळली सावली: सूर्य जसा मावळतो, तशी माणसाची किंवा झाडांची जमिनीवर पडणारी सावलीही हळूहळू नाहीशी होते.

या म्हणीचे प्रामुख्याने दोन अत्यंत मार्मिक अर्थ निघतात:

माणसाचे आयुष्य म्हणजे एक 'दिवस' मानला, तर त्याचे तारुण्य हा 'दुपारचा सूर्य' असतो. जेव्हा एखादी कर्तृत्ववान, ज्येष्ठ किंवा आदरणीय व्यक्ती वृद्धत्वाकडे झुकते किंवा तिचा मृत्यू होतो, तेव्हा तिच्या आयुष्याचा प्रवास संपला हे सांगण्यासाठी म्हणतात: "ढळला सूर्य, मावळली सावली." (प्रसिद्ध गायक सुधीर फडके यांचे याच नावाचे एक अत्यंत भावुक गाणेही आहे).

माणसाकडे जोपर्यंत पैसा, सत्ता किंवा अधिकार असतो (म्हणजेच डोक्यावर सूर्य असतो), तोपर्यंत त्याच्या मागेपुढे शेकडो लोक 'सावलीसारखे' फिरत असतात. पण जशी त्या माणसाची सत्ता किंवा श्रीमंती संपते (सूर्य ढळतो), तसे त्याचे मित्र, चमचे आणि सोबतीही त्याला सोडून निघून जातात (सावली मावळते).

"चांगले दिवस किंवा आयुष्य संपल्यानंतर त्यासोबत असणारे वैभव आणि माणसांची सोबतही संपून जाणे", या परिस्थितीचे वर्णन करण्यासाठी ही अत्यंत शांत आणि मनाला भिडणारी म्हण वापरली जाते.

ढवळ्या खातो गवत आणि पावळ्याला होतो हगवण.

चूक किंवा कृत्य एकाने करायचे आणि त्याचा त्रास किंवा दुष्परिणाम मात्र दुसऱ्या निष्पाप माणसाला भोगावा लागायचा.

ही सुद्धा मराठीतील एक अतिशय अस्सल गावरान, खुसखुशीत आणि विनोदी म्हण आहे. ग्रामीण भागातील रोजच्या निरीक्षणातून माणसाच्या विचित्र वर्तनावर बोट ठेवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

ढवळ्या खातो गवत: 'ढवळ्या' नावाचा बैल शेतात किंवा गोठ्यात निवांतपणे गवत खात आहे (म्हणजेच क्रिया तो करतो आहे).

पावळ्याला होतो हगवण: आणि त्याचा कोणताही संबंध नसताना, शेजारी बांधलेल्या 'पावळ्या' नावाच्या बैलाचे मात्र पोट बिघडते आहे.

जेव्हा "गोष्ट किंवा कृत्य एक जण करतो, पण त्याचा त्रास, परिणाम किंवा अवाजवी धास्ती भलत्याच तिसऱ्या माणसाला होते", तेव्हा ही म्हण वापरली जाते. याचे दोन मुख्य संदर्भ निघतात:

एखादी चूक किंवा काम एका माणसाने केलेले असते, पण "आता पुढे काय होणार?" या भीतीने त्याच्या शेजारी राहणारा दुसराच माणूस जास्त काळजीत पडतो आणि बिथरतो.

गुन्हा किंवा अतिरेक एकाने करावा आणि त्याचे दुष्परिणाम किंवा बदनामी मात्र त्याच्या सोबत राहणाऱ्या निष्पाप माणसाला भोगावी लागावी.

"खाणार कोणीतरी वेगळाच आणि त्याचा त्रास सोसणार भलताच" किंवा "करावे एकाने आणि भरावे दुसऱ्याने" या अर्थाची ही अत्यंत गावरान आणि चपखल म्हण आहे.

ढोंग चालले वेशीपर्यंत, पुढे आले उघडे.

माणसाचे ढोंग किंवा खोटेपणा फार काळ लपून राहत नाही; कधी ना कधी, कुठे ना कुठे त्याचे खरे रूप लोकांसमोर येतेच.

ही सुद्धा मराठीतील अत्यंत रोखठोक आणि चपखल म्हण आहे. माणसाच्या लबाड आणि ढोंगी प्रवृत्तीचा शेवट कसा होतो, यावर या म्हणीतून अचूक बोट ठेवले आहे.

ढोंग चालले वेशीपर्यंत: एखाद्या माणसाने केलेले ढोंग, सोंग किंवा खोटेपणाचा पसारा वेशीपर्यंत (म्हणजे गावाच्या वेशीपर्यंत

किंवा एका ठराविक मर्यादेपर्यंत) खूप व्यवस्थित चालतो. तो लोकांना फसवण्यात यशस्वी होतो.

पुढे आले उघडे: पण जशी वेस ओलांडली जाते किंवा वेळ बदलते, तसे त्याचे ते ढोंग सगळ्यांसमोर उघडे पडते; त्याचे खरे रूप जगासमोर येते.

खोटेपणाला आणि ढोंगाला एक ठराविक मर्यादा (Expiry Date) असते. एखादा माणूस कितीही हुशार असला, तरी तो सर्वांना कायमचे फसवू शकत नाही. त्याचे पाप किंवा खोटेपणा कधी ना कधी जगासमोर येतोच, हे सांगण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

एखादा माणूस स्वतःला खूप प्रामाणिक दाखवून लोकांकडून पैसे गोळा करतो किंवा समाजात मोठेपण मिळवतो. पण काही दिवसांनी जेव्हा हिशोब द्यायची वेळ येते, तेव्हा त्याचे सगळे पितळ उघडे पडते. अशा वेळी लोक म्हणतात, "ढोंग चालले वेशीपर्यंत, पुढे आले उघडे!"

"खोटेपणाचा आणि सोंगाचा बाजार फार काळ टिकत नाही, शेवटी सत्याचाच विजय होतो" हा या म्हणीचा मुख्य संदेश आहे. मराठीत यालाच मिळतीजुळती "खोट्याच्या कपाळी गोटा"

किंवा "चोराचे पाऊल चोरालाच ठावे (पण ते शेवटी सापडतेच)" अशा अर्थाच्या छटा यात पाहायला मिळतात.

ढवळ्या गेला आणि पावळ्या आला, दळण मात्र तसेच राहिले.

कामाची माणसे किंवा पद्धती बदलल्या, तरी मूळ समस्येत किंवा कामाच्या संथ गतीत काहीही फरक न पडणे.

ही सुद्धा मराठीतील एक अतिशय मार्मीक, राजकीय आणि प्रशासकीय व्यवस्थेवर चपखल बसणारी म्हण आहे. जेव्हा एखादी व्यक्ती किंवा पद्धत बदलते, पण मूळ परिस्थिती किंवा समस्यांमध्ये काडीचाही फरक पडत नाही, तेव्हा हा टोमणा मारला जातो.

ढवळ्या गेला आणि पावळ्या आला: घाण्याला किंवा गाडीला जुंपलेला 'ढवळ्या' नावाचा बैल बदलून त्याच्या जागी 'पावळ्या' नावाचा दुसरा बैल आणला गेला. (म्हणजेच काम करणारी व्यक्ती बदलली).

दळण मात्र तसेच राहिले: पण ज्या कामासाठी (दळण दळण्यासाठी किंवा घाणा चालवण्यासाठी) बैल बदलला होता,

ते काम मात्र अजिबात पुढे सरकले नाही; ते जसेच्या तसे रखडलेलेच राहिले.

ही म्हण प्रामुख्याने "केवळ नावालाच झालेला बदल" दाखवण्यासाठी वापरली जाते. जेव्हा जुन्या माणसाच्या ढिसाळ कारभारामुळे नवीन माणूस आणला जातो, पण नवीन माणूस आल्यावरही कामाची पद्धत, आळस किंवा भ्रष्टाचार तसाच राहतो आणि सर्वसामान्यांचे प्रश्न सुटत नाहीत, तेव्हा लोक वैतागाने म्हणतात: "ढवळ्या गेला आणि पावळ्या आला, दळण मात्र तसेच राहिले!"

एखाद्या सरकारी कार्यालयात लाचखोर किंवा आळशी अधिकारी बदलून दुसरा अधिकारी येतो, पण तिथली फाईल हलण्याची गती आणि भ्रष्टाचाराची पद्धत तीच राहते.

घरात किंवा ऑफिसमध्ये काम करणारा नोकर बदलणे, पण नवीन नोकरही तितकाच आळशी निघणे.

"माणसे बदलली तरी परिस्थिती, दर्जा किंवा मूळ समस्या तीच राहणे" म्हणजेच 'ढवळ्या गेला आणि पावळ्या आला, दळण मात्र तसेच राहिले.' मराठीत यालाच मिळतीजुळती "पालथ्या घड्यावर पाणी" किंवा "नाव बदलले पण गुण तोच" अशी परिस्थिती यातून अधोरेखित होते.

ढेकणांच्या भयाने घर पेटवणे.

एका लहानशा त्रासाला किंवा किरकोळ समस्येला कंटाळून स्वतःचेच खूप मोठे आणि कायमचे नुकसान करून घेणे.

ही मराठीतील अतिशय प्रसिद्ध आणि मानवी अविचारीपणावर बोट ठेवणारी म्हण आहे. एखाद्या छोट्याशा समस्येवर उपाय शोधताना स्वतःचेच मोठे नुकसान करून घेण्याच्या प्रवृत्तीवर या म्हणीतून अत्यंत मार्मिक शब्दात प्रहार केला आहे.

ढेकणांच्या भयाने: खाटेत किंवा घरात ढेकूण (Bedbugs) झाले आहेत आणि ते चावत आहेत या भीतीने किंवा त्रासाने संतापून.

घर पेटवणे: त्या छोट्याशा कीटकांना मारण्यासाठी थेट संपूर्ण घरालाच आग लावून देणे.

जेव्हा एखादा माणूस एखाद्या अतिशय किरकोळ किंवा छोट्या समस्येला कंटाळून, ती सोडवण्यासाठी इतका टोकाचा आणि चुकीचा मार्ग निवडतो की, ज्यामुळे त्याचे स्वतःचेच अतोनात आणि कधीही भरून न निघणारे नुकसान होते, तेव्हा ही म्हण वापरली जाते.

मोबाईलमध्ये एखादा छोटासा बिघाड झाला किंवा तो हँग झाला, म्हणून रागाच्या भरात तो थेट जमिनीवर आपटून त्याचे तुकडे-तुकडे करणे.

व्यवसायात किंवा ऑफिसमध्ये एखाद्या कर्मचाऱ्याशी किरकोळ वाद झाला, म्हणून वैतागाने तो चांगला चालणारा व्यवसाय किंवा नोकरीच कायमची बंद करून टाकणे.

"किरकोळ त्रासापासून सुटका करून घेण्यासाठी स्वतःचेच मोठे नुकसान करून घेणारा मूर्खपणा" म्हणजेच 'ढेकणांच्या भयाने घर पेटवणे' होय. इंग्रजीत यालाच "To burn one's house to get rid of the mice" असे म्हणतात.

ढुंगणाला लागली आग, तरी म्हणे मला विड्याची लागली सुडकी.

स्वतःवर खूप मोठे संकट आलेले असतानाही त्याची गांभीर्याने दखल न घेता, अगदी क्षुल्लक गोष्टींमध्येच गुंग राहणे.

ही मराठीतील अतिशय तीव्र, गावरान आणि पराकोटीच्या बेजबाबदारपणावर बोट ठेवणारी म्हण आहे. ग्रामीण भागात जेव्हा एखादा माणूस स्वतःवर प्रचंड मोठे संकट आलेले असतानाही, ते सोडून अत्यंत फालतू किंवा व्यसनाच्या गोष्टीला प्राधान्य देतो, तेव्हा हा सणसणीत टोमणा मारला जातो.

ढुंगणाला लागली आग: स्वतःच्या अंगाला आग लागली आहे, म्हणजेच जीवघेणे किंवा अत्यंत गंभीर संकट ओढवले आहे.

तरी म्हणे मला विड्याची लागली सुडकी: अशा भयानक परिस्थितीतही तो माणूस म्हणतोय, "अहो, आधी मला विडी ओढायला ती पेटवून द्या!" ('सुडकी' म्हणजे विडी पेटवण्यासाठी लागणारी ठिणगी किंवा विडीचा तुकडा).
जेव्हा एखाद्या व्यक्तीचे स्वतःचे किंवा घराचे खूप मोठे नुकसान होत असते, पण ती व्यक्ती ते संकट दूर करायचे सोडून आपल्याच एखाद्या शुल्लक नादात, व्यसनात किंवा स्वार्थात मग्न असते, तेव्हा ही म्हण वापरली जाते.
घरात एखादी व्यक्ती गंभीर आजारी आहे किंवा घरात पैशांची चणचण आहे, आणि घरातील प्रमुख माणूस मात्र ते सोडून पत्ते खेळण्यात किंवा दारू पिण्यात मग्न आहे.
उद्या परीक्षा आहे किंवा ऑफिसचे मोठे काम पूर्ण करायचे आहे आणि इकडे नुकसान होत असतानाही तरुण मुले मोबाईलवर गेम खेळत बसणे.
"सर्वस्व पणाला लागले असताना किंवा मोठे संकट दारात उभे असतानाही, त्याची जाणीव न ठेवता आपल्याच शुल्लक गरजा किंवा व्यसने पुरवत बसणे" म्हणजेच 'ढुंगणाला लागली आग, तरी म्हणे मला विड्याची लागली सुडकी!'
मराठीत याच अर्थाची "घर जळतेय तरी कोळशाची घाई"

किंवा "तेल जळले, तूप जळले, तरी म्हणे रांधपी (स्वयंपाकी) उठूच नका" अशाही म्हणी वापरल्या जातात.

ढब्बू पैसा द्यावा, पण अब्रू जाऊ देऊ नये.

पैसा किंवा संपत्ती गेली तरी चालेल (कारण ती परत मिळवता येते), पण समाजात असलेली स्वतःची पत आणि इज्जत कधीही खराब होऊ देऊ नये.

ही मराठी संस्कृतीतील आणि जुन्या जाणत्या माणसांच्या नैतिक मूल्यांवर प्रकाश टाकणारी अतिशय प्रतिष्ठित आणि सन्माननीय म्हण आहे. माणसाच्या आयुष्यात पैशापेक्षा 'अब्रू' (इभ्रत, पत किंवा सन्मान) कितीतरी पटीने महत्त्वाची असते, हा मोलाचा संदेश या म्हणीतून दिला आहे.

ढब्बू पैसा द्यावा: आधी उल्लेख केल्याप्रमाणे 'ढब्बू पैसा' म्हणजे जुन्या काळातील तांब्याचे मोठे नाणे, म्हणजेच कितीही मोठी संपत्ती किंवा पैसा खर्च करावा लागला तरी चालेल.

पण अब्रू जाऊ देऊ नये: परंतु समाजात असलेली आपली नाचक्की होऊ देऊ नये, स्वतःचे चारित्र्य आणि इभ्रत डागाळू देऊ नये.

आयुष्यात संकट आल्यावर पैसा पुन्हा कमवता येतो, पण एकदा गेलेली अब्रू किंवा समाजातली पत कधीही परत मिळवता येत

नाही. त्यामुळे आपला स्वाभिमान, सचोटी आणि नाव वाचवण्यासाठी जर कितीही आर्थिक नुकसान सोसावे लागले, तरी ते हसतमुखानं सोसावे, या संदर्भात ही म्हण वापरली जाते.

एखाद्या व्यक्तीवर चुकून किंवा परिस्थितीमुळे कर्ज झाले, तर आपले घर-दार किंवा मालमत्ता विकून का होईना पण लोकांचे पैसे वेळेवर परत करणे, जेणेकरून बाजारात नाव खराब होणार नाही. अशा वेळी घरचे म्हणतात, "जाऊ दे, ढब्बू पैसा द्यावा, पण अब्रू जाऊ देऊ नये!"

"पैशाच्या नुकसानीपेक्षा चारित्र्याचे आणि प्रतिष्ठेचे नुकसान हे जास्त मोठे आणि न भरून निघणारे असते", हा विवेक जागवणारी ही म्हण आहे. मराठीत यालाच मिळतीजुळती "प्राण गेला तरी चालेल, पण वचन किंवा अब्रू जाता कामा नये" ही भावना यातून अधोरेखित होते.

ढवळ्या विना शेती नाही आणि शहाण्या विना सभा नाही.

जशी बैलांशिवाय शेती पूर्ण होऊ शकत नाही, तसेच सुजाण आणि अनुभवी माणसांशिवाय कोणत्याही सभेला किंवा चर्चेला अर्थ प्राप्त होत नाही.

तुम्ही मराठीतील अत्यंत प्रतिष्ठित, सुसंस्कृत आणि समाजाच्या जडणघडणीवर भाष्य करणारी सुंदर म्हण मांडली आहे. आधी आपण 'ढवळ्या विना खळ नाही' ही म्हण पाहिली होती, ही त्याच अर्थाची पण सामाजिक आणि बौद्धिक संदर्भ जोडलेली एक अतिशय व्यापक आवृत्ती आहे.

या म्हणीमध्ये कष्ट आणि बुद्धी या दोन्ही गोष्टींचे महत्त्व तितक्याच तोडीस तोड शब्दांत सांगितले आहे.

ग्रामीण भागात 'ढवळ्या' हा केवळ बैल नसून शेतीचा मुख्य कणा मानला जातो. त्याच्या कष्टाशिवाय, ताकदीशिवाय आणि प्रामाणिकपणाशिवाय शेतीचा गाडा पुढे सरकूच शकत नाही. म्हणजेच, कष्टाच्या कामात एका खंबीर आणि मुख्य पात्राची गरज असते.

'सभा' म्हणजे चार चौघांची बैठक, पंचायत, संसद किंवा कोणताही सामाजिक सोहळा. अशा ठिकाणी जर एखादी अनुभवी, विचारी, ज्ञानी आणि 'शहाणी' (सुजाण) व्यक्ती नसेल, तर त्या सभेला काही अर्थ उरत नाही. योग्य दिशा दाखवण्यासाठी, वाद मिटवण्यासाठी आणि योग्य निर्णय घेण्यासाठी अशा जाणत्या माणसाची उपस्थिती अनिवार्य असते.

ही म्हण "योग्य ठिकाणी योग्य घटकाची अपरिहार्यता (Indispensability)" दर्शवण्यासाठी वापरली जाते.

जसे शेतात राबणाऱ्या बैलाशिवाय पीक उभे राहू शकत नाही, तसेच समाजात किंवा कोणत्याही महत्त्वाच्या चर्चेत, संस्थेत एका मार्गदर्शक आणि समजूतदार नेतृत्वाशिवाय योग्य निर्णय होऊ शकत नाही.

एखाद्या मोठ्या कौटुंबिक किंवा सामाजिक कार्यात जेव्हा घरातील ज्येष्ठ किंवा गावातील विचारी व्यक्ती उपस्थित राहते, तेव्हा तिच्या महत्त्वाचा गौरव करताना म्हटले जाते: "ढवळ्या विना शेती नाही आणि शहाण्या विना सभा नाही."

"कष्टाच्या कामाला जशी खंबीर साथीची गरज असते, तसेच वैचारिक आणि सामाजिक कारभाराला एका शहाण्या व प्रगल्भ बुद्धीच्या माणसाची गरज असते." शारीरिक कष्ट आणि बौद्धिक चातुर्य या दोन्ही गोष्टींचा सुंदर मेळ या म्हणीत घालण्यात आला आहे.

ढोंग कळेना आणि सोंग वळेना.

समोरच्या व्यक्तीचे कपट किंवा खोटेपणा ओळखता न येणे आणि स्वतःलाही परिस्थितीनुसार योग्य वागणे न जमणे.

ही मराठीतील माणसाच्या अकार्यक्षमतेवर आणि अडाणीपणावर अत्यंत खुसखुशीत टोमणा मारणारी म्हण आहे.

जेव्हा एखाद्या व्यक्तीला समोरच्याचे कपटही समजत नाही आणि स्वतःला साधे नाटक (अभिनय) किंवा परिस्थिती हाताळताही येत नाही, तेव्हा हा वाक्प्रचार वापरला जातो.

ढोंग कळेना: समोरचा माणूस जे ढोंग (खोटेपणा किंवा लबाडी) करत आहे, ते साधे ओळखण्याची बुद्धी नसणे.

सोंग वळेना: आणि स्वतःला मात्र साधे सोंग (एखादी भूमिका किंवा परिस्थितीनुसार नाटक) वठवता किंवा वळवता न येणे.

ही म्हण प्रामुख्याने अतिशय अजागळ, भाबड्या किंवा अकार्यक्षम व्यक्तीसाठी वापरली जाते, जी व्यवहारात पूर्णपणे अपयशी ठरते. याचे दोन संदर्भ निघतात:

१. व्यवहारी बुद्धीचा अभाव: एखाद्या माणसाला जगातील लबाडी समजत नाही (तो कोणालाही सहज फसतो) आणि स्वतःची बाजू मांडण्यासाठी किंवा स्वतःचा बचाव करण्यासाठी त्याला साधे खोटे बोलणे किंवा नाटक करणेही जमत नाही.

२. अपात्रता: एखाद्या कामाची जबाबदारी अंगावर घेणे, पण तिथे ना दुसऱ्याचे काम समजणे, ना स्वतःला ते काम नीट वठवता येणे.

"ना धड समोरच्याची चाल समजणे, ना धड स्वतःला परिस्थिती सांभाळता येणे" अशा दोन्ही बाजूंनी अडकलेल्या आणि

बावळट ठरलेल्या माणसाची अवस्था दाखवण्यासाठी म्हणतात—'ढोंग कळेना आणि सोंग वळेना!'

ढवळ्या विना गाडा अडकत नाही.

घरामध्ये किंवा कारभारात मुख्य आणि कष्टाळू व्यक्ती असल्याशिवाय कोणतेही मोठे काम पुढे सरकत नाही.

ही सुद्धा मराठीतील अत्यंत लोकप्रिय आणि 'ढवळ्या' बैलाच्या महत्त्वाला अधोरेखित करणारी म्हण आहे. आधी आपण 'ढवळ्या विना खळ नाही' आणि 'ढवळ्या विना शेती नाही' अशा म्हणी पाहिल्या, ही त्याच परंपरेतील पण अपरिहार्यता (Necessity) दाखवणारी एक सुंदर म्हण आहे.

ढवळ्या विना: गोठ्यातील किंवा गाडीला जुंपला जाणारा तो मुख्य, कष्टाळू आणि हुशार बैल नसल्यास.

गाडा अडकत नाही: इथे 'अडकत नाही' याचा अर्थ नकारात्मक नसून "त्याच्याशिवाय गाडा पुढे सरकूच शकत नाही किंवा तो असल्याशिवाय काम पूर्ण होऊच शकत नाही" असा आहे. (काही भागात ही म्हण ”ढवळ्या विना गाडा पुढे सरकत नाही" अशीही वापरली जाते).

घरातील, व्यवसायातील किंवा एखाद्या समूहातील अशा मुख्य आणि जबाबदार व्यक्तीसाठी ही म्हण वापरली जाते, जिच्या उपस्थितीशिवाय किंवा सहभागाशिवाय कोणतेही मोठे कार्य तडीस जाऊ शकत नाही. * उदाहरणार्थ: एखाद्या कुटुंबात लग्नकार्य किंवा मोठा सोहळा असेल, तर कुटुंबातील मुख्य कर्ता पुरुष किंवा पोक्त स्त्री असल्याशिवाय कोणतेही निर्णय अंतिम होत नाहीत आणि कामाला गती येत नाही. अशा वेळी त्या मुख्य व्यक्तीचे महत्त्व सांगताना लोक म्हणतात, "अहो, ढवळ्या विना गाडा अडकत नाही, ते आल्याशिवाय कामाला हात लावू नका!"

"कुठल्याही मोठ्या कामाचा गाडा सुरळीत चालण्यासाठी एका खंबीर, अनुभवी आणि कष्टाळू मुख्य माणसाची गरज असतेच", हा या म्हणीचा मुख्य गाभा आहे.

ढ पोपटा, मळ राजा; जशी प्रजा, तसा वळ राजा.

ही एक दुर्मिळ प्रादेशिक म्हण आहे. याचा अर्थ, जशी जनता असते, तसेच त्यांना नेतृत्व किंवा राज्यकर्ते मिळतात.

आधी आपण 'ढ राजा, मळ प्रधान' ही म्हण पाहिली होती, ही म्हण त्याच अर्थाची पण त्याहून अधिक व्यापक आणि सामाजिक सत्य मांडणारी आवृत्ती आहे.

ढ पोपटा: 'पोपट' हा साधारणपणे शिकवलेले बोलणारा किंवा हुशार पक्षी मानला जातो, पण इथे 'ढ पोपटा' म्हणजे केवळ नकला करणारा, स्वतःची अक्कल नसलेला अज्ञानी सल्लागार किंवा राजाचा लाडका स्तुतीपाठक.

मळ राजा: भ्रष्ट, मलिन मनाचा किंवा प्रजेच्या हिताचा विचार न करणारा अकार्यक्षम राजा.

जशी प्रजा, तसा वळ राजा: 'वळ' म्हणजे स्वभाव, वळण किंवा लायकी. जशी तिथली प्रजा (जनता) असेल, तसाच वळण लागलेला किंवा तशाच लायकीचा राजा त्यांना मिळतो.

ही म्हण "लोकशाही आणि राजेशाही या दोन्ही व्यवस्थांमधील एका शाश्वत सत्यावर" बोट ठेवते.

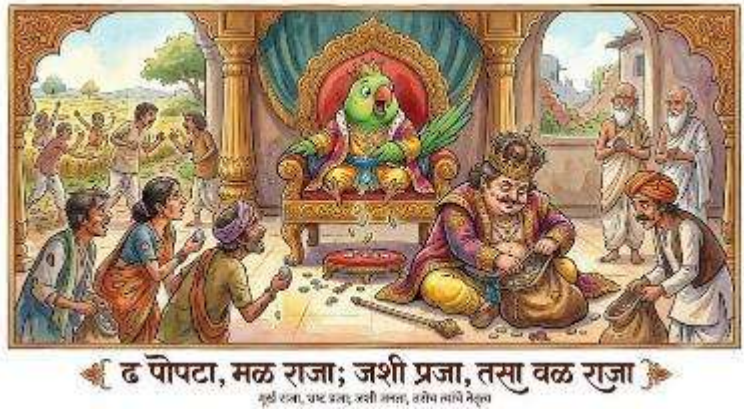

जेव्हा मुख्य

सत्ताधीश स्वतः भ्रष्ट (मळ) असतो, त्याचे सल्लागार

पोपटासारखे केवळ 'हो ला हो' करणारे बुद्धू (ढ) असतात, तेव्हा साहजिकच संपूर्ण व्यवस्था कोलमडते.
या म्हणीचा उत्तरार्ध अतिशय महत्त्वाचा आहे—"जशी प्रजा, तसा वळ राजा." जर प्रजेमध्येच अज्ञान असेल, ती स्वतः जागरूक नसेल किंवा लाचार असेल, तर तिला मिळणारा राजा किंवा नेताही तशाच वळणाचा (स्वभावाचा) मिळतो. इंग्रजीत यालाच "Every nation gets the government it deserves" (प्रत्येक देशाला त्यांच्या लायकीचेच सरकार मिळते) असे म्हणतात.
"जर प्रजेला किंवा संस्थेतील लोकांना आपल्या नेत्याकडून चांगल्या कारभाराची अपेक्षा असेल, तर आधी स्वतः जागरूक आणि शहाणे व्हावे लागते; कारण अज्ञानी प्रजेच्या नशिबी ढ आणि भ्रष्ट राज्यकर्तेच येतात", हा अतिशय रोकडा आणि मोलाचा संदेश या म्हणीतून मिळतो.

ढवळ्या शेजारी बांधला पावळ्या, नांगर चालेना एका पावल्या.

अर्थ: चुकीच्या किंवा विसंगत स्वभावाच्या माणसांची एकत्र जुळणी केली, तर मूळ काम सुधारण्याऐवजी संपूर्णपणे बिघडून जाते.

आधी आपण संवादात पाहिले की, "ढवळ्या खातो गवत आणि पावळ्याला होतो हगवण" (एकाच्या कृत्याचा त्रास दुसऱ्याला) किंवा "ढवळ्या गेला आणि पावळ्या आला..." (माणसे बदलली तरी काम तसेच राहणे). पण ही प्रस्तुत म्हण दोन वेगवेगळ्या स्वभावाच्या माणसांना एकत्र आणल्यावर कामाचा कसा खोळंबा होतो, यावर अचूक बोट ठेवते.

ढवळ्या शेजारी बांधला पावळ्या: शेतात काम करताना एकाच जुवाखाली (नांगराला) 'ढवळ्या' (जो अतिशय कष्टाळू, हुशार आणि वेगवान बैल आहे) त्याच्या शेजारी 'पावळ्या' (जो आळशी, मंद किंवा न शिकलेला बैल आहे) बांधला.

नांगर चालेना एका पावल्या: 'पावल्या' म्हणजे पाऊल. दोन बैलांची गती आणि स्वभाव न जुळल्यामुळे तो नांगर एका पाऊलभर सुद्धा पुढे सरकत नाही; काम पूर्णपणे ठप्प होते.

जेव्हा "दोन अत्यंत विरुद्ध स्वभावाच्या, वेगवेगळ्या कार्यक्षमतेच्या किंवा एकमेकांशी पटत नसलेल्या व्यक्तींना एखाद्या कामासाठी एकत्र (Team) केले जाते, तेव्हा ते काम पुढे सरकण्याऐवजी तिथेच रखडते", ही परिस्थिती दाखवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

ऑफिसमध्ये एखाद्या अत्यंत वेगवान आणि हुशार कर्मचाऱ्यासोबत जर एका कामचोर किंवा अडाणी माणसाला

पार्टनर म्हणून दिले, तर त्या दोघांचा ताळमेळ बसत नाही. हुशार माणूस पुढे ओढायचा प्रयत्न करतो, तर आळशी माणूस मागे खेचतो. शेवटी कामाचा पार बट्ट्याबोळ होतो. अशा वेळी व्यवस्थापक किंवा जुनी माणसे म्हणतात, "ढवळ्या शेजारी बांधला पावळ्या, नांगर चालेना एका पावल्या!"

"कोणतेही सामूहिक काम यशस्वी होण्यासाठी काम करणाऱ्या लोकांमध्ये योग्य ताळमेळ (Compatibility) आणि सारखीच कार्यक्षमता असावी लागते. विजोड माणसांची एकत्र केलेली जोडी कामाचा खोळंबा करते", हा या म्हणीचा मुख्य संदेश आहे.

ढेकळाचा देव आणि सुताचा हार.

अत्यंत साध्या किंवा तात्पुरत्या स्वरूपाच्या गोष्टीची पूजा किंवा कौतुक करण्यासाठी तितक्याच सामान्य साधनांचा वापर करणे; योग्यतेनुसार उपचार करणे.

मराठी संस्कृतीतील आणि ग्रामीण लोकजीवनातील अतिशय मार्मीक, साधी आणि व्यावहारिक शहाणपण शिकवणारी सुंदर म्हण मांडली आहे. या म्हणीमध्ये देवाच्या मूर्तीची घडण आणि

तिची पूजा करण्याची पद्धत या दोन्हींचा मेळ घालून 'लायकी' आणि 'समानता' यावर भाष्य केले आहे.

ढेकळाचा देव: 'ढेकूळ' म्हणजे शेतातील मातीचा गोळा. ग्रामीण भागात कधीकधी शेतकरी किंवा लहान मुले मातीच्या ढेकळालाच देव मानून त्याची पूजा करतात. हा देव अतिशय नाजूक आणि तात्पुरता असतो, जो एका पाण्याच्या थेंबानेही विरघळू शकतो.

सुताचा हार: अशा नाजूक मातीच्या देवाला सोन्या-चांदीचे किंवा जड फुलांचे हार घालता येत नाहीत, म्हणून त्याला साध्या कापसाच्या सुताचा (धाग्याचा) हलका हार घातला जातो.

या म्हणीचा वापर प्रामुख्याने "जशी वस्तू किंवा व्यक्ती, तशीच तिची किंमत किंवा व्यवस्था असणे" हा निसर्गाचा नियम सांगण्यासाठी केला जातो. याचे दोन मुख्य संदर्भ निघतात:

जेव्हा एखाद्या अतिशय सामान्य गोष्टीसाठी किंवा किरकोळ कामासाठी मोठा अट्टाहास न करता, अगदी साधा आणि योग्य वाटेल असाच उपाय केला जातो, तेव्हा म्हणतात: "ढेकळाचा देव आणि सुताचा हार!" (म्हणजेच, जसा देव तशीच त्याची पूजा).

ज्याची जेवढी क्षमता किंवा लायकी आहे, त्याला तेवढ्याच प्रमाणात गोष्टी देणे. गरिबाच्या घरच्या साध्या कार्यात अवाजवी बडेजाव न करता साधेपणाने व्यवहार करणे, या संदर्भातही हा विचार लागू होतो.

"जशी परिस्थिती किंवा व्यक्तीची पात्रता असते, त्याला अनुरूप असाच उपचार किंवा तोडगा असावा", हा या म्हणीचा मुख्य गाभा आहे. मराठीत यालाच मिळतीजुळती "जशी विहीर, तसे पोहरा" किंवा "जशी मूर्ती, तशी कीर्ती" अशा अर्थाच्या छटा यात पाहायला मिळतात.

ढळला तो कोपरा आणि मोडला तो खांब.

कुटुंबातील किंवा संस्थेतील मुख्य आधारवड असणारी व्यक्ती निघून गेल्यावर संपूर्ण वास्तू किंवा व्यवस्था खिळखिळी होते.

तुम्ही मराठीतील अत्यंत मार्मिक, व्यावहारिक आणि संकटाच्या वेळी माणसाचा खरा स्वभाव उघडा पाडणारी देखणी म्हण शोधून काढली आहे.

इतर म्हणींमध्ये जिथे उपरोधिक टोमणे होते, तिथे या म्हणीमध्ये स्वार्थी मानवी प्रवृत्तीवर अतिशय अचूक बोट ठेवले आहे.

ढळला तो कोपरा: जुन्या काळातील मातीची किंवा दगडांची घरे बांधताना कोपऱ्याचे दगड खूप महत्त्वाचे असायचे. पण जर घराचा एखादा कोपरा किंचित खचला किंवा तिथून माती 'ढळली' (सकटली), तर लोक त्या ढासळलेल्या भागाला निरुपयोगी ठरवून मोकळे होतात.

मोडला तो खांब: घराचे छप्पर पेलणारा मुख्य लाकडी खांब जर काही कारणाने कमकुवत होऊन 'मोडला' किंवा त्याला तडा गेला, तर तो घराचा आधार होता हे विसरून लोक त्याला तात्काळ बाजूला करतात.

कधी वापरतात?

जेव्हा एखादी व्यक्ती किंवा वस्तू जोपर्यंत चांगल्या स्थितीत असते, तोपर्यंत सर्वजण तिचा भरपूर फायदा घेतात; पण तीच व्यक्ती जेव्हा संकटात पडते, म्हातारी होते किंवा तिचे महत्त्व संपते, तेव्हा लोक तिची जुनी कृतज्ञता विसरून तिला थेट निरुपयोगी किंवा टाकाऊ ठरवतात. अशा स्वार्थी परिस्थितीचे वर्णन करताना ही म्हण वापरली जाते.

कौटुंबिक/सामाजिक: घरातील कर्ता पुरुष जोपर्यंत कमवत असतो, तोपर्यंत त्याचे सगळे ऐकतात. पण तोच माणूस वृद्ध झाल्यावर किंवा आजारी पडल्यावर जेव्हा त्याचे कर्तृत्व संपते, तेव्हा घरातील लोक त्याला अडगळीत टाकतात. अशा वेळी

त्याचे दु:ख सांगताना जुनी जाणती माणसे म्हणतात, "या जगात ढळला तो कोपरा आणि मोडला तो खांब!"

व्यावसायिक: कंपनीला नफा मिळवून देणारा एखादा मुख्य अधिकारी जेव्हा एका चुकीमुळे किंवा अपघातामुळे मागे पडतो, तेव्हा मालक त्याचे जुने उपकार विसरून त्याला कामावरून काढून टाकतो.

"उपयोग असेपर्यंतच किंमत राखणे आणि संकट येताच किंवा गरज संपताच माणसाला निरुपयोगी ठरवणे" या जगाच्या स्वार्थी रीतीवर प्रहार करणारी ही अत्यंत टोकदार म्हण आहे.

मराठीत यालाच मिळतीजुळती "गरज सरो, वैद्य मरो" किंवा "काम झाले, पाटी फाटली" अशीही दुसरी रूपे पाहायला मिळतात.

ढबुड्या पैशाची अब्रू आणि लाख रुपयांचे ढोंग.

स्वत:ची खरी लायकी किंवा इज्जत अगदी नगण्य असणे, पण लोकांवर प्रभाव पाडण्यासाठी मात्र प्रचंड मोठा बडेजाव माजवणे.

आधी आपण 'ढब्बू पैसा द्यावा, पण अब्रू जाऊ देऊ नये' ही सन्माननीय म्हण पाहिली होती, जी अब्रूचे महत्त्व सांगते. पण ही

प्रस्तुत म्हण समाजमनातील खोट्या प्रतिष्ठेचा आणि बेगडी श्रीमंतीचा बुरखा फाडणारी आहे.

ढबुड्या पैशाची अब्रू: 'ढबुड्या पैसा' म्हणजे जुन्या काळातील तांब्याचे कमी किमतीचे मोठे नाणे. म्हणजेच, ज्या माणसाची समाजात स्वतःची खरी लायकी किंवा इभ्रत केवळ 'दोन पैशांची' (अतिशय किरकोळ) आहे.

आणि लाख रुपयांचे ढोंग: तोच माणूस स्वतःचे मोठेपण, श्रीमंती किंवा प्रामाणिकपणा दाखवण्यासाठी बाहेर मात्र 'लाख रुपयांचे' (अवाढव्य) खोटे नाटक, सोंग आणि बडेजाव करत मिरवतो आहे.

ही म्हण प्रामुख्याने "खोट्या प्रतिष्ठेसाठी कर्ज काढून किंवा ऐपत नसताना मिरवणाऱ्या" लोकांवर टोमणा मारण्यासाठी वापरली जाते.

एखाद्या माणसाची आर्थिक परिस्थिती बेताची असते, घरात साधे खाण्यापिण्याचे वांधे असतात (ढबुड्या पैशाची अब्रू); पण समाजात किंवा पाहुण्यांसमोर स्वतःचा रुबाब दाखवण्यासाठी तो महागड्या गाड्या भाड्याने आणतो, अवाजवी खर्च करतो आणि आपण किती मोठे आहोत याचे प्रदर्शन करतो (लाख रुपयांचे ढोंग). अशा वेळी गावची किंवा अनुभवाने पोक्त

असलेली माणसे मागून म्हणतात, "बघा, ढबुड्या पैशाची अब्रू आणि लाख रुपयांचे ढोंग!"

"आतून पूर्णपणे पोकळ किंवा सामान्य असणे, पण बाहेर मात्र स्वतःला खूप मोठे, श्रीमंत किंवा प्रतिष्ठित दाखवण्यासाठी अवाढव्य ढोंग रचणे" या मानवी स्वभावाचा उपहास करण्यासाठी ही म्हण अतिशय चपखल बसते.

ढेकणाच्या संगे हिरा जो भंगला, कुसंगे नाडला साधू तैसा

वाईट संगतीचे वाईटच परिणाम होतात.

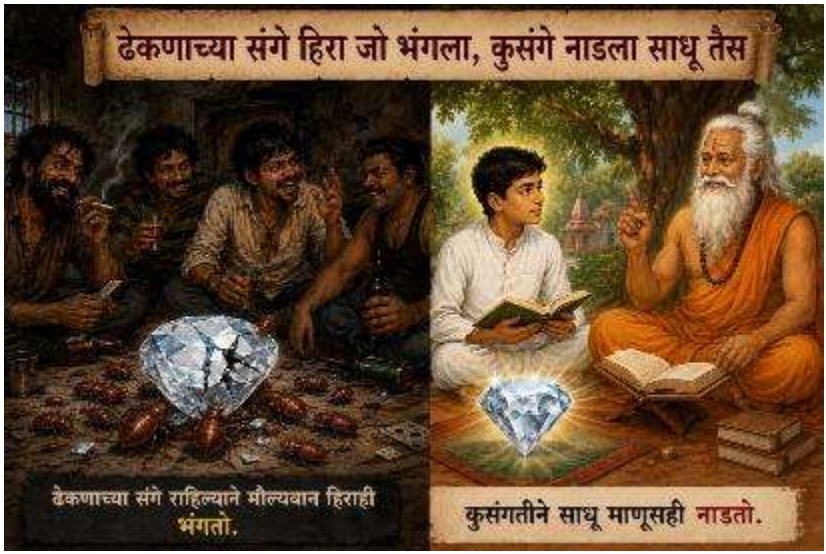

ही मराठीतील एका सुप्रसिद्ध ओवीवजा सुवचनाचा भाग असून, ती कुसंगतीचे (वाईट संगतीचे) भयंकर परिणाम सांगणारी एक अत्यंत मार्मिक म्हण म्हणून वापरली जाते.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की, ज्याप्रमाणे ढेकणासारख्या क्षुद्र कीटकाच्या संगतीमुळे मौल्यवान हिऱ्याचाही नाश होऊ शकतो (तो फुटू शकतो), त्याचप्रमाणे वाईट माणसांच्या संगतीमुळे एखाद्या चांगल्या, सज्जन किंवा साधू माणसाचे आयुष्य आणि चारित्र्य उद्ध्वस्त होते.

ढेकणाच्या संगे हिरा जो भंगला: हिरा हा जगातील सर्वात कठीण पदार्थ मानला जातो, तो सहजासहजी कशानेही फुटत नाही. जुन्या काळातील एका लोकसमजुतीनुसार किंवा रूपकानुसार— जर हिरा एखाद्या पलंगावर किंवा लाकडावर ठेवून त्यावर हातोड्याने मारले, तर तो फुटत नाही, उलट हातोडा किंवा लाकूड तुटू शकते. परंतु, जर हिऱ्याच्या खाली चुकून 'ढेकण' (खटमल) चिरडला गेला, तर त्या ढेकणाच्या रक्तातील किंवा शरीरातील घटकांमुळे हिऱ्याला तडा जातो आणि तो भंगतो (फुटतो).

कुसंगे नाडला साधू तैसा: 'कुसंग' म्हणजे वाईट संगत. 'नाडला' म्हणजे फसला जाणे किंवा नुकसान होणे. ज्याप्रमाणे ढेकणामुळे हिरा फुटतो, तसेच कितीही श्रेष्ठ किंवा सज्जन

माणूस असला, तरी तो जर वाईट लोकांच्या संगतीत राहिला, तर त्याचा विनाश अटळ असतो.

वाईट संगतीपासून दूर राहण्याचा इशारा देताना: जेव्हा एखादा चांगला, सुविद्य माणूस केवळ काही व्यसनी किंवा गुन्हेगारी प्रवृत्तीच्या लोकांच्या संपर्कात आल्यामुळे संकटात सापडतो, तेव्हा या म्हणीचा वापर केला जातो.

चारित्र्याचे महत्त्व सांगताना: समाजात आपली पत आणि सभ्यता टिकवून ठेवण्यासाठी आपण कोणासोबत उठतो-बसतो हे किती महत्त्वाचे आहे, हे पटवून देण्यासाठी अनुभवी लोक हे सुवचन उद्धृत करतात.

गावातील एका अत्यंत प्रामाणिक आणि सरळ स्वभावाच्या शिक्षकाचा मुलगा शहरात शिकायला गेला. तिथे त्याची मैत्री काही जुगारी आणि उनाड मुलांशी झाली. एका रात्री पोलिसांनी त्या मुलांच्या अड्ड्यावर धाड टाकली आणि त्या सर्वांसोबत या शिक्षकाच्या निष्पाप मुलालाही तुरुंगात जावे लागले. यामुळे त्या प्रतिष्ठित कुटुंबाची समाजात नाहक नाचक्की झाली. हे ऐकून गावातील लोकांनी हळहळत म्हटले, "मुलगा सोन्यासारखा गुणी होता, पण चुकीच्या मित्रांमुळे बरबाद झाला. खरंच म्हणतात— 'ढेकणाच्या संगे हिरा जो भंगला, कुसंगे नाडला साधू तैसा'!"

ड

डोळ्यात केर आणि कानात फुंकर

रोग एका ठिकाणी आणि उपचार दुसऱ्या ठिकाणी.

ही मराठीतील मानवी अज्ञान, चुकीचे उपचार किंवा विसंगत वर्तनावर मार्मिक बोट ठेवणारी एक अत्यंत चपखल म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की, रोग किंवा समस्या एका ठिकाणी असणे आणि त्यावर उपाय मात्र भलतीकडेच (पूर्णपणे चुकीच्या ठिकाणी) करणे.

डोळ्यात केर: जर एखाद्याच्या डोळ्यात केर (कचरा किंवा धूळ) गेला, तर त्याला तीव्र त्रास होतो. अशा वेळी डोळा स्वच्छ पाण्याचा हबका मारून किंवा फुंकर मारून स्वच्छ करणे गरजेचे असते.

कानात फुंकर: डोळ्यात कचरा गेला असताना, समस्येचे निवारण करण्यासाठी डोळ्याऐवजी कानात जोराने फुंकर मारणे.

कानात कितीही फुंकर मारली, तरी डोळ्यातील कचरा निघणार नाही आणि तिथली वेदना कमी होणार नाही. म्हणजेच, समस्येचे मूळ कारण न शोधता किंवा मुख्य समस्येकडे दुर्लक्ष करून भलतेच उपाय करत राहणे, या मूर्खपणाच्या वृत्तीला ही म्हण लागू होते.

चुकीच्या कार्यपद्धतीवर टीका करताना: जेव्हा प्रशासनात, ऑफिसमध्ये किंवा घरात मुख्य अडचण वेगळीच असते, पण वरिष्ठ किंवा जबाबदार व्यक्ती मात्र दुसऱ्याच निरुपयोगी गोष्टींवर वेळ आणि पैसा खर्च करत असतात.

विसंगत वागणुकीचा दोष दाखवताना: एखाद्या आजारावर चुकीचे औषधोपचार करणाऱ्याला किंवा मूळ विषय सोडून भलत्याच गोष्टीवर वाद घालणाऱ्या व्यक्तीला वास्तवाची जाणीव करून देण्यासाठी ही म्हण वापरतात.

एका कारखान्यात कामगार कमी असल्यामुळे उत्पादन संथ गतीने होत होते आणि ग्राहकांच्या तक्रारी येत होत्या. कारखान्याच्या मालकाने उत्पादनाचा वेग वाढवण्यासाठी कामगार भरती करण्याऐवजी ऑफिसमधील फर्निचर बदलून घेतले आणि भिंतींना नवीन रंग दिला. हे पाहून तिथल्या जुन्या व्यवस्थापकाने कपाळावर हात मारून घेतला आणि म्हटले,

"अहो मालक, मुख्य अडचण कामगारांची आहे, तिथे लक्ष द्या! तुमचं कसं चाललंय— 'डोळ्यात केर आणि कानात फुंकर'!"

डोंगर पोखरून उंदीर काढणे.

प्रचंड मेहनत, वेळ आणि पैसा खर्च करून एखादे मोठे काम करणे; परंतु शेवटी त्यातून मिळणारा फायदा किंवा निकाल

अतिशय किरकोळ असणे.

'डोंगर पोखरून उंदीर काढणे' ही मराठीतील एक अत्यंत प्रसिद्ध आणि अर्थपूर्ण म्हण आहे.

खूप मोठे आणि अतोनात कष्ट करूनही, शेवटी अत्यंत लहान किंवा नगण्य स्वरूपाचा लाभ किंवा यश मिळणे.

जेव्हा एखाद्या कामासाठी अफाट वेळ, पैसा आणि शक्ती खर्च केली जाते, पण त्यातून हाती येणारे फळ अतिशय क्षुल्लक असते, तेव्हा ही म्हण वापरली जाते.

एखाद्या नवीन व्यवसायासाठी कोट्यवधी रुपयांची गुंतवणूक आणि वर्षभराची मेहनत केल्यानंतर, महिन्याला फक्त दोन-चार हजार रुपयांचा नफा होणे म्हणजेच 'डोंगर पोखरून उंदीर काढण्या'सारखे आहे.

पोलिसांनी एखाद्या मोठ्या गुन्ह्याचा तपास करण्यासाठी संपूर्ण गाव पिंजून काढले आणि शेवटी हाती फक्त एक किरकोळ चोरीचा आरोपी लागला, तर त्याला 'डोंगर पोखरून उंदीर काढणे' म्हणतात.

समानार्थी इंग्रजी म्हण:

"To make a mountain out of a molehill" (जरी याचा अर्थ कधीकधी राईचा पर्वत करणे असाही होतो, तरी मोठ्या प्रयत्नांनंतर किरकोळ निष्पत्तीसाठी "Much ado about nothing" किंवा "The mountain labored and brought forth a mouse" ही इंग्रजी म्हण याच्याशी तंतोतंत जुळते.)

डोळे असून आंधळा आणि कान असून बधिरा.

समोर सत्य दिसत असताना किंवा आजूबाजूला काय चालले आहे हे माहीत असूनही, निव्वळ स्वार्थापोटी किंवा आळसामुळे त्याकडे मुद्दाम दुर्लक्ष करण्याचे नाटक करणे.

डोळे असून आंधळा आणि कान असून बधिरा (बहिरा) ही मराठीतील एक अत्यंत मार्मिक आणि अर्थपूर्ण म्हण आहे.

डोळे असून आंधळा: समोर सत्य, वास्तव किंवा एखादी महत्त्वाची गोष्ट स्पष्ट दिसत असतानाही, त्याकडे जाणीवपूर्वक दुर्लक्ष करणे किंवा ती पाहण्यास नकार देणे.

कान असून बधिरा: चांगला उपदेश, सत्य परिस्थिती किंवा इतरांच्या वेदना ऐकू येत असूनही, त्या ऐकल्यासारख्या न दाखवणे; अगदी निर्ढावल्यासारखे वागणे.

जेव्हा एखादी व्यक्ती स्वतःचा स्वार्थ, अहंकार किंवा आळसामुळे आजूबाजूला घडणाऱ्या गोष्टींबद्दल पूर्णपणे अनभिज्ञ राहण्याचे सोंग घेते.

अनेकदा डोळ्यांसमोर चूक घडत असते किंवा कुणावर अन्याय होत असतो, पण 'आपल्याला काय त्याचे?' या मानसिकतेतून लोक डोळे आणि कान बंद करून घेतात.

हितचिंतकांनी कितीही चांगला सल्ला दिला, तरी आपल्याच धुंदीत राहणाऱ्या व्यक्तीला ही म्हण तंतोतंत लागू होते.

शारीरिकदृष्ट्या सर्व इंद्रिये निकोप असूनही, जे लोक मानसिक किंवा वैचारिक पातळीवर अकार्यक्षम किंवा संवेदनशीलतेशून्य बनतात, त्यांच्या वृत्तीवर बोट ठेवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते. संत वाङ्मयात आणि साहित्यातही अशा ढोंगी किंवा उदासीन प्रवृत्तीवर या शब्दांत कडक शब्दांत प्रहार केला गेला आहे.

डोंगरा एवढी आशा आणि तीळ एवढी निराशा.

माणसाच्या मनात एखाद्या गोष्टीबद्दल प्रचंड मोठ्या अपेक्षा असणे, पण पदरात मात्र अगदी छोटीशीच निराशा आली तरी धीर खचणे.

डोंगराएवढी आशा आणि तीळएवढी निराशा ही मानवी मनाच्या मानसिकतेवर आणि अपेक्षेच्या स्वरूपावर प्रकाश टाकणारी एक अतिशय सुंदर आणि वास्तववादी म्हण आहे.

डोंगराएवढी आशा: माणूस जेव्हा एखाद्या गोष्टीची सुरुवात करतो किंवा स्वप्न पाहतो, तेव्हा त्याच्या अपेक्षा, महत्त्वाकांक्षा

आणि आशा डोंगरासारख्या अथांग, विशाल आणि उत्तुंग असतात.

तीळएवढी निराशा: पण त्या प्रचंड आशेच्या तुलनेत जर अगदी अल्प, तिळाएवढी जरी अपयशाची ठिणगी पडली किंवा अपेक्षेप्रमाणे थोडे जरी कमी मिळाले, तर माणूस प्रचंड निराश होतो, खचून जातो.

या म्हणीमागील मानवी स्वभाव:

१. अति-अपेक्षा (Over-expectation): आपण जेव्हा एखाद्या गोष्टीसाठी अतोनात कष्ट करतो किंवा मोठी स्वप्ने रंगवतो, तेव्हा आपले मन केवळ आणि केवळ सकारात्मक परिणामाचाच विचार करत असते. त्यात थोडाही अडथळा आला, की तो सहन होत नाही.

२. संवेदनशील वृत्ती: डोंगराएवढ्या मोठ्या यशाच्या आनंदातही एखादी लहानशी त्रुटी किंवा अपयश माणसाला जास्त सलते. विशाल डोंगरासमोर तीळ जरी आकाराने लहान असला, तरी तो डोळ्यात गेला की पूर्ण दृष्टी अंधारून टाकतो; तसेच काहीसे या निराशेचे होते.

३. सकारात्मकतेचा अभाव: अनेकदा ९९% गोष्टी चांगल्या घडत असतात, पण मानवी स्वभाव असा आहे की, जे मिळाले नाही

किंवा जे १% चुकीचे घडले, माणूस त्यावरच आपले लक्ष केंद्रित करतो.

ही म्हण माणसाला 'अति-अपेक्षेपासून' सावध राहण्याचा इशारा देते. यश आणि अपयश या दोन्ही गोष्टींचा समतोल स्वीकार कसा करावा आणि लहानशा अपयशाने खचून न जाता डोंगराएवढी आशा कशी जिवंत ठेवावी, हाच या म्हणीचा मुख्य संदेश आहे.

डोळ्यात तेल घालून पाहणे (किंवा राखणे).

अत्यंत सावधगिरीने, सतर्कतेने आणि बारकाईने एखाद्या गोष्टीवर लक्ष ठेवणे किंवा पहारा देणे.

डोळ्यात तेल घालून पाहणे (किंवा राखणे) हा मराठी भाषेतील एक अत्यंत लोकप्रिय आणि प्रभावी वाक्प्रचार आहे.

जेव्हा एखादी गोष्ट अतिशय काळजीपूर्वक, सतर्कतेने आणि विनासायास करायची असते, तेव्हा हा वाक्प्रचार वापरला जातो.

अतिशय दक्ष राहणे: कोणतीही चूक किंवा गडबड होऊ नये म्हणून डोळ्यांत तेल घालून पाहणे म्हणजे अत्यंत सावधगिरी बाळगणे.

अखंड पहारा देणे: झोप किंवा आळस बाजूला सारून, पूर्ण लक्ष केंद्रित करून एखाद्या गोष्टीची राखण करणे किंवा लक्ष ठेवणे.

पूर्वीच्या काळी जेव्हा विजेचे दिवे नव्हते, तेव्हा रात्रीच्या वेळी प्रकाशासाठी तेलाचे दिवे किंवा मशाली वापरल्या जात. दिवा अखंड जळत राहण्यासाठी त्यात वेळोवेळी तेल घालावे लागायचे. त्याचप्रमाणे, आपली नजर किंवा लक्ष विचलित होऊ नये, डोळ्यांवर झापड (झोप) येऊ नये, म्हणून जणू डोळ्यांतच तेल घालून (जागे राहून) पाहणे, या कल्पनेतून हा वाक्प्रचार रूढ झाला आहे.

"सीमारेषेवर आपले सैनिक शत्रूच्या हालचालींवर डोळ्यात तेल घालून लक्ष ठेवून असतात."

"परीक्षेच्या काळात आई आपल्या मुलांच्या अभ्यासाकडे आणि आरोग्याकडे डोळ्यात तेल घालून पाहत असते."

"शेतकरी रात्रीच्या वेळी आपल्या पिकाचे वन्य प्राण्यांपासून रक्षण करण्यासाठी डोळ्यात तेल घालून शेताची राखण करतो."

हा वाक्प्रचार माणसाच्या 'कमालीच्या सतर्कतेची' आणि 'कर्तव्यनिष्ठतेची' पराकाष्ठा दाखवतो. कोणतीही निष्काळजीपणाची त्रुटी महागात पडू नये, म्हणून सर्व इंद्रिये

आणि मन एकाग्र करून लक्ष ठेवणे म्हणजेच 'डोळ्यात तेल घालून पाहणे' होय.

डोकं नाही धडाला आणि चाललाय बाजाराला.

स्वतःजवळ कोणतीही योजना, बुद्धी किंवा पूर्वतयारी नसताना एखादे मोठे काम करायला उतावीळपणे निघणे.

डोकं नाही धडाला आणि चाललाय बाजाराला ही मराठीतील अत्यंत खुसखुशीत, उपरोधिक आणि मानवी स्वभावावर चपखल बसणारी एक प्रसिद्ध म्हण आहे.

जेव्हा एखादी व्यक्ती पूर्वतयारी नसताना, पुरेशी अक्कल किंवा क्षमता पाठीशी नसताना एखादे मोठे काम करायला निघते, तेव्हा तिची खिल्ली उडवण्यासाठी किंवा तिला वास्तवाची जाणीव करून देण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

डोकं नाही धडाला: याचा शाब्दिक अर्थ शरीरावर डोकं नसणे असा असला, तरी वास्तवात याचा अर्थ 'बुद्धीचा किंवा विचारांचा पत्ता नसणे', नियोजन शून्य असणे, किंवा एखाद्या गोष्टीचे प्राथमिक ज्ञानही नसणे असा होतो.

चाललाय बाजाराला: बाजारात जाणे म्हणजे एखादा व्यवहार करायला निघणे किंवा मोठे कार्य करायला सिद्ध होणे.

या म्हणीचा वापर कधी आणि कुठे केला जातो?

१. नियोजनशून्य कामाची सुरुवात: एखाद्या व्यवसायाची, कामाची किंवा प्रवासाची पूर्वतयारी न करता, भांडवल किंवा ज्ञानाचा विचार न करता थेट कामात उडी घेणाऱ्या माणसाला पाहून लोक म्हणतात, "डोकं नाही धडाला आणि चाललाय बाजाराला!"

२. अति-आत्मविश्वास (Overconfidence): स्वतःच्या क्षमतेची मर्यादा माहीत नसताना, केवळ हवेत गडगंज गप्पा मारून मोठी कामे करायला निघणाऱ्या प्रवृत्तीवर टीका करण्यासाठी ही म्हण वापरतात.

३. मूर्खपणाचे वर्तन: ज्या कामाचे गांभीर्य समजून घेण्याची बौद्धिक पातळी नाही, तरीही त्यात नाक खुपसण्याच्या वृत्तीला हा टोमणा लगावला जातो.

ही म्हण माणसाला 'आधी विचार आणि नियोजन करा, मगच कृती करा' हा मोलाचा सल्ला अगदी उपरोधिक आणि सोप्या शब्दांत देते. कोणत्याही महत्त्वाच्या कामाला सुरुवात करण्यापूर्वी स्वतःची तयारी आणि बुद्धी जाग्यावर असणे किती गरजेचे आहे, हेच या म्हणीतून स्पष्ट होते.

डोळ्यात बोट घातले तरी दिसत नाही.

इतका गर्द, भयानक आणि काळोख असणे की समोरचे काहीही सुचू नये (किंवा एखाद्या बाबतीत पराकोटीचे अज्ञान असणे).

डोळ्यात बोट घातले तरी दिसत नाही हा मराठी भाषेतील एक अतिशय जुना आणि निसर्गाच्या स्थितीवरून रूढ झालेला प्रसिद्ध वाक्प्रचार (किंवा म्हण) आहे.

जेव्हा एखादी गोष्ट किंवा परिस्थिती कमालीची अंधःकारमय किंवा अस्पष्ट असते, तेव्हा तिची तीव्रता दर्शवण्यासाठी हा वाक्प्रचार वापरला जातो. याचा सखोल अर्थ आणि संदर्भ खालीलप्रमाणे आहे:

गडद अंधार (Pitch Darkness): याचा शाब्दिक अर्थ असा की, इतका भयानक काळोख असणे की स्वतःचे बोट स्वतःच्या डोळ्याच्या अगदी जवळ आणले, तरी ते डोळ्यांना दिसू नये.

अतिशय अस्पष्टता किंवा गुप्तता: केवळ रात्रीच्या अंधारापुरताच नाही, तर कधीकधी एखाद्या व्यवहारात, नियोजनात किंवा परिस्थितीत जेव्हा कमालीची गुप्तता किंवा गोंधळ असतो आणि काहीच कळून येत नाही, तेव्हाही हा वाक्प्रचार वापरतात.

"अमावास्येच्या रात्री जंगलात इतका भयानक अंधार होता की, डोळ्यात बोट घातले तरी दिसत नव्हते."

जेव्हा एखाद्या व्यवस्थेत काय चालले आहे हे कोणालाच समजत नाही, किंवा संपूर्ण भ्रष्टाचार आणि गोंधळाचे साम्राज्य असते, तेव्हा उपरोधाने म्हटले जाते:

"त्या खात्याच्या कारभारात डोळ्यात बोट घातले तरी काही दिसत नाही (काहीच पारदर्शकता नाही)."

पावसाळ्यात किंवा हिवाळ्यात जेव्हा डोंगराळ भागात दाट धुके पसरते, तेव्हा समोरील रस्ता किंवा वाहन अजिबात दिसत नाही. अशा वेळीही या वाक्प्रचाराचा वापर केला जातो.

हा वाक्प्रचार मानवी डोळ्यांच्या मर्यादेपेक्षा परिस्थितीच्या भीषणतेवर जास्त प्रकाश टाकतो. समोर उभे असलेले संकट किंवा अंधार इतका अथांग आहे की, तिथे माणसाचे वैयक्तिक प्रयत्न (डोळे उघडे ठेवून पाहणे) सुद्धा निष्फळ ठरतात, हे दाखवण्यासाठी ही अचूक रचना मराठी साहित्यात आणि लोकभाषेत वापरली जाते.

डोळ्यावर कातडे ओढणे.

आपल्या माणसांची चूक माहीत असूनही किंवा एखादी वाईट गोष्ट समोर घडत असतानाही, कानाडोळा करणे किंवा माहित नसल्याचा आव आणणे.

डोळ्यावर कातडे ओढणे हा मराठी भाषेतील एक अत्यंत मार्मिक आणि मानवी स्वभावावर बोट ठेवणारा प्रसिद्ध वाक्प्रचार आहे.

जेव्हा एखादी व्यक्ती समोर घडणारी सत्य परिस्थिती जाणूनबुजून पाहत नाही किंवा त्याकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष करते, तेव्हा हा वाक्प्रचार वापरला जातो. याचा सखोल अर्थ आणि संदर्भ खालीलप्रमाणे आहे:

जाणूनबुजून दुर्लक्ष करणे: आजूबाजूला काहीतरी चुकीचे घडत आहे हे माहीत असूनही, केवळ स्वतःच्या स्वार्थासाठी किंवा त्रासापासून वाचण्यासाठी ती गोष्ट न पाहिल्यासारखे करणे.

सत्याकडे पाठ फिरवणे: एखादी उघड सत्य गोष्ट समोर असतानाही, ती स्वीकारण्याचे धारिष्ट्य न दाखवता डोळे मिटून घेणे (निष्क्रीय राहणे).

'कातडे' म्हणजे चामडी किंवा त्वचा. प्राण्यांचे मृत शरीर किंवा चामडे जसे निर्जीव आणि संवेदनाहीन असते, तसेच डोळ्यांवर जणू निर्जीव कातडे ओढून घेतल्यासारखे वागणे—म्हणजेच स्वतःमधील संवेदनशीलता पूर्णपणे मारून टाकणे. डोळे असूनही न पाहण्याचे सोंग घेणे या मानसिकतेतून हा वाक्प्रचार तयार झाला आहे.

"मुलाच्या चुकीच्या वागण्यामुळे अख्ख्या गावात नाव खराब होत होते, पण वडिलांनी मात्र त्याच्या कृत्यांवर डोळ्यावर कातडे ओढले होते."

"कचेरीत उघड उघड लाचलुचपत सुरू असताना, तिथल्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनी मात्र डोळ्यावर कातडे ओढून गप्प बसणे पसंत केले."

जेव्हा समाजात कोणावर तरी अन्याय होत असतो किंवा कोणाला मदतीची गरज असते, तेव्हा 'आपल्याला काय त्याचे?' या मानसिकतेतून लोक जेव्हा बाजूला होतात, तेव्हा त्यांच्या या उदासीनतेवर टीका करण्यासाठी हा वाक्प्रचार वापरतात.

समानार्थी वाक्प्रचार:

डोळे मिटून दूध पिणे (स्वतःलाच फसवणे).

कानाडोळा करणे.

हा वाक्प्रचार माणसाच्या 'भळभळत्या उदासीनतेवर' आणि 'पळपुटेपणावर' प्रहार करतो. समोरचे ढळढळीत वास्तव नाकारून स्वतःच्याच कोषात राहण्याच्या वृत्तीला लाजवणारी ही एक चपखल भाषिक रचना आहे.

डाळ शिजत नाही तिथे, कुळथाचे काय काम?

जिथे मोठ्या आणि वजनदार लोकांचेच काही चालत नाही किंवा डाळ शिजत नाही, तिथे सामान्य माणसाची काय डाळ शिजणार? डाळ शिजत नाही तिथे, कुळथाचे काय काम? ही मराठी लोकभाषेतील अत्यंत चपखल, उपरोधिक आणि व्यावहारिक शहाणपण शिकवणारी एक जुनी म्हण आहे.

जेव्हा एखाद्या ठिकाणी मुख्य, वजनदार किंवा प्रभावशाली व्यक्तीचा किंवा गोष्टीचा डाळ-भाव लागत नाही (प्रभाव पडत नाही), तिथे दुय्यम किंवा सामान्य दर्जाच्या गोष्टीची काय मात्रा चालणार? हे दर्शवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

डाळ शिजणे: तूर, मूग किंवा हरभरा यांसारख्या डाळी रोजच्या जेवणात मुख्य असतात आणि त्या तुलनेने लवकर शिजतात. स्वयंपाकात 'डाळ शिजणे' म्हणजे काम फत्ते होणे किंवा डाळीचे मऊ सूत होणे.

कुळीथ (हुलगा): कुळीथ हे एक कडधान्य आहे, जे आकाराने लहान पण शिजायला अत्यंत कठीण आणि चिवट असते. ते शिजवण्यासाठी खूप जास्त वेळ आणि ऊर्जा लागते.

म्हणीचा मूळ अर्थ: जर साधी आणि रोजची डाळच जिथे नीट शिजत नाहीये (मऊ होत नाहीये), तिथे शिजायला अतिशय

कठीण असलेल्या कुळथा डाळीला शिजवण्याचा प्रयत्न करणे निव्वळ मूर्खपणा आहे.

जेव्हा एखाद्या कडक अधिकाऱ्यासमोर किंवा मोठ्या नेत्यासमोर मातब्बर लोकांचे काही चालत नाही, तिथे सामान्य माणसाने आपली शिफारस घेऊन जाणे व्यर्थ असते.

उदा. "जेव्हा मुख्यमंत्र्यांसमोरच त्या मंत्र्याची डाळ शिजली नाही, तिथे या नगरसेवकाच्या कुळथाचे काय काम?"

एखादी मोठी समस्या सोडवताना जेव्हा नामांकित तज्ज्ञ किंवा मोठी साधने अपयशी ठरतात, तिथे नवशिक्या किंवा लहान साधनांनी उडी घेणे निरुपयोगी ठरते.

उदा. "मोठमोठ्या डॉक्टरांनाच आजाराचे निदान करता आले नाही, आता त्या घरगुती वैद्याच्या कुळथाचे काय काम?"

एखाद्या चर्चेत किंवा वादात जेव्हा मुख्य मध्यस्थाचे कोणी ऐकत नाही, तिथे सामान्य व्यक्तीने मध्यस्थी करायला जाणे म्हणजे स्वतःचे हसू करून घेणे होय.

समानार्थी वाक्प्रचार / म्हण:

तिथे माझी डाळ शिजली नाही (माझा पाड लागला नाही).

: ही म्हण माणसाला 'आपली पात्रता, वेळ आणि परिस्थिती पाहूनच पाऊल टाकण्याचा' मोलाचा सल्ला देते. जिथे मुख्य

शक्तीच प्रभाव पाडू शकत नाही, तिथे दुय्यम शक्तीने ताकद वाया घालवू नये, हेच यातून स्पष्ट होते.

डोळे पांढरे होणे.

अचानक आलेल्या एखाद्या अवाढव्य संकटामुळे किंवा भीतीमुळे माणूस पूर्णपणे घाबरून जाणे, गांगरून जाणे.

डोळे पांढरे होणे हा मराठी भाषेतील एक अतिशय तीव्र आणि गंभीर अर्थ छटा असलेला वाक्प्रचार आहे. परिस्थितीच्या गांभीर्यानुरूप या वाक्प्रचाराचे दोन प्रमुख अर्थ होतात—एक शारीरिक/वैद्यकीय आणि दुसरा मानसिक/व्यावहारिक.

जेव्हा एखाद्या व्यक्तीसमोर अचानक अत्यंत भीतीदायक, धक्कादायक किंवा अकल्पनीय संकट उभे ठाकते, तेव्हा भीतीने किंवा आश्चर्याने ती व्यक्ती सुन्न होते. अशा वेळी तिच्या चेहऱ्यावरील भाव आणि डोळे विस्फारले जातात, त्याला 'डोळे पांढरे होणे' म्हणतात.

"अचानक समोर वाघ आलेला पाहताच रामूचे भीतीने डोळे पांढरे झाले."

"व्यापारात झालेल्या अचानक कोट्यवधींच्या नुकसानीची बातमी ऐकून मालकाचे डोळे पांढरे झाले."

माणूस जेव्हा मृत्यूच्या जवळ असतो किंवा जेव्हा प्राणाची अखेरची घटका सुरू असते, तेव्हा डोळ्यांतील बाहुल्या वर जातात आणि डोळ्यांचा फक्त पांढरा भाग दिसू लागतो. या शारीरिक स्थितीवरून हा वाक्प्रचार मृत्यू किंवा मरणासन्न अवस्थेसाठी वापरला जातो.

"अपघातानंतर रुग्णालयात नेत असतानाच रुग्णाचे डोळे पांढरे झाले होते."

या वाक्प्रचाराचा उगम आणि तीव्रता:

हा वाक्प्रचार मानवी शरीराच्या अत्यंत टोकाच्या प्रतिक्रियेवर (Extreme Reaction) आधारित आहे. माणूस जेव्हा सामान्य भीती किंवा आश्चर्याच्या पलीकडे जाऊन 'शॉक' (Shock) बसण्याच्या स्थितीत पोहोचतो, तेव्हाच या रचनेचा वापर केला जातो.

एखादी परिस्थिती माणसाच्या सहनशक्तीच्या किंवा कल्पनेच्या इतकी बाहेर असते की, त्यामुळे निर्माण होणारी तीव्र भीती, पराकोटीचे आश्चर्य किंवा प्राणांतिक संकट दर्शवण्यासाठी 'डोळे पांढरे होणे' हा वाक्प्रचार वापरतात.

डबा रिकामा, आवाज मोठा.

ज्या माणसाला स्वतःला काही अक्कल किंवा ज्ञान नसते, तोच माणूस स्वतःचे मोठेपण दाखवण्यासाठी समाजात सर्वात जास्त बडबड करतो किंवा गाजावाजा करतो. (इंग्रजीत यालाच "Empty vessels make more noise" म्हणतात).

डबा रिकामा, आवाज मोठा (किंवा 'रिकामा डबा वाजतो जास्त') ही मानवी स्वभावातील उथळपणावर आणि ढोंगीपणावर बोट ठेवणारी एक अत्यंत चपखल आणि लोकप्रसिद्ध म्हण आहे.

रिकामा डबा: जर एखादा डबा धान्याने किंवा वस्तूने काठोकाठ भरलेला असेल, तर त्याला हलवल्यावर किंवा त्यावर थाप मारल्यावर फारसा आवाज येत नाही; तो शांत असतो. पण जर तोच डबा पूर्णपणे रिकामा असेल, तर त्याला जरासा जरी धक्का लागला तरी त्याचा खणखणाट खूप मोठा होतो.

म्हणीचा अर्थ: ज्या माणसाजवळ खरे ज्ञान, कर्तृत्व किंवा पात्रता नसते, तीच व्यक्ती स्वतःचा बडेजाव आणि बढाया मारण्यात सर्वात पुढे असते.

ज्या व्यक्तींना एखाद्या विषयाचे सखोल ज्ञान नसते, पण त्या विषयावर त्या हुशारी दाखवण्याचा आणि मोठा आव आणण्याचा प्रयत्न करतात, त्यांच्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

उदा. "नाव मोठे आणि लक्षण खोटे, त्यांची अवस्था म्हणजे डबा रिकामा आणि आवाज मोठा."

काही लोक प्रत्यक्षात काहीच काम करत नाहीत, पण आपण किती मोठे काम केले किंवा करणार आहोत, याच्या गप्पा गल्लीपासून दिल्लीपर्यंत मारतात. अशा वाचाळ प्रवृत्तीची खिल्ली उडवताना हा टोमणा मारला जातो.

गुणी आणि विद्वान माणसे नेहमी नम्र आणि शांत असतात (जसे भरलेला डबा शांत असतो). याउलट, काहीही गुणवत्ता पाठीशी नसलेले लोक स्वतःचे कौतुक स्वतःच करत सुटतात.

समानार्थी म्हणी:

उथळ पाण्याला खळखळाट फार.

रिकामा घडा वाजतो जास्त.

गर्जेल तो पडेल काय?

ही म्हण माणसाला 'भपक्यापेक्षा गुणवत्तेला' आणि 'शब्दांपेक्षा कृतीला' महत्त्व देण्याचा संदेश देते. स्वतःचे ढोल स्वतःच

वाजवणाऱ्या माणसाची लायकी समाजात कशी उघडी पडते, हेच या म्हणीतून अत्यंत सोप्या भाषेत सांगितले आहे.

डोक्यावर पदर आणि डोळे फिरे गदारोळ.

वरून अत्यंत साधी, सुसंस्कृत आणि लाजाळू असल्याचा आव आणायचा; पण आतून मात्र अतिशय चतुर, लबाड आणि सगळ्यांवर नजर ठेवून असायचे, अशा दुटप्पी स्वभावाच्या व्यक्तीसाठी ही म्हण वापरतात.

डोक्यावर पदर आणि डोळे फिरे गदारोळ ही मराठी लोकभाषेतील आणि ग्रामीण संस्कृतीतील एक अतिशय जुनी, मार्मिक आणि मानवी स्वभावातील ढोंगीपणावर बोट ठेवणारी म्हण आहे.

वरवर अत्यंत सात्विक किंवा संस्कारी असण्याचे सोंग घ्यायचे, पण प्रत्यक्षात मनात आणि वागण्यात मात्र कमालीचा धूर्तपणा, उथळपणा किंवा खट्याळपणा असणे, हे दाखवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

डोक्यावर पदर: भारतीय संस्कृतीत (विशेषतः पूर्वीच्या काळी) डोक्यावर पदर घेणे हे नम्रता, आदर, संस्कारीपणा आणि

मर्यादेचे लक्षण मानले जाते. म्हणजेच, वरवर स्वतःला खूप सभ्य किंवा संस्कारी दाखवणे.

डोळे फिरे गदारोळ: डोके पदराने झाकलेले असले, तरी डोळे मात्र शांत नसतात; ते आजूबाजूला सतत चंचलतेने फिरत असतात, कुठे काय चालले आहे यावर पाळत ठेवत असतात किंवा मनात काहीतरी वेगळाच कट-कारस्थान (गदारोळ) शिजवत असतात.

काही व्यक्ती समाजासमोर वावरताना अतिशय सरळ, सज्जन आणि नियमांचे पालन करणाऱ्या असल्याचा आव आणतात. परंतु, त्यांची अंतर्मन आणि कृती मात्र आतून पूर्णपणे वेगळी असते. त्यांच्या याच ढोंगीपणावर ही म्हण अचूक प्रहार करते.

घरात किंवा समाजात मोठ्या माणसांसमोर डोक्यावर पदर घेऊन (म्हणजेच मान देऊन) उभे राहायचे, पण पाठ फिरताच डोळे वटारून किंवा मनातल्या मनात त्यांचा द्वेष करायचा, अशा दुटप्पी वागणुकीसाठी हा टोमणा मारला जातो.

वरवर शांत आणि निरुपद्रवी दिसणाऱ्या, पण पडद्याआड राहून संपूर्ण घराचा किंवा व्यवस्थेचा 'गदारोळ' (गोंधळ) उडवून देण्याची क्षमता ठेवणाऱ्या चलाख व्यक्तींचे वर्णन करताना ही म्हण वापरतात.

समानार्थी म्हणी / वाक्प्रचार:

मुखात राम आणि बगलत सुरी.

बोका संन्यासी (वरवर ध्यान धरून बसणारा, पण लक्ष उंदरावर ठेवणारा).

ही म्हण माणसाला 'वरवरच्या रूपावर किंवा सोंगावर न जाता, समोरील व्यक्तीच्या मूळ स्वभावाला ओळखण्याचा' इशारा देते. केवळ बाह्य पोशाख किंवा संस्कारी वर्तनाने माणूस सज्जन ठरत नाही, तर त्याचे विचार आणि हेतू शुद्ध असावे लागतात, हेच या म्हणीतून स्पष्ट होते.

डोके खाजवून पूर येणे.

एखादी साधी गोष्ट किंवा विचार सुचण्यासाठी खूप जास्त वेळ डोके खाजवावे लागणे किंवा खूप कष्ट करूनही अगदी उशिरा बुद्धी सुचणे.

डोके खाजवून पूर येणे हा मराठीतील एक अतिशय वैशिष्ट्यपूर्ण, उपरोधिक आणि गमतीशीर वाक्प्रचार आहे.

हा वाक्प्रचार अशा वेळी वापरला जातो, जेव्हा एखादी व्यक्ती निरर्थक गोष्टींवर अवाजवी विचार करते किंवा एखाद्या अतिशय लहान, किरकोळ समस्येवर अवाढव्य कल्पनांचे तरंग उठवते.

डोके खाजवणे: एखाद्या गोष्टीचा खूप विचार करणे, आठवण्याचा प्रयत्न करणे किंवा कल्पनाशक्तीवर ताण देणे.

पूर येणे: विचारांचा, शंकांचा किंवा निरर्थक कल्पनांचा महापूर येणे.

एकत्रित अर्थ: एखाद्या अगदी साध्या किंवा निरुपद्रवी विषयावर गरजेपेक्षा जास्त विचार करून, मनात विचारांचा आणि शंका-कुशंकांचा एवढा मोठा गोंधळ (पूर) निर्माण करणे, ज्यामुळे मूळ विषय सुटून भलताच गोंधळ उडतो.

काही लोकांना प्रत्येक साध्या गोष्टीत काहीतरी काळंबेरं शोधण्याची सवय असते. एखादी साधी घटना घडली तरी ते डोके खाजवून (खूप विचार करून) त्याभोवती एवढ्या शंका निर्माण करतात की समोरचा माणूसही चक्रावून जातो.

"तिने सहज विचारले होते की जेवायला काय करू? पण भाऊसाहेबांनी त्यावर डोके खाजवून असा पूर आणला की, जणू घरात काही अन्नधान्यच शिल्लक नाही!"

प्रत्यक्षात काहीही कृती न करता, केवळ बसून नवनवीन अशक्य कोटीतल्या कल्पनांचे इमले रचणाऱ्या माणसाच्या वृत्तीवर बोट ठेवण्यासाठी हा वाक्प्रचार चपखल ठरतो.

समानार्थी छटा असलेला वाक्प्रचार:

राईचा पर्वत करणे (लहान गोष्टीला मोठे स्वरूप देणे).

मनात विचारांचे काहूर माजणे.

हा वाक्प्रचार मानवी मनाच्या 'अति-विचार करण्याच्या' आणि 'बाऊ करण्याच्या' सवयीवर अचूक प्रहार करतो. गरजेपेक्षा जास्त डोके खाजवले की सुपीक विचारांऐवजी नुसताच गोंधळाचा पूर येतो, हाच याचा उपरोधिक मतितार्थ आहे.

डाव्या हाताचा मळ.

एखादे काम आपल्यासाठी इतके सोपे, सवयीचे आणि सहज असणे की ते करण्यासाठी कोणतीही विशेष मेहनत न लागणे.

डाव्या हाताचा मळ हा मराठी भाषेतील अत्यंत लोकप्रिय आणि रोजच्या बोलण्यात वापरला जाणारा एक प्रसिद्ध वाक्प्रचार आहे.

जेव्हा एखादे काम एखाद्या व्यक्तीसाठी अत्यंत सोपे, क्षुल्लक किंवा तिच्या अंगभूत कौशल्यामुळे अगदी सहज शक्य असते, तेव्हा ते काम दर्शवण्यासाठी हा वाक्प्रचार वापरला जातो.

अत्यंत सोपे काम: ज्या गोष्टीसाठी फार कष्ट करावे लागत नाहीत, जी अगदी चुटकीसरशी पूर्ण करता येते, असे काम.

सहजसाध्य गोष्ट: स्वतःच्या अनुभवामुळे किंवा हुशारीमुळे एखादी कठीण वाटणारी गोष्टही अगदी लीलया करून दाखवणे.

बहुतांश लोक उजव्या हाताने आपली महत्त्वाची आणि कष्टाची कामे करतात. उजव्या हाताच्या तुलनेत डाव्या हाताचा वापर कमी होतो आणि डाव्या हाताला लागलेला मळ काढण्यासाठी कोणत्याही विशेष प्रयत्नांची किंवा ताकदीची गरज नसते; तो अगदी सहज धुऊन निघतो. याच कल्पनेवरून, 'अतिशय सहजपणे आणि विनासायास होणारे काम' म्हणजे 'डाव्या हाताचा मळ' हा वाक्प्रचार रूढ झाला.

"तो गणितात इतका हुशार आहे की, दहावीची कठीण उदाहरणे सोडवणे हा त्याच्या डाव्या हाताचा मळ आहे."

"गेली वीस वर्षे स्वयंपाक करणाऱ्या आईसाठी पन्नास लोकांचे जेवण बनवणे म्हणजे डाव्या हाताचा मळ आहे."

"तू काळजी करू नकोस, त्या अधिकाऱ्याकडून परवानगी मिळवून आणणे माझ्या डाव्या हाताचा मळ आहे."

समानार्थी वाक्प्रचार:

हाताचा मळ असणे.

चुटकीसरशी काम होणे.

लीलया पार पाडणे.

हा वाक्प्रचार एखाद्या व्यक्तीचा 'आत्मविश्वास' आणि तिची एखाद्या कामातील 'मास्टरी' (निपुणता) अधोरेखित करतो. समोरच्याला कठीण वाटणारी गोष्ट आपल्यासाठी किती किरकोळ आहे, हे सांगण्याची ही एक चपखल पद्धत आहे.

डोक्याचे केस डोक्याला माहीत.

आपल्या घरातील किंवा स्वतःच्या खाजगी आयुष्यातील गुपिते आणि अडचणी फक्त आपल्यालाच नीट माहीत असतात, बाहेरच्या माणसाला त्याची कल्पना येत नाही.

डोक्याचे केस डोक्याला माहीत ही मराठी भाषेतील एक अतिशय सूक्ष्म, व्यावहारिक आणि गहन अर्थ असणारी म्हण आहे.

जेव्हा एखाद्या व्यक्तीच्या खाजगी गोष्टी, तिचे अंतर्गत प्रश्न, सुख-दुःख किंवा तिच्या मनातील गुपिते इतर कोणापेक्षाही फक्त आणि फक्त तिची तिलाच ठाऊक असतात, हे दर्शवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

शाब्दिक अर्थ: आपल्या डोक्यावर किती आणि कसे केस आहेत, हे आपल्या स्वतःच्या डोक्याला (म्हणजेच आपल्याला)

जितके तंतोतंत माहीत असते, तितके ते बाहेरून पाहणाऱ्या दुसऱ्या कोणालाही कळू शकत नाही.

व्यावहारिक अर्थ: प्रत्येक माणसाच्या आयुष्यात काही अशा गोष्टी, समस्या किंवा गुपिते असतात, ज्यांची संपूर्ण आणि खरी माहिती केवळ त्या व्यक्तीलाच असते. बाहेरचा माणूस फक्त वरवरचा अंदाज लावू शकतो, पण वस्तुस्थिती काय आहे हे मूळ व्यक्तीच जाणते.

वरवर पाहता एखादे कुटुंब किंवा व्यक्ती खूप सुखी-समाधानी दिसते, पण प्रत्यक्षात त्यांच्या घरात काय अडचणी सुरू आहेत हे त्यांचे त्यांनाच माहीत असते. अशा वेळी म्हटले जाते:

"बाहेरून त्यांचे आयुष्य कितीही छान वाटले, तरी आतून काय परिस्थिती आहे ते त्यांचे त्यांनाच माहीत; म्हणतात ना— डोक्याचे केस डोक्याला माहीत!"

जेव्हा एखादी व्यक्ती मनात काय विचार करत आहे किंवा पुढे काय करणार आहे, हे कोणालाच सांगत नाही आणि स्वतः पुरतेच मर्यादित ठेवते, तेव्हा तिच्या या गुप्ततेबद्दल बोलताना ही म्हण वापरतात.

स्वत:मध्ये काय उणिवा आहेत किंवा आपण किती पाण्यात आहोत, हे माणसाला स्वत:ला जितके अचूक माहीत असते, तितके ते जगाला माहीत नसते.

समानार्थी छटा असणाऱ्या इतर म्हणी:

ज्याचे त्यालाच माहीत.

जावे त्याच्या वंशा तेव्हा कळे (अनुभवाशिवाय दु:ख कळत नाही).

पळसाला पाने तीनच (सगळीकडे सारखीच परिस्थिती असणे, जी आतल्या माणसालाच ठाऊक असते).

ही म्हण माणसाच्या 'खाजगीपणाचा' (Privacy) आणि 'आत्मज्ञानाचा' आदर करते. जग आपल्याबद्दल काय बोलते किंवा काय विचार करते यापेक्षा, आपले सत्य काय आहे हे केवळ आपले आपल्यालाच ठाऊक असते, हाच या म्हणीचा मुख्य गाभा आहे.

डोळा फुटो पण चष्मा मिळो.

मूळ वस्तू किंवा अवयव निकामी झाला तरी चालेल, पण बाह्य बडेजाव आणि दिखावा करण्यासाठी लागणारी वस्तू मिळालीच पाहिजे, अशा मूर्ख प्रवृत्तीवर हा टोमणा मारला जातो.

"डोळा फुटो पण चष्मा मिळो" ही मराठीतील एक अत्यंत चपखल आणि उपरोधिक म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा होतो की, मुख्य उद्दिष्ट किंवा मूळ वस्तू नष्ट झाली तरी चालेल, पण त्यासोबत मिळणारी दुय्यम (किंवा प्रतिष्ठेची) वस्तू मिळायलाच हवी, अशी मूर्खपणाची हट्ट धरून बसणे.

मूर्खपणाचा अट्टाहास: चष्म्याचा मूळ उपयोग डोळ्यांनी व्यवस्थित दिसण्यासाठी असतो. जर डोळाच फुटला, तर चष्म्याचा काहीच उपयोग उरत नाही. पण तरीही चष्म्याच्या मोहापायी डोळ्याचे नुकसान सहन करण्याची तयारी दाखवणे,

हा अत्यंत मूर्खपणा आहे.
व्यंगात्मक संदर्भ: समाजात अनेकदा लोक केवळ देखावा करण्यासाठी, फुकट मिळणाऱ्या गोष्टींसाठी किंवा खोट्या प्रतिष्ठेसाठी आपले मोठे आणि मूळ नुकसान करून घेतात. अशा लोकांच्या प्रवृत्तीवर टीका करण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.
१. एखाद्याकडे राहायला स्वतःचे घर नसेल, पण कर्ज काढून महागडी कार खरेदी करत असेल, तर त्याला म्हणतात— "डोळा फुटो पण चष्मा मिळो."
२. आरोग्याकडे दुर्लक्ष करून केवळ फुकट मिळणारे अस्वस्थ अन्न खाण्यासाठी गर्दी करणाऱ्यांच्या बाबतीतही ही म्हण तंतोतंत लागू पडते.

डोळ्यात सळसळ आणि पोटात खळखळ.

बाहेरून एखाद्या गोष्टीचा खूप जास्त राग किंवा संताप दाखवणे, पण आतून मात्र भीतीपोटी किंवा भुकेपोटी पोटात गोळा आलेला असणे.

"डोळ्यात सळसळ आणि पोटात खळखळ" ही माणसाच्या मत्सरी (जळकुट्या) स्वभावावर आणि दुटप्पी प्रवृत्तीवर बोट ठेवणारी एक अतिशय मार्मिक मराठी म्हण आहे.

दुसऱ्याचे चांगले चाललेले पाहून डोळ्यात मत्सर (जळफळाट) निर्माण होणे आणि त्या मत्सरामुळे स्वतःच्या पोटात (मनात) सतत असूया, अस्वस्थता किंवा दुष्ट विचार घोळत राहणे.

डोळ्यात सळसळ: जेव्हा एखादी व्यक्ती दुसऱ्याचे सुख, प्रगती, वैभव किंवा यश पाहते, तेव्हा तिच्या डोळ्यात एक प्रकारची जळजळ किंवा मत्सर (सळसळ) स्पष्ट दिसू लागतो. समोरच्याचे चांगले चाललेले तिला सहन होत नाही.

पोटात खळखळ: त्या मत्सरामुळे तिच्या पोटात म्हणजेच मनात सतत खळबळ उडत राहते. 'याचे चांगले का झाले?', 'याचे वाईट कसे होईल?' असे वाईट विचार मनात घोळत राहिल्यामुळे ती व्यक्ती स्वतःच अस्वस्थ होते.

ही म्हण अशा लोकांच्या बाबतीत वापरली जाते, जे दुसऱ्याच्या उत्कर्षाने सुखी होण्याऐवजी मनातल्या मनात मत्सराने जळत राहतात आणि स्वतःची शांतता गमावून बसतात.

"रमेशने नवीन गाडी घेतल्यापासून शेजारच्या पाटलांची अवस्था 'डोळ्यात सळसळ आणि पोटात खळखळ' अशी झाली आहे; समोर गोड बोलतात पण पाठीमागे मात्र जळफळाट करतात."

डाव्या डोळ्याने उजवा डोळा पाहत नाही.

एकाच कुटुंबातील किंवा जवळच्या नातेसंबंधातील दोन व्यक्तींमध्ये इतका पराकोटीचा द्वेष किंवा मतभेद असणे की ते एकमेकांचे तोंडही पाहायला तयार नसतात.

डाव्या डोळ्याने उजवा डोळा पाहत नाही (किंवा 'डाव्या डोळ्याला उजवा डोळा दिसत नाही') ही मराठी भाषेतील अत्यंत सूक्ष्म, स्वाभाविक आणि मानवी मर्यादांवर बोट ठेवणारी एक अप्रतिम म्हण आहे.

आपल्या शरीराच्या अगदी नैसर्गिक रचनेचा वापर करून मानवी स्वभाव, नातेसंबंध किंवा व्यवहारातील एक मोठे सत्य या म्हणीतून मांडले गेले आहे. याचा सखोल अर्थ आणि संदर्भ खालीलप्रमाणे आहे:

नैसर्गिक मर्यादा: दोन्ही डोळे आपल्याच चेहऱ्यावर, अगदी एकमेकांच्या शेजारी असतात. ते संपूर्ण जगाला पाहू शकतात, पण आरशाशिवाय एका डोळ्याला स्वतःचा दुसरा जोडीदार डोळा कधीच थेट पाहता येत नाही.

व्यावहारिक अर्थ: जेव्हा दोन अत्यंत जवळच्या व्यक्ती, नातेवाईक किंवा एकाच संस्थेतील/घरातील लोक एकमेकांशी

इतके फटकून वागतात की त्यांना एकमेकांचे तोंडही बघायचे नसते, तेव्हा ही म्हण वापरली जाते.

जेव्हा एकाच रक्ताचे नाते असलेले दोन भाऊ किंवा जवळचे नातेवाईक एकमेकांचे हाडवैरी बनतात आणि एकमेकांकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष करतात, तेव्हा ही म्हण अचूक लागू होते.

उदा. "दोघेही एकाच घरात राहतात, पण त्यांच्यात इतका पराकोटीचा वाद आहे की डाव्या डोळ्याने उजवा डोळा पाहत नाही अशी त्यांची अवस्था आहे."

जेव्हा दोन व्यक्तींमध्ये इतका टोकाचा आकस असतो की एकमेकांचे यश, प्रगती किंवा साधे असणेही त्यांना सहन होत नाही, तेव्हा त्यांच्या या पडद्याआडच्या वैराला दर्शवण्यासाठी लोक हा टोमणा मारतात.

कधीकधी एकाच कार्यालयात किंवा विभागात काम करणारे दोन अधिकारी एकमेकांवर कुरघोडी करण्याच्या नादात एकमेकांशी बोलणे टाळतात. अशा अंतर्गत राजकारणावर भाष्य करतानाही ही म्हण वापरली जाते.

समानार्थी छटा असलेली म्हण:

छत्तीसचा आकडा असणे (एकमेकांकडे पाठ फिरवून असणे).

ही म्हण मानवी नातेसंबंधांतील 'अहंकार' आणि 'दुरावा' अधोरेखित करते. जे दोन डोळे मिळून संपूर्ण शरीराला मार्ग दाखवतात, तेच जर एकमेकांकडे पाहायला तयार नसतील, तर दृष्टी असूनही अंधारच वाट्याला येतो; हाच या म्हणीचा सखोल सामाजिक आणि कौटुंबिक मतितार्थ आहे.

डोके धड तर मुकुट शंभर.

जोपर्यंत माणसाचे शरीर, आरोग्य आणि प्राण सुरक्षित आहेत (म्हणजेच मूळ पाया मजबूत आहे), तोपर्यंत तो संपत्ती, पद किंवा वैभव पुन्हा कधीही मिळवू शकतो. 'जान है तो जहान है' याच अर्थाची ही म्हण आहे.

"डोके धड तर मुकुट शंभर" ही माणसाची क्षमता, आरोग्य आणि मुख्य अस्तित्वाचे महत्त्व अधोरेखित करणारी एक अतिशय सकारात्मक आणि धीर देणारी मराठी म्हण आहे.

जर आपले मूळ अस्तित्व, आरोग्य, बुद्धी किंवा मुख्य साधन सुरक्षित असेल, तर गेलेले वैभव, संपत्ती किंवा मान-सन्मान पुन्हा शंभर वेळा मिळवता येतो.

डोके धड: इथे 'डोके' म्हणजे माणसाचे शरीर, आरोग्य, त्याचे प्राण किंवा त्याची काम करण्याची मूळ क्षमता. जर माणूस स्वतः जिवंत आणि सुरक्षित असेल, तर ती त्याची सर्वात मोठी संपत्ती आहे.

मुकुट शंभर: 'मुकुट' हे वैभव, सत्ता, संपत्ती किंवा प्रतिष्ठेचे प्रतीक आहे. डोकेच नसेल तर मुकुट काय कामाचा? पण जर डोके सुरक्षित असेल, तर एकामागून एक शंभर मुकुट (वैभव) धारण करता येतात.

संकटाच्या वेळी जर सर्वस्व लुटले गेले, तरी खचून न जाता स्वतःचे प्राण आणि आत्मविश्वास टिकवून ठेवला पाहिजे. कारण जोपर्यंत आपण सुरक्षित आहोत, तोपर्यंत गेलेली सर्व संपत्ती आणि प्रगती पुन्हा कमावता येते. ही म्हण 'हिंमत न हारण्याचा' संदेश देते.

"महापुरात दुकान वाहून गेल्यामुळे सुधीर खूप खचून गेला होता, तेव्हा वडिलांनी त्याला धीर देत म्हटले, 'अरे बाळा, काळजी नको करू, डोके धड तर मुकुट शंभर! आपण सगळे सुरक्षित आहोत ना, मेहनत करून पुन्हा दुकान उभे करू!'"

याच अर्थाची दुसरी प्रसिद्ध म्हण: "हात सुटला तरी चालले, पण पोहणारा वाचला पाहिजे" किंवा "जीभ धड तर बत्तीश दात मिळतील."

डोक्यात नाही मेंदू आणि म्हणे मला हवी इंदू.

स्वत:ची कोणतीही पात्रता, बुद्धी किंवा लायकी नसताना अत्यंत उच्च दर्जाच्या किंवा आपल्या आवाक्याबाहेरच्या गोष्टीची अवाजवी अपेक्षा ठेवणे, या प्रवृत्तीवर मारलेला हा एक खुसखुशीत टोमणा आहे.

"डोक्यात नाही मेंदू आणि म्हणे मला हवी इंदू" ही आधुनिक काळात मराठीत वापरली जाणारी एक अतिशय खुसखुशीत, गमतीशीर आणि उपरोधिक म्हण (किंवा यमक जुळवलेली ओळ) आहे.

स्वत:कडे कोणतीही पात्रता, बुद्धी किंवा लायकी नसताना, आपल्या क्षमतेपेक्षा खूप मोठ्या किंवा उच्च दर्जाच्या गोष्टीची अपेक्षा करणे.

डोक्यात नाही मेंदू: याचा अर्थ माणसाकडे कसलीही अक्कल, विचार करण्याची क्षमता, आर्थिक किंवा सामाजिक पात्रता नसणे. म्हणजेच मूळ क्षमता शून्य असणे.

म्हणे मला हवी इंदू: इथे 'इंदू' हे एखाद्या सुंदर, सुशिक्षित किंवा उच्च दर्जाच्या मुलीचे (किंवा कोणत्याही मोठ्या यशाचे/वस्तूचे) प्रातिनिधिक नाव आहे. स्वत:मध्ये काहीही गुण नसताना अत्यंत उच्च प्रतीची गोष्ट मला मिळावी, असा अवाजवी हट्ट धरणे.

ही म्हण अशा लोकांवर मिश्कील टीका करण्यासाठी वापरली जाते, ज्यांची स्वतःची लायकी बेताची असते, पण त्यांच्या इच्छा आणि मागण्या मात्र गगनाला भिडलेल्या असतात.

"त्याला धड सायकल चालवता येत नाही आणि थेट 'बुलेट' गाडी घेऊन देण्याचा हट्ट करतोय, याला म्हणतात—डोक्यात नाही मेंदू आणि म्हणे मला हवी इंदू!"

याच अर्थाच्या जुन्या पारंपरिक मराठी म्हणी:

"खिशात नाही आणा आणि मला बाजीराव म्हणा."

"अंगात नाही बळ आणि चिमटा घेऊन पळ."

डोंगर दुरून साजरा.

कोणतीही गोष्ट लांबून पाहताना खूप सुंदर आणि आकर्षक वाटते; पण जेव्हा आपण तिच्या जवळ जातो किंवा प्रत्यक्ष अनुभव घेतो, तेव्हा त्यातील अडचणी आणि खरे कठीण वास्तव समोर येते.

"डोंगर दुरून साजरा" ही मराठी भाषेतील अत्यंत लोकप्रिय आणि दैनंदिन जीवनात वारंवार वापरली जाणारी एक सुंदर म्हण आहे. 'साजरा' या शब्दाचा अर्थ इथे 'सुंदर' किंवा 'देखणा' असा आहे.

कोणतीही गोष्ट लांबून पाहताना खूप चांगली, आकर्षक आणि सुखावह वाटते; परंतु जेव्हा आपण तिच्या जवळ जातो (किंवा तिचा प्रत्यक्ष अनुभव घेतो), तेव्हाच त्यातील अडचणी, दोष आणि वास्तव समजून येते.

डोंगर दुरून देखणा: लांबून पाहिल्यास डोंगर अगदी हिरवागार, शांत आणि नयनरम्य दिसतो. त्याचा आकार आणि सौंदर्य मनाला भुरळ पाडते.

जवळ गेल्यावरचे वास्तव: पण जेव्हा आपण प्रत्यक्ष त्या डोंगरावर चढू लागतो, तेव्हा तिथे असलेले खड्डे, तीक्ष्ण दगडधोंडे, काटेरी झुडपे आणि चढण्याची होणारी दमछाक आपल्याला जाणवते.

मानवी स्वभावाशी संबंध: हेच माणसांच्या आणि परिस्थितीच्या बाबतीतही घडते. आपल्याला दुसऱ्यांचे आयुष्य, त्यांचे व्यवसाय

किंवा वरवर सुखी दिसणारे संसार लांबून खूप छान वाटतात. पण प्रत्येकाच्या आयुष्यात काही ना काही अंतर्गत समस्या आणि संघर्ष असतातच, जे जवळ गेल्याशिवाय समजत नाहीत.

बाह्य स्वरूपाला किंवा वरवरच्या आकर्षणाला भुलून जाऊ नये, कारण सत्य परिस्थिती बऱ्याचदा वेगळी असते.

"आयटी (IT) क्षेत्रात काम करणाऱ्यांना खूप पगार आणि सुखाचे आयुष्य असते असे नितीनला वाटायचे; पण स्वतः त्या क्षेत्रात नोकरीला लागल्यावर रात्री-अपरात्री काम करावे लागते तेव्हा त्याला समजले की—'डोंगर दुरूनच साजरा' असतो."

याच अर्थाची इंग्रजीतील प्रसिद्ध म्हण: "The grass is always greener on the other side." (दुसऱ्या बाजूचे गवत नेहमीच जास्त हिरवे दिसते.)

डाळ शिजणे.

एखाद्या ठिकाणी आपले मत पटवून देण्यात, स्वतःचा हेतू साध्य करण्यात किंवा आपली युक्ती यशस्वी करून घेण्यात यश मिळणे. (साधारणपणे नकारात्मक संदर्भात 'तिथे त्याची डाळ शिजली नाही' असा याचा वापर होतो).

"डाळ शिजणे" हा मराठी भाषेतील एक अत्यंत लोकप्रिय आणि नेहमी वापरला जाणारा वाक्प्रचार आहे.

आपले कारस्थान यशस्वी होणे, युक्ती चालणे किंवा आपले मत/इच्छा दुसऱ्यावर बिंबवण्यात यश मिळणे.

शाब्दिक संदर्भ: स्वयंपाकात डाळ व्यवस्थित शिजली की ती खाण्यायोग्य होते आणि अन्न तयार होते.

लाक्षणिक अर्थ: व्यवहारात जेव्हा एखादी व्यक्ती स्वतःचा फायदा करून घेण्यासाठी एखादी युक्ती करते, कोणालातरी पटवण्याचा प्रयत्न करते किंवा एखादे गुप्त कारस्थान रचते; आणि जर ती त्यात यशस्वी झाली, तर "तिची डाळ शिजली" असे म्हणतात.

नकारात्मक व सकारात्मक वापर: हा वाक्प्रचार बहुतांश वेळा उपरोधाने किंवा नकारात्मक संदर्भाने (उदा. कोणाची तरी फसवणूक करणे किंवा चुकीच्या मार्गाने काम साधून घेणे) वापरला जातो. परंतु, कधीकधी साध्या व्यवहारी कामात आपली युक्ती यशस्वी झाली, तरीही हा वाक्प्रचार वापरतात.

'डाळ न शिजणे' (विरुद्धार्थी प्रयोग): जर कोणाची युक्ती किंवा कारस्थान अयशस्वी झाले, तर "तिथे त्याची डाळ शिजली नाही" असा उलट प्रयोग केला जातो.

१. डाळ शिजणे: "सगळ्या अधिकाऱ्यांना लाच देऊन काम करून घेण्याच्या व्यापाऱ्याच्या प्रयत्नांत अखेर त्याची डाळ शिजलीच."

२. डाळ न शिजणे: "नितीनने खोटे बोलून वडिलांकडून पैसे उपटण्याचा प्रयत्न केला; पण वडिलांच्या हुशारीमुळे तिथे त्याची डाळ शिजली नाही."

डोक्यावर मिरी वाटणे.

एखाद्या व्यक्तीवर पूर्णपणे आपले वर्चस्व गाजवणे, त्याला दबावाखाली ठेवणे किंवा त्याच्या समोरच त्याची नाचक्की करून स्वतःचे मोठेपण सिद्ध करणे.

एखाद्यावर आपले पूर्ण वर्चस्व गाजवणे.

एखाद्याला नमवून किंवा त्याच्यावर ताबा मिळवून स्वतःचे म्हणणे लादणे.

समोरच्या व्यक्तीला कस्पटासमान लेखून त्याच्यावर हुकूम चालवणे.

"रमेश शांत स्वभावाचा आहे याचा फायदा घेऊन त्याचे काही सहकारी सतत त्याच्या डोक्यावर मिरी वाटत असतात."

"सून घरात आल्यापासून ती सासूच्या डोक्यावर मिरी वाटू लागली, त्यामुळे घरात रोज कज्या होऊ लागला."

हा वाक्प्रचार सहसा नकारात्मक किंवा तिरस्करणीय संदर्भात वापरला जातो, जिथे एक व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीच्या सहनशीलतेचा गैरफायदा घेऊन तिच्यावर वरचढ ठरण्याचा प्रयत्न करते.

डोक्यावर घेऊन नाचणे.

एखाद्या व्यक्तीचे किंवा गोष्टीचे अवाजवी कौतुक करणे, तिला प्रमाणाबाहेर महत्त्व देणे किंवा तिच्या लाडाचा अतिरेक करणे.

एखाद्याचे अतोनात कौतुक करणे किंवा त्याला अवाजवी महत्त्व देणे.

अतिशय आनंदित होऊन एखाद्या व्यक्तीला किंवा गोष्टीला डोक्यावर चढवणे (खूप जास्त मान देणे).

एखाद्याच्या यशाचा किंवा गुणांचा अतिरेकी सत्कार करणे.

"भारतीय संघाने क्रिकेट विश्वचषक जिंकल्यावर देशभरातील चाहत्यांनी खेळाडूंना पार डोक्यावर घेऊन नाचायला सुरुवात केली."

"एकच परीक्षा चांगल्या गुणांनी उत्तीर्ण झाली म्हणून आई-वडिलांनी मुलीला अगदी डोक्यावर घेऊन नाचायला नको, अजून पुढचे शिक्षण बाकी आहे."

हा वाक्प्रचार दोन्ही संदर्भात वापरला जातो—कधी अत्यंत आनंदाच्या आणि आदराच्या भावनेतून, तर कधी एखाद्याचे प्रमाणाबाहेर कौतुक करून त्याला 'शहाणे' करून सोडण्याच्या (डोक्यावर चढवण्याच्या) नकारात्मक संदर्भात.

डांगोरा पिटणे.

एखादी छोटीशी गोष्ट किंवा गुपित स्वतःच्या पोटात न ठेवता, संपूर्ण गावात किंवा चारचौघांत त्याचा अवाजवी गाजावाजा करणे आणि दवंडी पिटल्यासारखे सगळ्यांना सांगत सुटणे.

सर्वत्र जाहीर करणे, दवंडी पिटणे किंवा एखादी गोष्ट दडून न ठेवता तिचा खूप गाजावाजा करणे.

गुप्त ठेवण्यासारखी गोष्ट किंवा साधीशी बातमीही मोठ्याने ओरडून सर्वांना सांगत सुटणे.

जुन्या काळात जेव्हा वर्तमानपत्रे, टीव्ही किंवा सोशल मीडिया नव्हता, तेव्हा राजाचा हुकूम किंवा महत्त्वाची बातमी गावातील लोकांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी 'डांगोरा' (एक प्रकारचे चर्मवाद्य

किंवा ढोलका) वाजवला जायचा. तो वाजवून लोकांचे लक्ष वेधून घेतले जाई आणि मग मोठी घोषणा केली जाई. यावरूनच पुढे समाजात एखादी गोष्ट सर्वांना सांगत सुटण्याच्या प्रवृत्तीला 'डांगोरा पिटणे' म्हटले जाऊ लागले.

"दिनेशने नवीन गाडी घेतली तर आनंदच आहे, पण त्यासाठी त्याने अख्ख्या गावात डांगोरा पिटण्याची काय गरज होती?"

"काही लोकांना दुसऱ्यांची गुपिते समजली की ती स्वतःच्या पोटात ठेवत नाहीत, लगेच चारचौघांत डांगोरा पिटायला सुरुवात करतात."

हा वाक्प्रचार बऱ्याचदा एखाद्या व्यक्तीच्या अति-उत्साही किंवा वाचाळ स्वभावावर (गोष्ट गुप्त न ठेवण्याच्या सवयीवर) कडाडून बोट ठेवण्यासाठी वापरला जातो.

डोळे मिटून दूध पिणे.

मांजर जसे डोळे मिटून दूध पिताना विचार करते की आपल्याला कोणीच पाहत नाही; तसेच एखादा माणूस स्वतःची लबाडी किंवा पाप लपवून करतो आणि समजतो की जगाला हे माहीत नाही, अशा ढोंगी वृत्तीवर ही म्हण चपखल बसते.

'डोळे मिटून दूध पिणे' (किंवा 'मांजर डोळे मिटून दूध पिते') ही मराठीतील एक अत्यंत प्रसिद्ध आणि मार्मिक म्हण आहे.

आपण करत असलेले चुकीचे काम किंवा लबाडी कोणालाच दिसत नाही, अशा भ्रमात राहून एखादी गोष्ट करणे.

मांजर जेव्हा चोरून दूध पिते, तेव्हा ते आपले डोळे घट्ट मिटून घेते. मांजराला असे वाटते की, आपले डोळे बंद आहेत म्हणजे आपल्याला कोणी पाहत नाहीये, तर मग जगातील कोणालाच आपण दिसत नाही आहोत. पण प्रत्यक्षात इतर सर्व लोक त्याला दूध पिताना स्पष्टपणे पाहत असतात.

त्याचप्रमाणे, जेव्हा एखादी व्यक्ती एखादे चुकीचे, बेकायदेशीर किंवा छुप्या पद्धतीने काम करते आणि आपल्याला कोणीच पकडू शकणार नाही अशा खोट्या आत्मविश्वासात असते, तेव्हा तिच्या या स्वभावावर किंवा कृत्यावर टीका करण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

"लाच घेताना साहेब फाईलच्या मागे हात लपवत होते, पण सीसीटीव्ही कॅमेऱ्यात सगळं रेकॉर्ड होत होतं. त्यांची अवस्था म्हणजे 'डोळे मिटून दूध पिण्यासारखी' झाली होती."

डुकराच्या कपाळी डाग.

जो माणूस मुळातच दुष्ट, आळशी किंवा बदनामी गळालेला असतो, त्याच्याकडून कोणत्याही चांगल्या कामाची किंवा सुधारणेची अपेक्षा करणे व्यर्थ असते. त्याच्यावर कितीही संस्कार केले तरी त्याचा मूळ स्वभाव बदलत नाही.

ही मराठी ग्रामीण भागातील एक अतिशय जुनी, विशिष्ट आणि मार्मिक म्हण आहे.

एखाद्या अत्यंत वाईट, चारित्र्यहीन किंवा आधीच बदनाम असलेल्या व्यक्तीने स्वतःची अब्रू वाचवण्याचा किंवा स्वतःला प्रतिष्ठित दाखवण्याचा खोटा आव आणणे; अथवा आधीच संपूर्ण वाईट असलेल्या गोष्टीत आणखी एखादा छोटा दोष काय शोधायचा, अशी स्थिती असणे.

ही म्हण प्रामुख्याने दोन वेगवेगळ्या संदर्भांत वापरली जाते:

डुकराला अस्वच्छतेचे प्रतीक मानले जाते. अशा प्राण्याच्या कपाळावर एखादा काळा डाग किंवा 'टिळा' लावला, तरी त्याचे मूळ रूप किंवा स्वभाव बदलत नाही. त्याचप्रमाणे, जी व्यक्ती आधीपासूनच समाजात बदनाम आहे किंवा जिचे कृत्य अत्यंत वाईट आहे, तिने वरवर कितीही चांगुलपणाचा किंवा मोठेपणाचा मुखवटा घातला, तरी तिचा मूळ स्वभाव लपत नाही.

डुक्कर हा प्राणी निसर्गतःच चिखलात राहणारा आणि अस्वच्छ मानला जातो. त्याच्या संपूर्ण शरीरावर आधीच चिखल आणि डाग असतात. अशा वेळी "त्याच्या कपाळावर एक वेगळा डाग आहे," असे म्हणून त्या एका दोषावर बोट ठेवण्यात काहीच अर्थ नसतो. म्हणजेच, जी गोष्ट आधीपासूनच पूर्णपणे खराब आहे, तिथे छोट्या दोषाची चर्चा करणे व्यर्थ ठरते.

"त्या चोराला आधीच पाच गुन्ह्यांमध्ये शिक्षा झाली आहे, आणि आता तो कोर्टात स्वतःला निष्पाप सिद्ध करायला पाहत आहे. त्याची ही धडपड म्हणजे 'डुकराच्या कपाळी डाग' शोधण्यासारखीच आहे."

डोळ्यातले काजळ चोरणे.

समोरच्या व्यक्तीला पत्ताही लागू न देता अत्यंत हुशारीने, चपळाईने आणि शिताफीने त्याची फसवणूक करणे किंवा त्याची मौल्यवान वस्तू लांबवणे. पराकोटीच्या हातचलाखीसाठी ही म्हण वापरतात.

ही मराठीतील एक अतिशय चपखल आणि रंजक म्हण (किंवा वाक्प्रचार) आहे.

समोरच्या व्यक्तीला पत्ताही लागू न देता, अत्यंत हुशारीने आणि सफाईदारपणे तिची एखादी मौल्यवान वस्तू किंवा गुपित चोरून नेणे.

डोळे हा आपल्या शरीराचा अत्यंत संवेदनशील आणि नाजूक भाग असतो. डोळ्याला साधा स्पर्श झाला तरी माणसाला लगेच जाणवते. अशा डोळ्यांमध्ये लावलेले काजळ, डोळ्याच्या मालकाला जराही सुगावा लागू न देता काढून घेणे किंवा चोरणे हे केवळ अत्यंत सराईत आणि अफाट कौशल्य असलेल्या चोरालाच जमू शकते.

यावरूनच, जेव्हा एखादी व्यक्ती अत्यंत चाणाक्षपणे, डोळ्याची पापणी लवते ना लवते तोच, समोरच्याच्या हातातील किंवा घरातली वस्तू लंपास करते, तेव्हा तिच्या या अफाट चपळतेचे वर्णन करण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते. ही म्हण केवळ वस्तूच्या चोरीसाठीच नाही, तर एखाद्याचे गुपित किंवा क्रेडिट (श्रेय) हुशारीने लाटण्या संदर्भातही वापरली जाते.

"बाजारपेठेत इतकी गर्दी आणि पोलीस बंदोबस्त होता, तरीही चोराने व्यापाऱ्याच्या खिशातील पैशांचे पाकीट उडवले. चोराचा हातगुण पाहून शेजारी उभा असलेला माणूस म्हणाला, 'याला म्हणतात डोळ्यातले काजळ चोरणे!'"

डोंगराएवढे दु:ख आणि कढईएवढे सुख.

आयुष्यात किंवा एखाद्या कामात येणारी संकटे, कष्ट आणि दु:ख खूप मोठे असणे; पण त्या बदल्यात मिळणारा आनंद किंवा मोबदला मात्र अत्यंत अल्प आणि तात्पुरता असणे.

'डोंगराएवढे दु:ख आणि कढईएवढे सुख' (किंवा काही भागांत 'डोंगराएवढे दु:ख आणि मोहरीएवढे सुख') ही मानवी जीवनाचे शाश्वत सत्य सांगणारी एक अतिशय सुंदर आणि संवादात्मक मराठी म्हण आहे.

मानवी जीवनात सुखाचे क्षण अतिशय अल्प, मर्यादित आणि लहान असतात; तर त्या तुलनेत दु:खाचे प्रसंग, संकटे आणि कष्ट हे खूप मोठे आणि अथांग असतात.

या म्हणीमध्ये 'डोंगर' आणि 'कढई' (किंवा मोहरी) या दोन गोष्टींची तुलना करून मानवी भावनांची तीव्रता स्पष्ट केली आहे:

डोंगराएवढे दु:ख: डोंगर हा अवाढव्य, विशाल आणि सहज पार न करता येणारा असतो. माणसाच्या आयुष्यात येणारी संकटे, आर्थिक विवंचना किंवा मानसिक त्रास हे त्या डोंगरासारखे अथांग वाटतात, ज्यांचा अंत लवकर दिसत नाही.

कढईएवढे सुख: कढई ही आकाराने डोंगराच्या तुलनेत अत्यंत छोटी आणि मर्यादित असते. आयुष्यात मिळणारे आनंदाचे क्षण हे कढईसारखे छोटे आणि काही काळापुरतेच मर्यादित असतात.

थोडक्यात सांगायचे तर, माणसाला आयुष्यात सुख मिळवण्यासाठी खूप मोठा संघर्ष करावा लागतो. खूप कष्ट उपसल्यानंतर जे सुख मिळते, ते आकाराने किंवा कालावधीने खूप लहान असते, तर दु:ख मात्र बराच काळ रेंगाळणारे असते.

"रमेशने रात्रंदिवस रक्ताचे पाणी करून, कर्ज काढून मुलीचे लग्न लावून दिले. लग्नकार्याचा तो कढईएवढा सुखाचा क्षण दोन दिवसांत संपला, पण आता आयुष्यभर फिटणारे कर्जाचे डोंगराएवढे दु:ख त्याच्यासमोर उभे राहिले आहे."

डाव्या हाताने देणे आणि उजव्या हाताने काढणे.

एखाद्याला मदत केल्याचा किंवा दान दिल्याचा मोठा आव आणायचा, पण दुसऱ्या बाजूने चोरून किंवा हिशोबात त्याचे पैसे किंवा लाभ स्वत:कडेच काढून घ्यायचे. अशा कपटी आणि मतलबी व्यवहारावर हा टोमणा मारला जातो.

'डाव्या हाताने देणे आणि उजव्या हाताने काढणे' (किंवा 'एका हाताने देणे आणि दुसऱ्या हाताने काढून घेणे') ही समाज आणि

अर्थकारणातील व्यवहारांवर नेमके बोट ठेवणारी एक अतिशय चपखल म्हण आहे.

वरवर पाहता एखाद्याला मदत किंवा लाभ दिल्यासारखे दाखवणे, पण दुसऱ्या बाजूने (छुप्या मार्गाने किंवा वेगळ्या रूपाने) त्याहून अधिक किंवा तेवढीच गोष्ट परत हिरावून घेणे. म्हणजेच, केवळ उपकाराचा आव आणणे, पण प्रत्यक्षात समोरील व्यक्तीचा कोणताही फायदा होऊ न देणे.

निसर्गतः आपण जेव्हा कोणाला काही देतो, तेव्हा ते दातृत्वाचे लक्षण मानले जाते. परंतु, जर देणारा माणूस एका हाताने दान करत असेल आणि त्याच वेळी दुसऱ्या हाताने ते परत ओढून घेत असेल, तर त्या दानाचा किंवा मदतीचा समोरच्याला काहीच उपयोग होत नाही.

ही म्हण प्रामुख्याने दोन संदर्भांत वापरली जाते:

जेव्हा सरकार एखाद्या योजनेद्वारे जनतेला सबसिडी किंवा आर्थिक मदत जाहीर करते (डाव्या हाताने देणे), आणि दुसऱ्याच बाजूने जीवनावश्यक वस्तूंवर कर (Tax) किंवा महागाई वाढवून तो पैसा जनतेच्या खिसातून परत काढून घेते (उजव्या हाताने काढणे).

काही लोक कोणाला तरी मदत करतात आणि लगेचच त्यांच्याकडून स्वतःचे एखादे मोठे काम करून घेतात किंवा त्या उपकाराची परतफेड दुप्पट वसूल करतात.

"कंपनीने या महिन्यात सर्व कर्मचाऱ्यांचा पगार दोन हजारांनी वाढवला, पण लगेच पुढच्या आठवड्यापासून कॅन्टीन आणि वाहतुकीचे चार्जेस अडीच हजारांनी वाढवले. कंपनीची ही पॉलिसी म्हणजे 'डाव्या हाताने देणे आणि उजव्या हाताने काढणे' अशीच आहे."

डबघाईला येणे.

एखादा व्यवसाय, संस्था किंवा कौटुंबिक आर्थिक परिस्थिती पूर्णपणे कोलमडण्याच्या किंवा दिवाळखोरीच्या उंबरठ्यावर येऊन पोहोचणे.

'डबघाईला येणे' हा मराठी भाषेतील अत्यंत प्रभावी आणि नेहमी वापरला जाणारा एक वाक्प्रचार आहे.

एखाद्या व्यवसायाची, संस्थेची किंवा व्यक्तीची आर्थिक स्थिती अत्यंत खालावणे, दिवाळखोरी निघण्याची वेळ येणे किंवा ती पूर्णपणे रसातळाला जाण्याच्या मार्गावर असणे.

या वाक्प्रचाराची मूळ उत्पत्ती पाणी साठून राहणाऱ्या 'डबके' या शब्दाशी किंवा जुन्या काळातील 'डबघाई' (म्हणजेच पडझड झालेली किंवा मोडकळीस आलेली स्थिती) या संकल्पनेशी जोडली जाते. जसे एखादे जुने घर किंवा भिंत कमकुवत होऊन कोसळण्याच्या स्थितीत येते, त्याला 'घाईला येणे' म्हणतात.

व्यावहारिक भाषेत, जेव्हा एखादी बँक, कारखाना, व्यापार किंवा कुटुंब सततच्या तोट्यामुळे किंवा कर्जामुळे पार कोलमडून पडते आणि ते बंद पडण्याची वेळ येते, तेव्हा ती संस्था किंवा व्यक्ती 'डबघाईला आली आहे' असे म्हटले जाते. हा शब्द केवळ आर्थिक मंदीच नाही, तर संपूर्ण दुरवस्था किंवा नाजूक परिस्थिती दर्शवण्यासाठी वापरतात.

"सततचा दुष्काळ आणि पिकांवर पडलेल्या रोगामुळे यंदा गावातील अनेक शेतकरी आर्थिकदृष्ट्या डबघाईला आले आहेत."

डोक्यावर हात मारून घेणे.

एखादी मोठी चूक झाल्यावर किंवा अपेक्षेच्या उलट एखादी वाईट गोष्ट घडल्यावर, हताश होऊन, पश्चात्ताप करत कपाळावर हात मारून घेणे (अतिशय हताश होणे).

'डोक्यावर हात मारून घेणे' (किंवा 'कपाळावर हात मारून घेणे') हा मराठी भाषेतील अत्यंत स्वाभाविक मानवी भावना व्यक्त करणारा एक अतिशय लोकप्रिय वाक्प्रचार आहे.

एखाद्या मोठ्या चुकीमुळे, अनपेक्षित नुकसानामुळे किंवा हताशतेमुळे तीव्र निराशा, दुःख, पश्चात्ताप किंवा हतबलता व्यक्त करणे.

जेव्हा एखाद्या व्यक्तीच्या हाताने फार मोठी चूक होते, किंवा तिने केलेल्या प्रयत्नांचे अगदी उलट आणि वाईट परिणाम समोर येतात, तेव्हा माणूस हताश होतो. अशा वेळी निसर्गतःच माणसाचा हात कपाळावर किंवा डोक्यावर जातो.

हा शारीरिक हावभाव तीव्र मानसिक क्लेश आणि "आता सर्व काही संपले" किंवा "माझ्याकडून ही काय चूक झाली!" ही भावना दर्शवतो. जेव्हा समोरची व्यक्ती सांगूनही ऐकत नाही आणि स्वतःचे नुकसान करून घेते, तेव्हाही पाहणारी व्यक्ती हताश होऊन डोक्यावर हात मारून घेते.

हताशतेचे उदाहरण: "राकेशने वर्षभर अभ्यास केला नाही आणि जेव्हा परीक्षेचा निकाल आला, तेव्हा नापास झाल्याचे पाहून त्याने डोक्यावर हात मारून घेतला."

चूक किंवा नुकसानाचे उदाहरण: "दुकानातून घरी आल्यावर खिशातले पैशांचे पाकीट कुठेतकी पडल्याचे लक्षात येताच, सुधीरने डोक्यावर हात मारून घेतला."

डाग घालायला गेला आणि रूप गमावून बसला.

एखाद्या वस्तूला किंवा स्वतःच्या रूपाला अधिक सुंदर बनवण्याच्या (किंवा दागिने घालण्याच्या) अतिरेकी नादात, तिचे जे मूळ नैसर्गिक सौंदर्य होते तेही नष्ट करून बसणे.

'डाग घालायला गेला आणि रूप गमावून बसला' ही मराठीतील एका विशिष्ट मानवी स्वभावावर बोट ठेवणारी, अतिशय चपखल आणि जुनी म्हण आहे.

एखाद्या गोष्टीतील किरकोळ दोष दूर करून ती अधिक सुंदर किंवा चांगली बनवायला जाणे, परंतु अतिउत्साहात किंवा चुकीच्या प्रयत्नांमुळे ती गोष्ट अधिकच बिघडून जाणे; किंवा तिचे मूळ सौंदर्य आणि अस्तित्वच नष्ट करून बसणे.

ही म्हण मूळची सोने-चांदीच्या दागिन्यांच्या संदर्भातील आहे. जुन्या काळात जेव्हा सोन्याच्या किंवा चांदीच्या दागिन्याला जोड द्यायचा असायचा किंवा त्याचा एखादा तुटलेला भाग सांधायचा

असायचा, तेव्हा सराफ त्याला 'डाग देणे' किंवा 'डाग घालणे' (Soldering) असे म्हणायचे.

परंतु, जर सराफाचा हात चुकला किंवा त्याने चुकीच्या पद्धतीने जास्त उष्णता दिली, तर तो डाग बसण्याऐवजी अख्खा दागिनाच वितळून जायचा आणि त्याचे मूळ रूप नष्ट व्हायचे.

यावरूनच, जेव्हा एखादी व्यक्ती एखाद्या चांगल्या चाललेल्या गोष्टीत गरजेपेक्षा जास्त सुधारणा (Over-modification) करायला जाते आणि शेवटी हाताशी असलेले मूळचे चांगले कामही पूर्णपणे वाया घालवते, तेव्हा तिची अवस्था दर्शवण्यासाठी ही म्हण वापरतात.

"रमेशच्या जुन्या कारचा रंगाचा एक छोटा तुकडा उडाला होता. तो डाग लपवण्यासाठी त्याने घरीच स्वतः स्प्रे पेंट मारायला घेतला, पण रंगाचा टोन न जमल्यामुळे अख्खी कार विद्रूप दिसू लागली. त्याची अवस्था म्हणजे 'डाग घालायला गेला आणि रूप गमावून बसला' अशी झाली."

डोळे असतील तर जग दिसेल.

जोपर्यंत स्वतःची दृष्टी, बुद्धी किंवा आत्मभान जागे आहे, तोपर्यंतच आपल्याला जगातील चांगल्या-वाईट गोष्टी समजू

शकतात; स्वतःकडे ज्ञान नसेल तर अवघे जग अंधकारमय वाटते.

'डोळे असतील तर जग दिसेल' ही मानवी जीवनातील प्राथमिक आणि अत्यंत महत्त्वाचे सत्य सांगणारी एक अतिशय सुंदर मराठी म्हण आहे.

जोपर्यंत माणसाकडे स्वतःची दृष्टी (किंवा क्षमता) शाबूत असते, तोपर्यंतच तो जगातील सुखांचा, सौंदर्याचा आणि संधींचा उपभोग घेऊ शकतो. स्वतःचे अस्तित्व किंवा क्षमता टिकवून ठेवणे हीच कोणतीही गोष्ट साध्य करण्याची पहिली पायरी आहे.

या म्हणीचे दोन अर्थ काढता येतात—एक प्रत्यक्ष (शारीरिक) आणि दुसरा व्यापक (व्यावहारिक):

शारीरिक संदर्भ (दृष्टीचे महत्त्व): जर माणसाचे डोळेच नसतील, तर त्याच्यासाठी हे संपूर्ण जग असूनही नसल्यासारखे म्हणजेच अंधारमय असते. जगातील कोणतीही सुंदर वस्तू किंवा निसर्ग तो पाहू शकत नाही. त्यामुळे जगाचा आनंद घेण्यासाठी आधी डोळे असणे अनिवार्य आहे.

व्यावहारिक व तात्विक संदर्भ (स्वतःची क्षमता व अस्तित्व): व्यावहारिक जीवनात 'डोळे' म्हणजे माणसाचे आरोग्य, संपत्ती, ज्ञान किंवा स्वतःचे अस्तित्व. जोपर्यंत माणूस स्वतः सुरक्षित

आणि सक्षम आहे, तोपर्यंतच तो जगातील इतर गोष्टींचा विचार करू शकतो. जर माणूस स्वतःच संकटात असेल किंवा त्याचे अस्तित्व धोक्यात असेल, तर जगातील इतर चांगल्या गोष्टींचा त्याला काहीही उपयोग होत नाही. (यालाच समांतर अशी 'आपण भले तर जग भले' किंवा 'आधी पोटाबा (स्वतः), मग विठोबा' अशीही विचारसरणी आहे).

"दिवस-रात्र पैशांमागे धावून विकासने स्वतःचे आरोग्य पूर्णपणे बिघडून घेतले. शेवटी डॉक्टरांनी त्याला सक्त विश्रांती घ्यायला सांगितली, तेव्हा त्याला समजले की, शरीराची साथ असेल तरच मिळवलेल्या संपत्तीचा उपभोग घेता येईल; शेवटी म्हणतात ना, 'डोळे असतील तर जग दिसेल'!"

डोकं खाजवून भूत उभे करणे.

स्वतःहून नसती उठाठेव करणे, शांत चाललेल्या गोष्टीत अवाजवी विचार करून किंवा खोरखोड काढून नवीनच एखादे संकट किंवा वाद निर्माण करणे.

ही मराठीतील एक अतिशय समर्पक आणि संवादात्मक म्हण आहे.

स्वतःहून किंवा नाहक विचार करून एखादी नसलेली समस्या, अडचण किंवा संकट निर्माण करणे.

प्रवाहात सगळं काही शांत आणि सुरळीत सुरू असताना, उगाचच जुन्या गोष्टी उकरून काढणे किंवा नसलेल्या शंका-कुशंका डोक्यात आणून स्वतःसाठीच डोकेदुखी (त्रास) निर्माण करणे, याला 'डोकं खाजवून भूत उभे करणे' म्हणतात.

"सगळं लग्न थाटामाटात आणि शांततेत पार पडलं, पण काकांनी उगाच त्या जुन्या वादाचा विषय काढला आणि डोकं खाजवून भूत उभं केलं."

"प्रकल्प वेळेत पूर्ण होत आला होता, पण मॅनेजरने नको तिथे बारकावे काढत बसून डोकं खाजवून भूत उभं केलं; आता काम आणखी वाढलं."

समानार्थी वाक्यप्रचार:

उचलली जीभ लावली टाळ्याला (विनाविचार बोलून घोळ घालणे).

कुऱ्हाडीचा दांडा गोतास काळ किंवा स्वतःच्या पायावर धोंडा पाडून घेणे.

थोडक्यात सांगायचे तर, "शांतता असताना स्वतःच्याच चुकीने किंवा अतिविचाराने नवीन कटकट निर्माण करणे."

डोळ्या देखत माशी गिळणे.

समोर चाललेली गोष्ट चुकीची आहे, फसवणुकीची आहे किंवा त्यात आपले नुकसान होणार आहे हे स्पष्ट माहीत असूनही, निव्वळ लाचारीपोटी किंवा नाईलाजास्तव ती मुकाट्याने सहन करणे.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत मार्मिक आणि रोजच्या व्यवहारात वापरली जाणारी एक प्रसिद्ध म्हण आहे.

एखादी गोष्ट चुकीची, खोटी किंवा अन्यायकारक आहे हे स्पष्टपणे माहीत असूनही, केवळ स्वार्थासाठी, लाचारीमुळे किंवा नाईलाजास्तव ती उघडपणे सहन करणे किंवा स्वीकारणे.

ज्याप्रमाणे अन्नात माशी पडली आहे हे स्पष्ट दिसत असतानाही माणूस ते अन्न खातो (माशी गिळतो), त्याचप्रमाणे डोळ्यांसमोर चूक घडताना दिसत असतानाही ती उघड्या डोळ्यांनी मान्य करावी लागणे, याला 'डोळ्या देखत माशी गिळणे' म्हणतात.

"तो दुकानदार ग्राहकांना उघडउघड वजनमापात फसवतोय हे माहित असूनही, गावात दुसरे दुकान नसल्यामुळे लोकांना डोळ्या देखत माशी गिळावी लागते."

"आपल्या कनिष्ठ सहकाऱ्याचे काम उत्तम आहे हे माहीत असूनही, साहेबांच्या दबावामुळे मॅनेजरला दुसऱ्याच आळशी

माणसाची बढती मान्य करावी लागली; याला म्हणतात डोळ्या देखत माशी गिळणे."

या म्हणीमध्ये प्रामुख्याने विवशता (लाचारी) किंवा स्वेच्छेने केलेला ढोंगीपणा दिसून येतो. समोर होणारी फसवणूक किंवा चूक रोखण्याची ताकद नसणे किंवा जाणूनबुजून त्याकडे दुर्लक्ष करणे, हा यामागचा खरा भाव आहे.

डोंगराची माती आणि पाटाची उटी.

मूळ वस्तू अतिशय साधी, निसर्गदत्त आणि मुबलक असणे; पण तिचा वापर मात्र अत्यंत प्रतिष्ठेसाठी किंवा राजेशाही थाटात (जसे चंदनाची उटी लावतात तसे) केला जाणे.

ही मराठीतील एक जुनी आणि अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण म्हण आहे.

एखाद्या गोष्टीचा उपयोग तिच्या मूळ स्वरूपात सामान्य वाटत असला, तरी योग्य ठिकाणी किंवा योग्य संस्कार करून वापरल्यास तिचे मूल्य आणि महत्त्व कमालीचे वाढते.

डोंगरावर सहज मिळणारी माती ही वरवर पाहता केवळ 'माती' असते. पण जेव्हा तीच माती शुद्ध करून, उगाळून 'पाटाची उटी' (पाटा-वरवंट्यावर चंदनासारखी सुगंधी किंवा औषधी वनस्पती उगाळून तयार केलेला लेप) म्हणून कपाळाला किंवा

शरीराला लावली जाते, तेव्हा तिला एक पवित्र आणि उच्च स्थान मिळते.

गुणवत्तेचा विकास: योग्य माणसाच्या हाती किंवा योग्य संस्कारांतून कोणतीही सामान्य वस्तू किंवा व्यक्ती महान बनू शकते.

परिवर्तन: मूळ स्थान (डोंगर) जरी साधारण असले, तरी अंतिम उपयोग (उटी) हा अत्यंत महत्त्वाचा आणि आदराचा ठरतो.

"खेडेगावातील तो मुलगा अगदी सामान्य कुटुंबातील होता; पण चांगल्या मार्गदर्शनामुळे तो मोठा शास्त्रज्ञ झाला. म्हणतात ना, डोंगराची माती आणि पाटाची उटी!"

"जंगलात पडलेल्या एका साध्या लाकडाला मूर्तिकाराने आपल्या कौशल्याने सुंदर रूप दिले आणि देव्हाऱ्यात बसवले; यालाच म्हणतात डोंगराची माती आणि पाटाची उटी."

डाळ शिजली की वाटी पुसली.

आपले काम साधून घेईपर्यंत समोरच्या माणसाची खोटी स्तुती करणे आणि काम फत्ते होताच त्याला साधे विचारणेही सोडून देणे (स्वार्थी प्रवृत्तीवर मारलेला टोमणा).

ही मराठीतील माणसाच्या स्वार्थी स्वभावावर अचूक बोट ठेवणारी एक अतिशय चपखल म्हण आहे.

आपले काम (किंवा स्वार्थ) साधून होईपर्यंत समोरच्या व्यक्तीशी गोड बोलणे, त्याचे महत्त्व गाजवणे; आणि एकदा का काम फत्ते झाले, की त्या व्यक्तीला किंवा तिच्या उपकारांना पूर्णपणे विसरून जाणे.

ज्याप्रमाणे डाळ शिजेपर्यंत माणसाला तिची ओढ असते, भूक लागलेली असते, पण जेवण झाल्यावर माणूस वाटी पुसून बाजूला ठेवतो (तिचे काम संपते); त्याचप्रमाणे गरज संपली की माणसाची ओळख किंवा कृतज्ञता संपणे, याला 'डाळ शिजली की वाटी पुसली' म्हणतात.

"निवडणुका येईपर्यंत नेते मतदारांच्या घरी येऊन हात जोडत होते, पण जिंकून आल्यावर त्यांनी साधे तोंडही दाखवले नाही. याला म्हणतात डाळ शिजली की वाटी पुसली."

"प्रकल्प पूर्ण करण्यासाठी त्याने महिनाभर माझ्याकडून रात्रीचा दिवस करून मदत घेतली; आणि काम संपताच साहेबांसमोर स्वतःच सर्व श्रेय लाटून मोकळा झाला. त्याची हीच वृत्ती आहे—डाळ शिजली की वाटी पुसली."

समानार्थी वाक्यप्रचार / म्हणी:

गरज सरो अन् वैद्य मरो.

काम काढणे आणि पाठ फिरवणे. थोडक्यात सांगायचे तर, ही म्हण कृतघ्नपणा आणि 'गरजपुरते नाते' ठेवण्याच्या मानवी प्रवृत्तीवर टीका करते.

डोक्यावर छत नाही आणि पायरीची घाई.

राहण्यासाठी स्वतःचे साधे घर किंवा पायाभूत सोय नसताना थेट मोठ्या वाड्याच्या किंवा महालाच्या पायरीची स्वप्ने पाहणे; म्हणजेच पायरी नसताना वरच्या दर्जाची हाव धरणे.

ही माणसाच्या ऐपतीबाहेरच्या किंवा अवाजवी घाईवर प्रकाश टाकणारी एक अतिशय सुंदर मराठी म्हण आहे.

स्वतःची राहण्याची सोय किंवा मूलभूत गरज (घर/छत) अजून पूर्ण झालेली नसताना, घराच्या पुढच्या मुख्य पायरीची किंवा सजावटीची आधीच चिंता करणे किंवा घाई करणे.

थोडक्यात, मुख्य किंवा पायाभूत गोष्ट अजून तयार नसताना, वरवरच्या किंवा दुय्यम गोष्टींसाठी आधीच उतावीळ होणे.

प्राधान्यक्रम चुकणे: जीवनात कोणत्या गोष्टीला आधी महत्त्व दिले पाहिजे (Priority) हे न समजता, आधी नको त्या गोष्टींचा विचार करत बसणे.

अतिउतावळेपणा: स्वतःची कुवत किंवा पूर्वतयारी नसताना मोठ्या गोष्टींची स्वप्ने पाहणे किंवा त्यांची घाई करणे.

"हातात अजून नोकरी नाही, खिशात दमडी नाही आणि पठ्ठ्याला आधी महागडी बुलेट गाडी पाहिजे; याला म्हणतात डोक्यावर छत नाही आणि पायरीची घाई!"

"अजून दुकानासाठी जागा निश्चित झालेली नाही, मालाची खरेदी झालेली नाही, पण रामराव दुकानाच्या उद्घाटनाच्या पत्रिकेची छपाई करायला निघाले; म्हणजे अगदी डोक्यावर छत नाही आणि पायरीची घाई."

समानार्थी म्हणी:

घरात नाही दाणा आणि मला बाजीराव म्हणा.

लगीन घाई नि नवरीला नाही न्हाई.

डोळा चुकविता, चोरी होई तत्त्वता.

व्यवहारात किंवा जबाबदारीच्या कामात किंचित जरी दुर्लक्ष झाले किंवा नजर चुकली, तर तात्काळ नुकसान किंवा फसवणूक होण्याची शक्यता असते; म्हणूनच सदैव सतर्क राहावे.

ही मानवी सावधगिरी आणि गाफीलपणाच्या परिणामांवर भाष्य करणारी एक अत्यंत अर्थपूर्ण म्हण आहे.

आपली नजर थोडी जरी बाजूला झाली किंवा आपण थोडे जरी गाफील राहिलो, तर नक्कीच नुकसान (चोरी) होते; म्हणजेच, कोणत्याही महत्त्वाच्या कामात 'अतिसावधता' बाळगणे किती गरजेचे आहे, हे ही म्हण स्पष्ट करते.

येथे 'चोरी' हा शब्द केवळ वस्तूंच्या चोरीपुरता मर्यादित नसून, तो जीवनातील गाफीलपणामुळे होणाऱ्या कोणत्याही नुकसानीला लागू होतो. 'तत्त्वता' म्हणजे निसर्गनियमानुसार किंवा निश्चितपणे.

सतर्कतेचे महत्त्व: जगात वावरताना किंवा कोणतेही महत्त्वाचे काम करताना सतत डोळे उघडे ठेवून (सावध) राहावे लागते.

नुकसानीची शक्यता: जिथे दुर्लक्ष (नजरचुकी) होते, तिथे संकट किंवा फसवणूक टपलेलीच असते.

"व्यापाऱ्याने ग्राहका हिशेब करताना थोडे दुर्लक्ष केले आणि त्याचे हजार रुपयांचे नुकसान झाले; म्हणतात ना, डोळा चुकविता, चोरी होई तत्त्वता."

"रेल्वे स्टेशनवर बॅग शेजारी ठेवून रमेश मोबाईलमध्ये गुंतला, तेवढ्यात त्याची बॅग पळवली गेली. डोळा चुकविता, चोरी होई तत्त्वता हेच खरे."

समानार्थी विचार / सुविचार:

दुर्लक्ष हेच अपघाताचे कारण.

सावधानता हटी, दुर्घटना घटी. (हिंदीतील प्रसिद्ध सुविचार)

डांगोरा पिटला गल्लीत आणि उंदीर मेला पल्लीत.

घटना अतिशय किरकोळ किंवा साधी घडलेली असणे, पण संपूर्ण गावभर किंवा गल्लीबोळात त्याचा अवाजवी गाजावाजा आणि अतिशयोक्ती करून सांगणे.

ही मानवी स्वभावातील अतिशयोक्ती आणि विसंगतीवर बोट ठेवणारी एक अतिशय मजेदार आणि चपखल मराठी म्हण आहे.

(टीप: येथे 'पल्लीत' या शब्दाचा अर्थ 'दूरच्या गावात/पाड्यात' किंवा 'पलीकडे' असा घेतला जातो.)

घडलेली घटना अत्यंत किरकोळ किंवा नगण्य असणे, पण तिचा गाजावाजा (दवंडी/जाहिरात) मात्र संपूर्ण गावभर किंवा गल्लीभर खूप मोठ्या प्रमाणावर करणे.

थोडक्यात, गोष्ट अगदी लहान असणे आणि तिचा बभ्रा मात्र फार मोठा करणे.

अतिशयोक्ती (Exaggeration): एखाद्या क्षुल्लक गोष्टीला अवाजवी महत्त्व देऊन त्याचा मोठा गाजावाजा करण्याची प्रवृत्ती यातून दिसते.

विसंगती: मूळ घटनेचे गांभीर्य आणि त्यासाठी केली गेलेली चर्चा या दोन्हीत जमीन-अस्मानाचा फरक असणे.

"परिक्षेत अवघे पासिंग मार्क मिळाले, पण रामराव अख्ख्या गावात पेढे वाटत सुटले; म्हणजे डांगोरा पिटला गल्लीत आणि उंदीर मेला पल्लीत अशी गोष्ट झाली."

"कंपनीने कर्मचाऱ्यांसाठी केवळ एक नवीन चहाचे मशीन आणले, पण मॅनेजरने त्याचा असा प्रचार केला जणू काही खूप मोठा बोनस दिलाय; यालाच म्हणतात डांगोरा पिटला गल्लीत आणि उंदीर मेला पल्लीत."

समानार्थी म्हणी:

राईचा पर्वत करणे.

डोंगर पोखरून उंदीर काढणे.

नाव मोठे आणि लक्षण खोटे.

डोळ्यांत पाणी आणि मनात कपट.

वरून अत्यंत दयाळू, भावुक असल्याचा आणि अश्रू गाडण्याचा आव आणायचा, पण मनात मात्र समोरच्याचे वाईट चिंतण्याचे कपट कारस्थान रचत असणे.

ही मानवी स्वभावातील ढोंगीपणा आणि अविश्वासू वृत्तीवर अचूक बोट ठेवणारी एक अत्यंत मार्मिक म्हण आहे.

वरवर पाहता अत्यंत दयाळू, हळवा किंवा सहानुभूती दाखवणारा अभिनय करणे, परंतु मनात मात्र दुसऱ्याबद्दल कमालीचा आटपाटा, मत्सर किंवा वाईट करण्याची इच्छा (कपट) असणे.

थोडक्यात, दिखाऊ अश्रू ढाळून स्वतःचा स्वार्थ किंवा दुष्ट हेतू लपवणे.

ढोंगीपणा (Hypocrisy): समोरच्या व्यक्तीला आपल्या चेहऱ्यावरील खोट्या भावनांनी (अश्रूंनी) भुलवायचे आणि आतून मात्र त्याचा घात करायचा, अशी प्रवृत्ती यातून दिसून येते.

सावधगिरीचा इशारा: ही म्हण आपल्याला अशा कपटी लोकांपासून सावध राहण्याचा इशारा देते, जे बाहेरून मित्र पण आतून शत्रू असतात.

"सासूने सर्वांसमोर सुनेच्या आजारपणाचे कौतुक करताना डोळे पुसले, पण पाठीमागे मात्र तिचे सगळे दागिने स्वतःच्या ताब्यात घेतले; यालाच म्हणतात डोळ्यांत पाणी आणि मनात कपट."

"काही माणसे तुमच्या दुःखात सामील झाल्याचे असे नाटक करतात जणू त्यांनाच मोठा धक्का बसलाय, पण प्रत्यक्षात त्यांना आतून आनंदच होत असतो. अशा डोळ्यांत पाणी आणि मनात कपट असणाऱ्यांपासून दूर राहिलेलेच बरे."

समानार्थी म्हणी / वाक्यप्रचार:

मुखात राम आणि बगलेत सुरी.

वरती मेण आणि आतून पाषाण.

मगरमच्छाचे अश्रू ढाळणे (Crocodile tears).

डुकराच्या केसांना वस्तऱ्याचा काय उपयोग?

ज्या माणसाची मूळ प्रवृत्तीच अतिशय उद्धट किंवा असंस्कृत आहे, त्याला सुधारण्यासाठी कितीही चांगल्या गोष्टी किंवा सुसंस्कृत मार्ग वापरले तरी त्याचा काहीही उपयोग होत नाही.

"डुकराच्या केसांना वस्तऱ्याचा काय उपयोग?" ही मराठीतील एक अतिशय प्रसिद्ध आणि अर्थपूर्ण म्हण (वाक्प्रचार) आहे.

याचा शाब्दिक अर्थ न घेता, यामागील गूढ किंवा मूळ अर्थ समजून घेणे महत्त्वाचे आहे.

डुकराचे केस अतिशय कडक, जाडे आणि राठ असतात. ते वस्तऱ्याने (Razor) नीट काढता येत नाहीत. त्यामुळे डुकराचे केस कापण्यासाठी वस्तरा वापरणे हा निव्वळ वेळेचा, पैशाचा आणि साधनाचा अपव्यय आहे.

ज्या गोष्टीची किंमत किंवा योग्यता कमी आहे, तिथे अतिशय मौल्यवान किंवा चांगल्या साधनांचा वापर करणे मूर्खपणाचे ठरते, हे दाखवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

एखाद्या सामान्य किंवा निकृष्ट दर्जाच्या गोष्टीला अवाजवी महत्त्व देणे किंवा त्यासाठी मोठा बडेजाव करणे म्हणजे 'डुकराच्या केसांना वस्तरा लावण्यासारखे' आहे.

थोडक्यात सांगायचे तर, "जिथे ज्या गोष्टीची गरज नाही किंवा जिथे ज्या साधनाचा काहीही उपयोग होणार नाही, तिथे ते साधन वापरून वेळ आणि शक्ती वाया घालवणे" म्हणजेच डुकराच्या केसांना वस्तऱ्याचा उपयोग करणे होय.

डोळे गेले आणि झापड आले.

ज्या गोष्टीचे रक्षण करायचे होते, ती मूळ वस्तूच हातची निघून गेल्यावर (किंवा डोळे निकामी झाल्यावर) उशिरा शहाणपण सुचणे किंवा उपाययोजना करत बसणे.

"डोळे गेले आणि झापड आले" ही देखील मराठी भाषेतील एक अतिशय मार्मिक आणि चपखल म्हण आहे. या म्हणीचा वापर माणसाच्या ढिसाळ नियोजनावर किंवा योग्य वेळी योग्य निर्णय न घेण्याच्या वृत्तीवर टीका करण्यासाठी केला जातो.

झापड (डोळ्यांवर लावायचे आवरण किंवा पट्टी) हे सहसा घोडा किंवा इतर प्राण्यांचे लक्ष विचलित होऊ नये म्हणून त्यांच्या डोळ्यांवर लावले जाते. माणसाच्या संदर्भात विचार केला, तर डोळे शाबूत असेपर्यंत डोळ्यांचे रक्षण करण्यासाठी किंवा उन्हापासून वाचण्यासाठी झापडाची गरज भासू शकते. पण जर डोळेच निकामी झाले किंवा दृष्टीच गेली, तर त्यानंतर डोळ्यांवर झापड लावण्याचा काय फायदा?

वेळ निघून गेल्यावर शहाणपण येणे: जेव्हा एखाद्या गोष्टीची खरी गरज असते, तेव्हा त्याकडे दुर्लक्ष करायचे आणि ती गोष्ट हातची निघून गेल्यावर किंवा मोठे नुकसान झाल्यावर उपाययोजना करायला सुरुवात करणे.

नुकसान झाल्यावर खबरदारी घेणे: एखादी दुर्घटना घडण्यापूर्वी सावध न राहता, सर्व काही उद्ध्वस्त झाल्यावर सुरक्षेचे नियम पाळायला सुरुवात करणे.

व्यर्थ प्रयत्न: वेळ टळल्यानंतर केलेल्या उपाययोजना या पूर्णपणे निरुपयोगी ठरतात, हे दाखवण्यासाठी ही म्हण वापरतात.

समजा, एखाद्या विद्यार्थ्याने वर्षभर अजिबात अभ्यास केला नाही आणि तो परीक्षेत नापास झाला. परीक्षा संपून निकाल लागल्यावर जर तो दिवसातील १०-१० तास अभ्यास करायला लागला, तर त्याला म्हणतात: "डोळे गेले आणि झापड आले." थोडक्यात सांगायचे तर, "वेळ निघून गेल्यावर किंवा नुकसान होऊन गेल्यावर सुचलेले शहाणपण किंवा केलेले उपाय पूर्णपणे व्यर्थ असतात," हाच या म्हणीचा मुख्य संदेश आहे.

डोंगराची हवा आणि गरिबाची सवा.

निसर्गाची हवा जशी सर्वांसाठी मोफत आणि सारखीच असते, तसेच काही साधे आणि नैसर्गिक आनंद गरिबाच्या आवाक्यातही सहज असतात, तिथे श्रीमंतीची गरज भासत नाही.

"डोंगराची हवा आणि गरिबाची सवा" (काही भागांत 'सवा' ऐवजी 'दवा' किंवा 'सभा' असाही शब्दप्रयोग केला जातो) ही मराठी ग्रामीण जीवनातून आलेली एक अतिशय सुंदर आणि वास्तववादी म्हण आहे.

या म्हणीचा मुख्य रोख माणसाची प्रकृती, आरोग्य आणि राहणीमान यांवर आहे. याचा सविस्तर अर्थ खालीलप्रमाणे:

डोंगराची हवा: डोंगराळ किंवा उंचावरील भागातील हवा ही अत्यंत शुद्ध, मोकळी आणि थंड असते. ही हवा कोणत्याही कृत्रिम उपायाशिवाय किंवा पैशांशिवाय माणसाला ताजेतवाने आणि निरोगी ठेवते.

गरिबाची सवा (किंवा दवा/प्रकृती): गरीब माणसाला श्रीमंतांसारखे सुकाणू किंवा चैनीचे आयुष्य जगता येत नाही. त्याला रोज शारीरिक कष्ट करावे लागतात. त्याला सकस किंवा महागडे अन्न मिळत नसले, तरी केवळ कष्टांमुळे त्याची रोगप्रतिकारक शक्ती आणि आरोग्य उत्तम राहते.

नैसर्गिकरीत्या मिळणारे आरोग्य: डोंगरावरील शुद्ध हवेमुळे जसे आरोग्य चांगले राहते, तसेच गरिबांचे शरीर कष्टांमुळे निरोगी आणि काटक बनते. त्यांना महागड्या औषधोपचारांची (दवाखान्याची) फारशी गरज भासत नाही.

साधेपणात असणारे सुख: श्रीमंत लोक वातानुकूलित (AC) खोलीत राहूनही आजारी पडू शकतात, पण गरीब माणूस डोंगराच्या शुद्ध हवेत आणि कष्टाच्या भाकरीवरही उत्तम आयुष्य जगू शकतो.

"कष्ट आणि निसर्गाच्या सानिध्यात राहिल्याने माणसाचे आरोग्य उपजतच चांगले राहते; त्यासाठी श्रीमंतीची किंवा महागड्या साधनांची गरज नसते," हाच या म्हणीचा मुख्य अर्थ आहे. तुमच्या संग्रहातील इतर म्हणींप्रमाणेच ही देखील मानवी जीवनाचा एक व्यावहारिक पैलू सहजतेने मांडते.

डाव्या हाताचे उजव्या हाताला माहीत नसावे.

जेव्हा आपण एखाद्या गरजूला मदत किंवा गुप्त दान करतो, तेव्हा त्याचा अजिबात गाजावाजा करू नये. ते इतक्या शांततेत करावे की आपल्या अगदी जवळच्या माणसालाही त्याची कुणकुण लागू नये.

"डाव्या हाताचे उजव्या हाताला माहीत नसावे" (किंवा 'उजव्या हाताने दिलेले डाव्या हाताला कळू नये') ही मराठीतील अत्यंत उद्बोधक आणि नैतिक मूल्य जपणारी म्हण आहे. ही म्हण

प्रामुख्याने दानशूरता, गुप्तता आणि निरहंकारी वृत्ती या संदर्भात वापरली जाते.

मानवी शरीरात डावा आणि उजवा हात हे एकमेकांच्या अगदी जवळ असतात आणि ते एकाच मेंदूच्या इशाऱ्यावर काम करतात. परंतु, जेव्हा आपण एखाद्याला मदत किंवा दान करतो, तेव्हा ते इतक्या गुप्तपणे आणि शांततेत केले पाहिजे की, अगदी आपल्याच दुसऱ्या हातालाही त्याची कुणकुण लागू नये.

थोडक्यात, "केलेल्या मदतीचा गाजावाजा न करणे" हा या म्हणीचा मुख्य गाभा आहे.

गुप्त दान (Anonymous Charity): एखाद्या गरजूला मदत करताना ती प्रसिद्धीसाठी किंवा मोठेपणा मिळवण्यासाठी करू नये. कोणत्याही प्रसिद्धीविना केलेली मदत हीच खरी मदत असते.

अहंकाराचा अभाव: "मी कोणावर तरी उपकार केले आहेत" ही भावना मनात येऊ न देणे. उजव्या हाताने केलेले सत्कर्म डाव्या हाताला न कळणे म्हणजे स्वतःच्या मनालाही त्या दानाचा अहंकार न होणे.

समोरच्याचा आदर राखणे: जेव्हा आपण उघडपणे दान करतो, तेव्हा कधीकधी घेणाऱ्याला संकोच वाटू शकतो किंवा त्याचा

आत्मसन्मान दुखावला जाऊ शकतो. गुप्तपणे मदत केल्याने घेणाऱ्याची प्रतिष्ठा जपली जाते.

आजच्या भाषेत सांगायचे तर, सोशल मीडियावर फोटो किंवा व्हिडिओ टाकून, गरजूंसोबत सेल्फी काढून जी मदत केली जाते, ती या म्हणीच्या अगदी उलट आहे. याउलट, नाव न सांगता, शांतपणे समाजातील उपेक्षितांचे अश्रू पुसणाऱ्या व्यक्तींसाठी ही म्हण अत्यंत आदराने वापरली जाते.

मराठी भाषेतील हा सुविचार माणसाला खऱ्या अर्थाने "कर्तव्य भावनेने" जगण्याची आणि निरहंकारी राहण्याची शिकवण देतो.

डोक्यावर पाटी आणि मनात मोठी चोखटी.

वरून पाहायला गेले तर व्यक्ती अतिशय कष्टकरी, साधी किंवा हलाखीच्या परिस्थितीतली (डोक्यावर पाटी घेतलेली) दिसते; परंतु विचारांच्या बाबतीत मात्र ती अत्यंत प्रामाणिक, सुसंस्कृत आणि चोख (स्वच्छ) मनाची असते.

"डोक्यावर पाटी आणि मनात मोठी चोखटी" ही ग्रामीण ढंगाची, अतिशय मार्मिक आणि माणसाच्या दुहेरी स्वभावावर बोट ठेवणारी म्हण आहे.

यात 'पाटी' म्हणजे डोक्यावर वाहून न्यायची टोपली किंवा पाटी (जी सहसा कष्टकरी, मजूर किंवा भाजी विक्रेते वापरतात) आणि 'चोखटी' म्हणजे चोखंदळपणा, मोठेपणा, उच्च राहणीमानाचे नखरे किंवा मनात असलेला गर्व.

गरिबीतही श्रीमंतीचे नखरे: परिस्थिती अतिशय सामान्य असणे, उदरनिर्वाहासाठी डोक्यावर पाटी घेऊन कष्ट करावे लागणे; परंतु मनात मात्र श्रीमंतांसारखे चोखंदळ नखरे, बडेजाव किंवा उच्चभ्रू असण्याचा आव आणणे.

बाह्य रूप विरुद्ध आंतरिक अहंकार: बाहेरून पाहताना माणूस अतिशय साधा, कष्टकरी किंवा गरीब दिसतो, पण त्याच्या मनात स्वतःबद्दल खूप मोठा अहंकार, गर्व किंवा 'मी इतरांपेक्षा वेगळा आणि श्रेष्ठ आहे' अशी भावना असणे.

परिस्थिती न स्वीकारणे: आपली खरी आर्थिक किंवा सामाजिक परिस्थिती न स्वीकारता मनात मोठ्या आणि काल्पनिक सुखांचे, प्रतिष्ठेचे मनोरे रचणे.

ही म्हण अशा व्यक्तींसाठी वापरली जाते ज्यांची आर्थिक परिस्थिती बेताची असते, त्यांना कष्टाची कामे करावी लागतात, पण त्यांच्यातील अहंकार किंवा मिजास मात्र काही कमी होत नाही. साध्या शब्दांत सांगायचे तर, "स्थिती गरिबाची, पण मिजास राजाची" किंवा "अंगावर नाही सुतळी आणि

आंघोळीला चालली पुतळी" या म्हणींशी ही साधर्म्य साधणारी आहे.

मराठी लोकजीवनातील ही म्हण माणसाला आपली खरी परिस्थिती ओळखून, जमिनीवर राहून वागण्याचा (Practical राहण्याचा) सल्ला देते.

डोळा म्हणे मी मोठा आणि कपाळ म्हणे मी मोठा.

एकाच पातळीवर किंवा एकाच घरात राहणाऱ्या दोन माणसांनी आपापसात 'मीच श्रेष्ठ' असा व्यर्थ अहंकार बाळगणे आणि एकमेकांपेक्षा वरचढ ठरण्याचा खोटा अट्टाहास करणे.

"डोळा म्हणे मी मोठा आणि कपाळ म्हणे मी मोठा" ही मराठीतील मानवी स्वभावाच्या अहंपणावर आणि श्रेष्ठत्वाच्या लढाईवर प्रकाश टाकणारी एक अतिशय सुंदर आणि उपरोधिक म्हण आहे.

या म्हणीमध्ये शरीराच्या अवयवांचे रूपक वापरून समाजातील एका विशिष्ट मानवी प्रवृत्तीवर बोट ठेवले आहे. याचा सविस्तर अर्थ खालीलप्रमाणे:

अवयवांची स्पर्धा: डोळा आणि कपाळ हे दोन्ही चेहऱ्यावर एकमेकांच्या अगदी शेजारी असतात. डोळा विचार करतो की,

"माझ्यामुळे सगळी सृष्टी दिसते, मी सर्वात महत्त्वाचा आणि मोठा आहे." तर कपाळ विचार करते की, "मी डोळ्याच्या वर आहे, माणसाचे भाग्य (नशीब) माझ्यावरच लिहिले जाते, त्यामुळे मीच मोठा आहे."

व्यर्थ अहंपणा: वास्तविक पाहता, शरीराचे सौंदर्य आणि कार्य या दोघांच्या एकत्र असण्यानेच पूर्ण होते. दोघांपैकी एक जरी नसेल, तर चेहरा विद्रूप किंवा अपूर्ण वाटेल. पण तरीही एकमेकांपेक्षा श्रेष्ठ ठरण्याची त्यांची धडपड सुरू असते.

श्रेष्ठाश्रेठत्वाचा व्यर्थ वाद: जेव्हा एकाच पातळीवर, एकाच कुटुंबात किंवा एकाच संस्थेत काम करणाऱ्या दोन व्यक्ती स्वतःला एकमेकांपेक्षा श्रेष्ठ समजतात आणि त्यांच्यात अहंकाराची स्पर्धा सुरू होते, तेव्हा ही म्हण वापरली जाते.

योग्यतेचा विचार न करता मोठेपणाचा आव आणणे: स्वतःची खरी लायकी किंवा गरज न पाहता केवळ अधिकाराचा किंवा मोठेपणाचा अहंकार बाळगणे.

अहंकारामुळे सहकार्य गमावणे: "मीच श्रेष्ठ" या भावनेमुळे संघभावना (Teamwork) नष्ट होते, हा संदेश या म्हणीतून मिळतो.

ही म्हण "शेळी जाते जिवाशी आणि खाणारा म्हणतो वातड" किंवा "अळू म्हणे मी मोठा आणि पडवळ म्हणे मी मोठा" या म्हणींशी मिळतीजुळती आहे.

जेव्हा एखाद्या घरात दोन भाऊ किंवा एखाद्या ऑफिसमध्ये दोन समान पदावरचे कर्मचारी एकमेकांना कमी लेखण्यात आणि स्वतःची फुशारकी मारण्यात वेळ वाया घालवतात, तेव्हा ग्रामीण भागात ज्येष्ठ लोक त्यांना चपखल टोमणा मारताना म्हणतात: "यांचा कारभार म्हणजे, डोळा म्हणे मी मोठा आणि कपाळ म्हणे मी मोठा!"

डावे-उजवे करणे.

दोन व्यक्तींमध्ये किंवा स्वतःच्याच मुलांमध्ये भेदभाव करणे, एकाला जास्त प्राधान्य देणे आणि दुसऱ्याला दुय्यम लेखणे (पक्षपातीपणा करणे).

"डावे-उजवे करणे" हा मराठी भाषेतील एक अतिशय प्रचलित आणि रोजच्या व्यवहारात वापरला जाणारा वाक्प्रचार आहे. याचा संबंध पक्षपातीपणा आणि भेदभावाशी आहे.

भेदभाव करणे / पक्षपात करणे: दोन व्यक्तींमध्ये, वस्तूंमध्ये किंवा घटकांमध्ये समता न राखता एकाला चांगली आणि दुसऱ्याला दुय्यम वागणूक देणे.

जाणूनबुजून फरक करणे: दोघांनाही समान न्याय देण्याऐवजी एकाची बाजू लावून धरणे आणि दुसऱ्यावर अन्याय करणे.

वाक्प्रचाराची पार्श्वभूमी (रूपक)

आपल्या शरीरात डावा आणि उजवा असे दोन हात असतात. बहुतांश लोक उजव्या हाताने जास्त कामे करतात, त्यामुळे उजव्या हाताला जास्त महत्त्व किंवा प्राधान्य दिले जाते आणि डाव्या हाताला दुय्यम मानले जाते. याच रूपकाचा वापर करून, जेव्हा समाजात किंवा कुटुंबात कोणाला तरी जास्त महत्त्व आणि कोणाला तरी कमी महत्त्व दिले जाते, तेव्हा त्याला 'डावे-उजवे करणे' म्हणतात.

कुटुंबात: आई-वडिलांनी आपल्या मुला-मुलींमध्ये कोणताही फरक न करता दोघांनाही समान वागणूक दिली पाहिजे, तिथे डावे-उजवे करू नये.

कार्यालयात (Office): एखाद्या व्यवस्थापकाने (Manager) सर्व कर्मचाऱ्यांना त्यांच्या कामावरून पारखावे, स्वतःच्या आवडीनिवडीनुसार त्यांच्यात डावे-उजवे करू नये.

न्यायव्यवस्थेत: कायदा श्रीमंत आणि गरीब असा भेदभाव न करता सर्वांसाठी समान असतो, तिथे डावे-उजवे केले जात नाही.

साध्या शब्दांत सांगायचे तर, "भेदभाव करणे किंवा समानतेची वागणूक न देणे" म्हणजेच डावे-उजवे करणे होय. तुमची ही निवडही मराठी भाषेतील मानवी नातेसंबंधांचे वास्तव अचूकपणे अधोरेखित करते.

डबक्यातील बेडूक.

ज्या माणसाने बाहेरील अथांग जग पाहिलेलेच नाही, तो आपल्या छोट्याशा परिसराला किंवा ज्ञानालाच सर्वस्व समजतो. (इंग्रजीत यालाच "Frog in a well" म्हणतात).

"डबक्यातील बेडूक" (किंवा संस्कृतमध्ये 'कूपमंडूक' - विहिरीतील बेडूक) हा मराठी भाषेतील अत्यंत मार्मिक आणि एखाद्याच्या संकुचित विचारसरणीवर बोट ठेवणारा वाक्प्रचार आहे.

एक बेडूक जन्मापासून एका लहानशा डबक्यात किंवा विहिरीत राहत असतो. त्याला वाटते की हे डबके म्हणजेच संपूर्ण जग आहे आणि या डबक्याच्या पलीकडे काहीही अस्तित्वात नाही. जेव्हा त्याला अथांग समुद्राबद्दल किंवा विशाल जगाबद्दल

सांगितले जाते, तेव्हा तो त्यावर विश्वास ठेवत नाही, कारण त्याचे अनुभव आणि ज्ञान त्या डबक्यापुरतेच मर्यादित असते.

संकुचित ज्ञान किंवा मर्यादित अनुभव (Limited Knowledge): ज्या व्यक्तीचे जगणे आणि अनुभव अत्यंत मर्यादित असतात, परंतु तिला वाटते की आपल्याला जगातील सर्व काही समजते, अशा व्यक्तीला 'डबक्यातील बेडूक' म्हणतात.

नव्या विचारांचा स्वीकार न करणे: बाहेरील विशाल जगात काय चालले आहे, कोणते नवीन प्रवाह किंवा विचार येत आहेत, याकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष करून स्वतःच्याच लहान वर्तुळात धन्यता मानण्याची वृत्ती.

अतिआत्मविश्वास आणि अज्ञान: अज्ञानामुळे निर्माण झालेल्या खोट्या अहंकारात जगणे.

एखाद्या विद्यार्थ्याने केवळ स्वतःच्या वर्गात पहिला क्रमांक आला म्हणून स्वतःला जगातला सर्वात हुशार समजणे; पण जेव्हा तो स्पर्धा परीक्षांच्या किंवा बाहेरील जगाच्या संपर्कात येतो, तेव्हा त्याचे हे 'डबक्यातील बेडूक' असणे गळून पडते.

जुन्या, कालबाह्य रूढी-परंपरांनाच श्रेष्ठ मानून जागतिक स्तरावर होणाऱ्या प्रगतीला किंवा आधुनिक विज्ञानाला नाकारणारे लोक या प्रवृत्तीचे उत्तम उदाहरण आहेत.

"बाहेरील विशाल जगाची प्रगती, ज्ञान आणि अनुभव यांपासून पूर्णपणे अनभिज्ञ राहून स्वतःच्याच मर्यादित जगात आणि विचारात मग्न राहणाऱ्या व्यक्तीला" 'डबक्यातील बेडूक' म्हटले जाते. हा वाक्प्रचार माणसाला आपले कप्पेबंद विचार सोडून विशाल दृष्टिकोन ठेवण्याची शिकवण देतो.

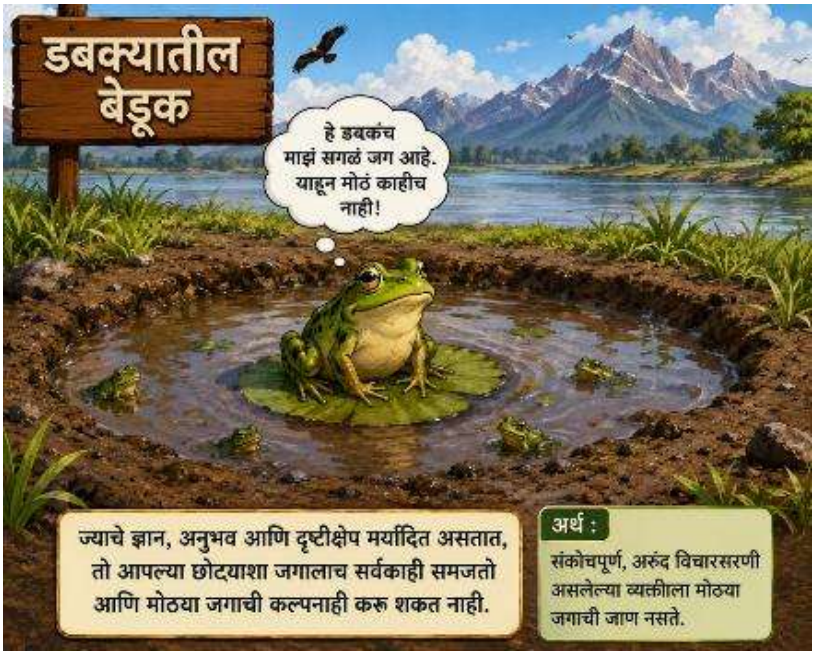

डोळे मिटले म्हणजे जग अंधार होत नाही.

एखाद्या संकटाकडे किंवा कठोर सत्याकडे मुद्दाम दुर्लक्ष केले किंवा डोळे झाकून घेतले, तरी त्या सत्याचे अस्तित्व संपत नाही. केवळ कानाडोळा केल्याने संकट टळत नाही.

"डोळे मिटले म्हणजे जग अंधार होत नाही" ही मराठी भाषेतील अत्यंत दार्शनिक, व्यवहारी आणि डोळ्यांत अंजन घालणारी एक प्रसिद्ध म्हण (किंवा सुविचार) आहे. ही म्हण माणसाच्या वास्तवापासून पळ काढण्याच्या आणि अज्ञान कवटाळण्याच्या वृत्तीवर तीव्र प्रहार करते.

जर एखाद्या व्यक्तीने स्वतःचे डोळे घट्ट बंद केले, तर फक्त त्या एका व्यक्तीसाठी समोर अंधार पसरतो. परंतु, याचा अर्थ असा मुळीच होत नाही की संपूर्ण जगामध्ये खरोखरच अंधार झाला आहे. जगातील सूर्यप्रकाश, सभोवतालची परिस्थिती आणि वास्तव हे जसेच्या तसे सुरूच असते. स्वतःचे डोळे मिटल्याने बाहेरील सत्य बदलत नाही.

सत्याकडे दुर्लक्ष केल्याने सत्य बदलत नाही (Denial of Reality): आपल्या आयुष्यात एखादी गंभीर समस्या किंवा संकट आले असताना, "असे काही घडलेच नाही" किंवा "सगळं काही ठीक आहे" असा आव आणून त्याकडे दुर्लक्ष करणे म्हणजे डोळे मिटण्यासारखे आहे. आपण दुर्लक्ष केले तरी ते संकट किंवा ती समस्या नाहीशी होत नाही.

अज्ञानात सुख मानणे (Willful Ignorance): काही लोकांना समाजातील किंवा स्वतःच्या घरातील दोषांकडे, चुकीच्या गोष्टींकडे पाहायचे नसते. ते त्या गोष्टींवरून आपले लक्ष काढून

घेतात. पण त्यामुळे ती वाईट परिस्थिती सुधारत नाही, तर तशीच राहते.

जबाबदारीपासून पळ काढणे: स्वतःची चूक मान्य न करता किंवा समोर उभे ठाकलेले आव्हान न स्वीकारता, त्यापासून पळ काढणे केवळ तात्पुरते समाधान देऊ शकते, कायमचे नाही.

एखाद्या व्यक्तीला गंभीर आजाराची लक्षणे दिसत असूनही, केवळ भीतीपोटी डॉक्टरांकडे न जाणे आणि "मला काही झालेलं नाही" असे म्हणत राहणे. इथे आजाराकडे दुर्लक्ष केल्याने आजार बरा होत नाही, तो वाढतच जातो.

समाजात चाललेला अन्याय किंवा भ्रष्टाचार पाहूनही "आपल्याला काय त्याचे?" असे म्हणून सर्वसामान्य माणसाने डोळे झाकून घेणे. यामुळे भ्रष्टाचार थांबत नाही, उलट त्याला खतपाणी मिळते.

"वास्तवाकडे किंवा संकटाकडे जाणीवपूर्वक दुर्लक्ष केल्याने किंवा डोळे झाकून घेतल्याने सत्य परिस्थिती बदलत नाही; तिला धैर्याने सामोरे जावेच लागते," हाच या म्हणीचा मुख्य संदेश आहे. ही म्हण माणसाला काल्पनिक विश्वातून बाहेर पडून वास्तवाचा सामना करण्याची आणि जबाबदार बनण्याची शिकवण देते.

डोंगर पोखरून उंदीरही नासणे.

आधीच 'डोंगर पोखरून उंदीर काढणे' (प्रचंड कष्ट करून किरकोळ लाभ होणे) ही म्हण प्रसिद्ध आहे; पण त्या मिळालेल्या किरकोळ लाभाचाही नीट सांभाळ न करता तो वाया घालवणे, अशा दुहेरी अकार्यक्षमतेवर ही म्हण वापरली जाते.

"डोंगर पोखरून उंदीरही नासणे" ही मराठी भाषेतील अत्यंत उपरोधिक आणि मूळ म्हणीचे रूप बदलून तयार झालेली एक वैशिष्ट्यपूर्ण म्हण आहे.

आपण सहसा "डोंगर पोखरून उंदीर काढणे" (म्हणजे प्रचंड कष्ट करून अतिशय किरकोळ लाभ मिळणे) ही म्हण ऐकतो. परंतु, तुम्ही उल्लेख केलेली "डोंगर पोखरून उंदीरही नासणे" ही म्हण दुहेरी नुकसान आणि प्रचंड अपयशाचे दर्शन घडवते.

डोंगराएवढे अवाढव्य प्रयत्न: एखादा मोठा डोंगर पोखरणे किंवा खोदणे यासाठी प्रचंड मनुष्यबळ, पैसा, वेळ आणि अथांग कष्ट लागतात.

उंदीरही नासणे (नष्ट होणे): एवढे अवाढव्य कष्ट उपसल्यानंतर हातात किमान एक लहानसा उंदीर तरी लागायला हवा होता (जो आधीच अत्यंत किरकोळ लाभ मानला गेला आहे). परंतु,

इथे तो उंदीरही हातात न लागता 'नासून' किंवा मरून गेला आहे; म्हणजेच तो किरकोळ लाभही पदरात पडलेला नाही.

अतिप्रचंड कष्ट करून शेवटी पूर्णपणे शून्य किंवा पदरी अपयश येणे: एखादी मोठी योजना आखून, त्यात सर्व शक्ती पणाला लावून काम करणे; परंतु शेवटी त्यातून कोणताही फायदा न होता, झालेला छोटा-मोठा फायदाही नष्ट होणे.

दुहेरी नुकसान (Double Loss): एकीकडे डोंगर पोखरण्याचे कष्ट आणि साधने वाया गेली आणि दुसरीकडे जो एकमेव लहान उंदीर मिळणार होता, तोही सडून किंवा मरून वाया गेला. म्हणजेच 'मजुरीही वाया गेली आणि मुद्दलही गेले'.

समजा एखाद्या व्यवसायिकाने कोट्यवधी रुपये खर्च करून, रात्रंदिवस मेहनत करून एक मोठा प्रकल्प सुरू केला. त्याला अपेक्षा होती की यातून किमान काही लाख रुपयांचा तरी नफा (उंदीर) मिळेल. परंतु, काही तांत्रिक चुकीमुळे किंवा अयोग्य नियोजनामुळे तो प्रकल्प तर बुडालाच, पण त्यासोबत त्याची जुनी जमापुंजीही पूर्णपणे नष्ट झाली. अशा अत्यंत दुर्दैवी आणि पूर्ण अपयशाच्या स्थितीचे वर्णन करताना ग्रामीण भागात म्हटले जाते: "त्याचा कारभार म्हणजे— डोंगर पोखरून उंदीरही नासणे!"

थोडक्यात सांगायचे तर, "मोठ्या आशेने अतोनात कष्ट करूनही शेवटी हाती काहीच न लागणे आणि झालेल्या किरकोळ फायद्याचेही नुकसान होणे," हा या म्हणीचा मुख्य गाभा आहे. आपल्या पूर्वजांनी मानवी प्रयत्नांमधील निष्फळता आणि नियोजनाचा अभाव दाखवण्यासाठी ही अत्यंत चपखल रचना केली आहे.

डोकं सडकं आणि पाय देखणा.

एखाद्या व्यक्तीचे बाह्य रूप किंवा राहणीमान अतिशय सुंदर आणि आकर्षक असणे, पण तिचे विचार आणि बुद्धी मात्र अत्यंत निकृष्ट किंवा वाईट असणे (विचारा दारिद्र्य असणे).

"डोकं सडकं आणि पाय देखणा" ही मराठी लोकजीवनात आणि ग्रामीण भागात वापरली जाणारी एक अत्यंत उपरोधिक आणि मानवी स्वभावातील अंतर्विरोध दाखवणारी म्हण आहे.

यात 'सडकं' म्हणजे कुजलेले, नासलेले किंवा बुद्धी नसलेले आणि 'देखणा' म्हणजे सुंदर, सुबक किंवा आकर्षक. शरीराच्या या दोन अवयवांचे रूपक वापरून माणसाच्या अंतर्गत आणि बाह्य स्थितीतील फरक स्पष्ट केला आहे.

वैचारिक दारिद्र्य विरुद्ध बाह्य भपका: एखाद्या व्यक्तीचे विचार अत्यंत खालच्या दर्जाचे, कुजलेले किंवा मूर्खपणाचे असणे (डोकं सडकं), पण तिचे बाह्य रूप, राहणीमान, कपडे किंवा पाय मात्र अतिशय सुंदर आणि नटलेले असणे (पाय देखणा).

अविचाराला लावलेला बडेजाव: माणसाचे मूळ कर्तृत्व किंवा त्याची बुद्धी शून्य असणे, पण त्याने स्वतःला बाहेरून खूप मोठे किंवा प्रतिष्ठित दाखवण्याचा प्रयत्न करणे.

दिसण्यावर जाणे फोल ठरणे: समाजात अनेकदा आपल्याला अशा व्यक्ती भेटतात, ज्या वरून पाहता अतिशय देखण्या, सुशिक्षित किंवा खानदानी दिसतात; परंतु जेव्हा त्या बोलायला लागतात किंवा निर्णय घेतात, तेव्हा त्यांच्या विचारांमधील अज्ञान आणि कुजकेपणा बाहेर येतो. अशा वेळी ही म्हण चपखल बसते.

योग्यतेचा अभाव: मुख्य ठिकाणी (बुद्धी किंवा स्वभावात) दोष असणे आणि दुय्यम गोष्टी (रूप किंवा सौंदर्य) मात्र उत्तम असणे.

ही म्हण "मनाचे सडके आणि अंगाचे धडके" किंवा "मूर्खाची मिजास" या अर्थाने वापरली जाते.

समजा एखादी व्यक्ती महागडे कपडे घालून, आलिशान गाडीतून फिरते (बाह्य देखणेपणा), पण तिचा स्वभाव अत्यंत संकुचित, जातीवादी किंवा इतरांचा अपमान करणारा असेल (सडके विचार), तर तिच्या या दुटप्पीपणावर टीका करताना म्हटले जाते: "यांचे चालणे-बोलणे म्हणजे डोकं सडकं आणि पाय देखणा!"

थोडक्यात सांगायचे तर, "बाह्य सौंदर्यापेक्षा अंतर्गत विचार आणि बुद्धी श्रेष्ठ असणे आवश्यक आहे; वरून कितीही नटले तरी विचारांचा कुजकेपणा लपत नाही," हाच या म्हणीचा मुख्य संदेश आहे.

डाळ शिजली तर पाहुणा, नाही तर कामापुरता दळणा.

केवळ स्वतःचा स्वार्थ साधणारं वर्तन; जर समोरच्या व्यक्तीकडून फायदा होत असेल तर त्याचा आदरसत्कार करायचा, अन्यथा त्याला साध्या नोकरासारखं किंवा दुय्यम वागणूक द्यायची.

"डाळ शिजली तर पाहुणा, नाही तर कामापुरता दळणा" ही मराठी लोकसंस्कृती आणि ग्रामीण भागातील मानवी

स्वभावाच्या स्वार्थी आणि संधीसाधू वृत्तीवर अचूक बोट ठेवणारी एक अत्यंत मार्मिक म्हण आहे.

या म्हणीमध्ये 'डाळ शिजणे' (फायदा होणे किंवा काम फत्ते होणे) आणि 'दळणा' (घरचे कष्टाचे काम करणारा मजूर किंवा गडी) अशी रूपके वापरून नात्यांमधील आणि व्यवहारातील मतलबीपणा स्पष्ट केला आहे.

डाळ शिजली तर पाहुणा: जुन्या काळात घरात डाळीचे जेवण किंवा वरण-भात रोज नसायचा, तो खास पाहुण्यांसाठी किंवा सणावारी केला जायचा. जर एखाद्या व्यक्तीमुळे आपले काम होणार असेल किंवा तिच्याकडून मोठा फायदा (डाळ शिजणार) असेल, तर आपण तिला अगदी 'पाहुण्यासारखा' मान-सन्मान देतो, तिचे खूप लाड करतो.

नाही तर कामापुरता दळणा: जर त्या व्यक्तीकडून आपला कोणताही फायदा होणार नसेल किंवा काम अडकले नसेल, तर तिला घरात दळण दळणाऱ्या सामान्य मजुरासारखे किंवा मोलकऱ्यासारखे वागवले जाते; म्हणजेच तिची किंमत फक्त कामापुरतीच उरते.

गरज सरो आणि वैद्य मरो वृत्ती: जोपर्यंत माणसाला एखाद्याकडून स्वतःचा स्वार्थ साधायचा असतो, तोपर्यंत तो त्याला डोक्यावर घेतो (पाहुणा करतो). पण स्वार्थ संपला किंवा

काम झाले की, त्याला थेट बाजूला सारून त्याची लायकी मजुरासारखी केली जाते.

परिस्थितीनुसार बदलणारा आदर: समाजात माणसाला त्याच्या गुणांमुळे किंवा नात्यामुळे नाही, तर त्याच्याकडून होणाऱ्या फायद्यामुळे आदर मिळतो, हे कटू सत्य या म्हणीत दडले आहे.

आजच्या राजकारणात किंवा कॉर्पोरेट विश्वात हे आपल्याला नेहमी दिसते. निवडणूक येईपर्यंत किंवा एखादे कठीण काम असेपर्यंत कार्यकर्त्याला किंवा कर्मचाऱ्याला पक्षाचे वरिष्ठ नेते अगदी जवळ करतात, त्याला खूप महत्त्व देतात (डाळ शिजली तर पाहुणा). पण एकदा का काम फत्ते झाले आणि सत्ता हातात आली, की त्याच माणसाला साधे विचारलेही जात नाही, त्याला फक्त राबवून घेतले जाते (नाही तर कामापुरता दळणा).

"आपला स्वार्थ किंवा काम असेल तर समोरच्याला आदराचे स्थान देणे आणि काम संपल्यावर त्याला कवडीमोल समजणे," या मतलबी मानवी प्रवृत्तीवर मारलेला हा एक चपखल टोमणा आहे. तुमची ही निवडही मानवी व्यवहाराचे एक जळजळीत वास्तव समोर आणते.

डोळ्यात धुळफेक आणि खिशात हातचलाखी.

अतिशय चतुरपणे समोरच्याचे लक्ष भलतीकडे वळवून, त्याला पत्ताही लागू न देता त्याचे मोठे आर्थिक नुकसान करणे किंवा फसवणूक करणे.

"डोळ्यात धूळफेक आणि खिशात हातचलाखी" ही मराठी भाषेतील दोन अत्यंत लोकप्रिय वाक्प्रचारांचे एकत्रिकरण करून तयार झालेली, फसवणूक आणि चोरीच्या दुहेरी वृत्तीवर अचूक बोट ठेवणारी एक उत्कृष्ट आणि वेगवान रचना आहे.

यात 'धूळफेक' ही नजर चुकवून फसवण्याशी संबंधित आहे, तर 'हातचलाखी' ही चपळाईने किंवा गुप्तपणे नुकसान करण्याशी (चोरी करण्याशी) संबंधित आहे.

डोळ्यात धूळफेक करणे: समोरच्या माणसाचे लक्ष विचलित करणे, त्याला खोटे बोलून किंवा एखादा आभास निर्माण करून अंधारात ठेवणे. समोरच्याला संशयही येणार नाही अशा पद्धतीने त्याचे डोळे बांधणे.

खिशात हातचलाखी करणे: समोरचा माणूस भ्रमात असताना किंवा त्याचे लक्ष नसताना अत्यंत चपळाईने त्याच्या खिशातून पैसे, वस्तू किंवा त्याचा हक्क चोरून घेणे.

विश्वासघात आणि आर्थिक फसवणूक एकत्र असणे: जेव्हा एखादी व्यक्ती अत्यंत गोड बोलून किंवा आपले कौतुक करून आपल्याला मोठ्या भ्रमात ठेवते (नजरबंदी करते) आणि त्याच वेळी मागून आपले मोठे आर्थिक किंवा वैयक्तिक नुकसान करते, तेव्हा ही स्थिती लागू होते.

चतुर आणि सराईत गुन्हेगारी वृत्ती: केवळ उघड दरोडा न टाकता, बुद्धीने आणि चपळाईने समोरच्याला मूर्ख बनवून लुटण्याची प्रवृत्ती यात दिसून येते.

आजकाल सायबर गुन्हेगार लोकांना फोन करून सांगतात की "तुमची लॉटरी लागली आहे" किंवा "बँकेतून बोलतोय" (ही झाली डोळ्यात धूळफेक). माणूस या आनंदात किंवा घाईत ओटीपी (OTP) शेअर करतो आणि काही सेकंदांत त्याच्या खात्यातील पैसे गायब होतात (ही झाली खिशात हातचलाखी).

काही लबाड व्यापारी ग्राहकांशी अतिशय गोड बोलून, मालाची खोटी स्तुती करून त्यांचे लक्ष विचलित करतात आणि वजनात किंवा हिशोबात ग्राहकांची फसवणूक करतात.

"एकीकडे खोटेपणाचा किंवा विश्वासाचा बुरखा पांघरून समोरच्याचे लक्ष विचलित करायचे आणि दुसरीकडे संधी साधून त्याचे आर्थिक नुकसान करायचे," अशा दुटप्पी आणि अत्यंत लबाड प्रवृत्तीवर टीका करण्यासाठी ही रचना वापरली जाते.

मानवी व्यवहारातील फसवणुकीचे हे एक अत्यंत व्यावहारिक आणि जळजळीत रूप आहे.

डबके साचले की बेडूक ओरडणारच.

जेव्हा एखाद्या ठिकाणी अस्वच्छता, चुकीची व्यवस्था किंवा अज्ञानाचे वातावरण तयार होते, तेव्हा तिथे वावगे किंवा फालतू बोलणाऱ्या लोकांची गर्दी आणि गदारोळ आपोआप वाढू लागतो.

"डबके साचले की बेडूक ओरडणारच" ही मराठीतील अत्यंत नैसर्गिक आणि मानवी स्वभावाच्या एका विशिष्ट पैलूवर प्रकाश टाकणारी म्हण आहे. निसर्गातील एका साध्या नियमाचा वापर करून माणसाच्या वर्तनावर यात भाष्य केले आहे.

पावसाळ्यात जेव्हा एखाद्या ठिकाणी पाणी साचून लहानसे डबके तयार होते, तेव्हा तिथे बेडूक जमा होतात आणि डराव-डराव असा आवाज करायला सुरुवात करतात. डबके साचणे आणि बेडकांचे ओरडणे हे निसर्गात एकामागोमाग घडणारे अपरिहार्य चक्र आहे.

अनुकूल परिस्थिती मिळताच प्रवृत्ती जागी होणे: काही लोकांचा एक विशिष्ट स्वभाव असतो, जो एरवी शांत वाटतो; परंतु त्यांच्या

आवडीची किंवा त्यांना हवी असलेली परिस्थिती निर्माण झाली की ते लगेच पुढे येतात आणि गदारोळ करायला सुरुवात करतात.

उत्तेजन मिळताच क्षुद्र लोकांची बडबड सुरू होणे: ज्याप्रमाणे डबके हे बेडकांचे आश्रयस्थान आहे, त्याचप्रमाणे समाजात जेव्हा एखादी संकुचित, वादग्रस्त किंवा नकारात्मक परिस्थिती (डबके) निर्माण होते, तेव्हा त्या परिस्थितीचा फायदा घेऊन संकुचित विचारसरणीचे लोक (बेडूक) स्वतःचे महत्त्व वाढवण्यासाठी बडबड किंवा ओरड सुरू करतात.

अपरिहार्य परिणाम: विशिष्ट कारण घडल्यास त्याचा ठराविक परिणाम हा होणारच, हे दाखवण्यासाठीही ही म्हण वापरली जाते.

राजकारणात किंवा समाजकारणात अनेकदा एखादी छोटीशी घटना घडली किंवा वाद निर्माण झाला, की काही हितसंबंधी लोक किंवा उठवळ नेते लगेच त्यावर टीव्ही-वाहिन्यांवर येऊन निरर्थक वादविवाद आणि आरडाओरडा करायला लागतात. अशा वेळी त्यांच्या या संधीसाधू आणि बडबड्या स्वभावावर टीका करताना जुनी जाणती माणसे म्हणतात: "त्यांना निमित्तच हवे असते, डबके साचले की बेडूक ओरडणारच!"

थोडक्यात सांगायचे तर, "स्वतःच्या लायकीची किंवा स्वार्थाची परिस्थिती निर्माण होताच, क्षुद्र किंवा संकुचित प्रवृत्तीचे लोक आपली उपस्थिती दाखवण्यासाठी लगेच पुढे सरसावतात आणि गोंधळ घालतात," हाच या म्हणीचा मुख्य संदेश आहे.

डोक्यावर मडके आणि पाठीवर धोंडा.

एकाच वेळी अनेक बाजूंनी संकटात सापडणे किंवा अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत ओझ्याखाली दबले जाणे; पुढून आणि मागून दोन्ही बाजूंनी अडचणी येणे.

"डोक्यावर मडके आणि पाठीवर धोंडा" ही मराठी लोकजीवनातून आलेली, माणसाच्या अतिशय कठीण, हलाखीच्या आणि दुहेरी संकटाच्या स्थितीचे वर्णन करणारी एक अत्यंत प्रभावी म्हण आहे.

यात 'मडके' (मातीचे भांडे जे अत्यंत नाजूक असते, जरासा धक्का लागला तरी फुटू शकते) आणि 'धोंडा' (मोठा दगड जो अतिशय जड असतो) अशी दोन परस्परविरोधी रूपके वापरून माणसाच्या परिस्थितीची कोंडी दाखवली आहे.

नाजूक आणि जड वस्तूंची दुहेरी कसरत: डोक्यावर मातीचे मडके पाण्याचा किंवा धान्याचा भार घेऊन संतुलित ठेवायचे

आहे, जे जराही तोल गेला तर फुटणार आहे; आणि त्याच वेळी पाठीवर मोठा, जड धोंडा (दगड) वाहायचा आहे, ज्याच्या वजनाने कंबर वाकत आहे.

अत्यंत कठीण परिस्थिती: ही अशी अवस्था आहे जिथे माणसाला एकाच वेळी दोन वेगवेगळ्या प्रकारच्या आघातांना किंवा जबाबदाऱ्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. एकीकडे अत्यंत सावधगिरी बाळगायची आहे (मडके जपायचे आहे) आणि दुसरीकडे असह्य कष्ट किंवा त्रासही सहन करायचा आहे (धोंड्याचे वजन वाहायचे आहे).

एकाच वेळी दोन संकटांत किंवा जबाबदाऱ्यांत अडकणे: जेव्हा एखाद्या व्यक्तीवर एकाच वेळी दोन मोठी संकटे कोसळतात—ज्यातून मार्ग काढताना तिला प्रचंड मानसिक ताण (मडक्यासारखी नाजूक स्थिती) आणि शारीरिक किंवा आर्थिक कष्ट (धोंड्यासारखा भार) दोन्ही एकत्र सहन करावे लागतात.

अगतिकता आणि कोंडी: पुढे गेले तर मडके फुटण्याची भीती आणि मागे सरकले तर पाठीवरचा धोंडा कोसळण्याची भीती; अशा प्रकारच्या मानवी अगतिकतेवर ही म्हण प्रकाश टाकते.

समजा एखाद्या गरीब कुटुंबातील कर्त्या माणसाची नोकरी सुटली आहे (हा झाला पाठीवरचा धोंडा) आणि त्याच वेळी त्याच्या घरात कोणीतरी गंभीर आजारी पडले आहे ज्याच्या

उपचारासाठी त्याला अत्यंत सावधपणे पैसे उभे करावे लागत आहेत (हे झाले डोक्यावरचे मडके). अशा अत्यंत कठीण आणि कोंडीच्या प्रसंगातून जाणाऱ्या व्यक्तीच्या स्थितीचे वर्णन करताना म्हटले जाते: "त्याची अवस्था सध्या डोक्यावर मडके आणि पाठीवर धोंडा अशी झाली आहे."

"एकीकडे अत्यंत नाजूक परिस्थिती सांभाळण्याचा ताण आणि दुसरीकडे अतोनात कष्टांचा किंवा संकटांचा भार, अशा दुहेरी कात्रीत अडकलेल्या माणसाच्या लाचारीचे आणि संघर्षाचे" दर्शन ही म्हण घडवते. मानवी जीवनातील कठीण प्रसंगांचे हे एक अत्यंत वास्तववादी रूप आहे.

डाव्या डोळ्याची पापणी लवणे.

अर्थ: ग्रामीण लोकजीवनात शकुन-अपशकुनाचा संदर्भ जोडून, एखादी वाईट किंवा संकट आणणारी घटना घडण्यापूर्वी मिळणारा पूर्वसंकेत (काही भागात ही केवळ अंधश्रद्धा किंवा वाक्प्रचार म्हणूनही वापरली जाते).

"डाव्या डोळ्याची पापणी लवणे" (किंवा डावा डोळा उडणे) हा मराठी संस्कृतीत आणि भारतीय लोकजीवनात अत्यंत प्रचलित असलेला एक शकुन-अपशकुनाचा संकेत मानला जातो. याकडे

केवळ शारीरिक क्रिया म्हणून न पाहता, लोकमानसात याला काही भविष्यातील घडामोडींशी जोडले जाते.
या संकेताचा सविस्तर अर्थ आणि त्यामागील दोन्ही दृष्टिकोन (पारंपरिक आणि वैज्ञानिक) खालीलप्रमाणे आहेत:
भारतीय संस्कृती आणि सामुद्रिक शास्त्रानुसार, डोळा लवण्याचा अर्थ पुरुष आणि स्त्रियांसाठी पूर्णपणे वेगळा आणि परस्परविरोधी मानला जातो:
स्त्रियांसाठी (शुभ संकेत): जर एखाद्या स्त्रीचा डावा डोळा किंवा डाव्या डोळ्याची पापणी लवली, तर ते अत्यंत शुभ मानले जाते. याचा अर्थ तिला लवकरच काहीतरी आनंदाची बातमी मिळणार आहे, धनलाभ होणार आहे किंवा तिच्या मनात असलेली एखादी इच्छा पूर्ण होणार आहे.
पुरुषांसाठी (अशुभ संकेत): याउलट, जर एखाद्या पुरुषाचा डावा डोळा किंवा त्याची पापणी लवली, तर तो अपशकुन किंवा अशुभ संकेत मानला जातो. पुरुषाचा डावा डोळा उडणे म्हणजे काहीतरी संकट येणे, कोणाशी तरी वाद होणे, कामात अपयश येणे किंवा वाईट बातमी मिळणे, असा अंदाज लावला जातो. (पुरुषांसाठी उजवा डोळा उडणे शुभ मानतात).
विज्ञान शकुन-अपशकुनाला मानत नाही. वैद्यकीय भाषेत डोळा लवण्याला 'मायोकिमिया' (Myokymia) किंवा 'आय ट्विचिंग'

(Eye Twitching) म्हणतात. विज्ञान यामागे खालील शारीरिक कारणे सांगते:

अताण किंवा थकवा: मानसिक ताणतणाव किंवा शरीराला पुरेशी विश्रांती न मिळाल्यास डोळ्यांचे स्नायू आकुंचन पावतात.

अपूरी झोप: सतत कमी झोप झाल्यामुळे डोळ्यांवर ताण येतो आणि पापणी लवू लागते.

स्क्रीनचा जास्त वापर: मोबाईल, कॉम्प्युटर किंवा टीव्ही स्क्रीनकडे सतत पाहिल्याने डोळ्यांचे स्नायू थकतात.

कॅफिन किंवा चहाचे अतिसेवन: जास्त प्रमाणात कॉफी, चहा किंवा उत्तेजक पेये घेतल्याने स्नायूंमध्ये अशी हालचाल होऊ शकते.

लोकमानसातील समजुतीनुसार हा स्त्रियांसाठी आनंदाचा आणि पुरुषांसाठी सावधानतेचा इशारा मानला जातो. परंतु, व्यावहारिक आणि वैज्ञानिक पातळीवर हा केवळ शरीराला आणि डोळ्यांना विश्रांतीची गरज आहे हे दाखवणारा एक जैविक संकेत आहे.

मराठी संस्कृतीतील मानवी भावना आणि निसर्गाचे संबंध जोडणारा हा एक अतिशय रंजक पैलू आहे!

डोळे सुजले म्हणून काय रडणे झाले?

बाह्य रूप किंवा परिस्थिती तशी दिसत असली, तरी त्यामागील मूळ कारण किंवा भावना सारखीच असेल असे नाही. एखाद्या गोष्टीचा केवळ देखावा झाल्याने त्यामागील खरे समाधान किंवा दुःख मनापासून व्यक्त होत नाही.

"डोळे सुजले म्हणून काय रडणे झाले?" ही मराठीतील एक अत्यंत मार्मिक आणि व्यावहारिक म्हण आहे. वरवर दिसणाऱ्या कारणावरून किंवा लक्षणावरून लगेच चुकीचा निष्कर्ष काढणाऱ्या लोकांच्या मानसिकतेवर या म्हणीतून प्रकाश टाकला जातो.

या म्हणीची उत्पत्ती मानवी स्वभाव आणि दैनंदिन निरीक्षणातून झाली आहे. माणसाच्या डोळ्यांना सूज येण्याची अनेक भौतिक कारणे असतात—जसे की अपुरी झोप, ॲलर्जी, उष्णता किंवा इन्फेक्शन. परंतु, सामान्यतः लोक एखाद्याचे डोळे सुजलेले पाहिले की, "हा नक्कीच रडला असावा" असा घाईघाईने चुकीचा निष्कर्ष काढतात.

जेव्हा एखाद्या व्यक्तीला अशा पूर्वग्रहाचा किंवा चुकीच्या अनुमानाचा सामना करावा लागला, तेव्हा स्वतःची बाजू

मांडताना आणि लोकांच्या उथळ विचारसरणीला टोकताना हा उद्गार निघाला असावा, ज्याचे पुढे म्हणीत रूपांतर झाले.

केवळ बाह्य लक्षण किंवा परिस्थिती सारखी दिसली, म्हणून त्यामागील कारणही तेच असेल असे गृहीत धरणे चुकीचे आहे. प्रत्येक परिणामामागे लोक समजतात तेच कारण नसते; कारण वेगळेही असू शकते.

या म्हणीचा वापर कोणत्या प्रसंगात केला जातो, हे खालील उदाहरणांवरून स्पष्ट होईल:

एका कार्यालयात एक प्रामाणिक कर्मचारी रात्री उशिरापर्यंत जागून प्रकल्पाचे काम पूर्ण करतो. दुसऱ्या दिवशी थकव्यामुळे त्याचा चेहरा गंभीर आणि पडलेला दिसतो. हे पाहून त्याचे सहकारी कुजबुजतात की, "बहुधा साहेबांनी याला रागवले आहे, म्हणून हा नाराज आहे." अशा वेळी तो कर्मचारी म्हणू शकतो: "अरे, रात्री काम केल्यामुळे थकलोय मी, साहेबांनी काही रागवलेले नाही. डोळे सुजले म्हणून काय रडणे झाले?"

एखादा विद्यार्थी वर्षभर शांतपणे, कोणालाही न दाखवता रात्रीचा दिवस करून अभ्यास करतो आणि परीक्षेत पहिला येतो. त्याचे यश पाहून काही लोक म्हणतात, "याचे नशीब फार मोठे, म्हणून हा पहिला आला." यावर त्या विद्यार्थ्याचे कष्ट जाणणारे त्याचे शिक्षक म्हणतात, "त्याच्या यशाला केवळ नशीब म्हणू

नका; त्यामागे त्याची वर्षभराची मेहनत आहे. डोळे सुजले म्हणून काय रडणे झाले? प्रत्येक गोष्ट नशिबानेच नाही, तर कष्टानेही मिळते."

थोडक्यात सांगायचे तर, ही म्हण आपल्याला "घाईघाईने पूर्वग्रह न बाळगता सत्य जाणून घेण्याचा" आणि "बाह्य स्वरूपावरून लगेच अनुमान न काढण्याचा" मोलाचा सल्ला देते.

डोक्यावर पागोटे आणि घरात खायाचे वांधे.

बाहेर समाजात वावरताना अतिशय श्रीमंतीचा, रुबाबाचा आणि प्रतिष्ठेचा आव आणायचा; पण प्रत्यक्षात घरात मात्र अत्यंत गरिबी किंवा उपासमारीची वेळ आलेली असणे. खोट्या प्रतिष्ठेपायी चालणाऱ्या बाह्य देखाव्यावर हा टोमणा मारला जातो.

"डोक्यावर पागोटे आणि घरात खायाचे वांधे" ही मराठीतील अत्यंत चपखल आणि मानवी स्वभावातील विरोधाभासावर बोट ठेवणारी म्हण आहे. समाजात स्वतःची खोटी प्रतिष्ठा जपण्यासाठी धडपडणाऱ्या आणि आतून मात्र गरिबी किंवा अडचण लपवणाऱ्या प्रवृत्तीवर या म्हणीतून उपरोधिक टोला लगावला जातो.

जुन्या काळात महाराष्ट्रीयन संस्कृतीत 'पागोटे' (पगडी) हे समाजात अब्रू, मोठी प्रतिष्ठा, उच्च थोरवी आणि श्रीमंतीचे लक्षण मानले जात असे. बाजारात किंवा चारचौघात जाताना डोक्यावर सुबक पागोटे असणे ही सन्मानाची गोष्ट होती.

यावरून, समाजात वावरताना एखादी व्यक्ती डोक्यावर मोठे पागोटे घालून आपण खूप श्रीमंत किंवा वजनदार आहोत असा आव आणत असे; परंतु प्रत्यक्षात त्याच्या घरात अन्नधान्याची टंचाई असायची (खायाचे वांधे असणे). या सामाजिक निरिक्षणातून आणि लोकांच्या दाखवेगिरीच्या स्वभावातून या म्हणीची उत्पत्ती झाली आहे.

स्वतःची खरी परिस्थिती अत्यंत हलाखीची, गरिबीची किंवा सामान्य असतानाही, केवळ समाजात मान-सन्मान आणि खोटी प्रतिष्ठा मिळवण्यासाठी बाह्य बडेजाव किंवा अवाजवी बडेजाव दाखवणे. म्हणजेच, "आतून गरिबी, पण बाहेरून श्रीमंतीचा आव आणणे."

या म्हणीचा वापर नेमका कुठे केला जातो, हे आपण खालील उदाहरणांवरून समजू शकतो:

रामरावांची आर्थिक परिस्थिती जेमतेम आहे. त्यांच्यावर आधीच थोडे कर्ज आहे. परंतु, समाजात आणि पाहुण्यांमध्ये आपले नाक वर राहावे म्हणून त्यांनी मुलीच्या लग्नासाठी आलिशान

हॉल बुक केला, महागडी रोषणाई केली आणि बँक कडून मोठे कर्ज काढून मोठा थाटमाट केला. लग्न तर पार पडले, पण आता कर्ज फेडताना त्यांच्या नाकी नऊ येत आहेत आणि रोजच्या खर्चाची पंचाईत झाली आहे. रामरावांच्या या वागण्याला म्हणतात— "डोक्यावर पागोटे आणि घरात खायाचे वांधे."

आजकालच्या काळात, अनेक तरुण स्वतःचा पगार कमी असतानाही केवळ मित्रांमध्ये रुबाब दाखवण्यासाठी महागडा आयफोन किंवा मोठी कार कर्जावर (EMI) खरेदी करतात. परंतु, महिना अखेरीस पेट्रोल भरायला किंवा खानावळीचे पैसे द्यायला त्यांच्याकडे पैसे उरत नाहीत. अशा वेळी त्यांचे हे वागणे म्हणजे "डोक्यावर पागोटे आणि घरात खायाचे वांधे" असेच ठरते.

ही म्हण आपल्याला "अंथरूण पाहून पाय पसरावेत" हा मोलाचा संदेश देते. समाजात केवळ पोकळ मोठेपणा किंवा दिखावा करण्यापेक्षा आपली खरी आर्थिक परिस्थिती स्वीकारून जगणे किती महत्त्वाचे आहे, हे या म्हणीतून स्पष्ट होते.

डाव्या हाताने पाप आणि उजव्या हाताने पुण्य.

एकीकडे लोकांची फसवणूक करून किंवा चुकीच्या मार्गाने पैसा कमवायचा आणि दुसरीकडे तोच पैसा देवधर्माला किंवा दानाधर्माला लावून आपण खूप सज्जन असल्याचा आव आणायचा. अशा ढोंगी वर्तनावर ही म्हण चपखल बसते.

ही मानवी स्वभावातील दुटप्पीपणा, दांभिकता आणि पापाचे क्षालन (धुवून टाकणे) करण्याच्या मानसिकतेवर बोट ठेवणारी एक अत्यंत खोल अर्थ असलेली म्हण आहे.

माणूस समाजात वावरताना स्वतःचे वाईट कृत्य लपवण्यासाठी कशा प्रकारे चांगुलपणाचा बुरखा पांघरतो, याचे अचूक चित्रण या म्हणीत आढळते.

आपल्या संस्कृतीमध्ये 'उजवा हात' हा शुभ, पवित्र, सत्कृत्य आणि दानासाठी मानला जातो, तर 'डावा हात' हा सामान्यतः गौण किंवा अपवित्र कामांशी जोडला जातो (जरी दोन्ही हात शरीराचेच भाग असले तरी).

या धार्मिक आणि सामाजिक संकल्पनेतून ही म्हण जन्माला आली आहे. एखादी व्यक्ती जेव्हा एका बाजूने वाईट मार्गाने, भ्रष्टाचाराने किंवा कोणाचे तरी नुकसान करून पैसा कमवते (डाव्या हाताने पाप) आणि दुसरीकडे तोच पैसा मंदिरांना दान

करून किंवा गरिबांना अन्नदान करून स्वतःला 'पुण्यवान' सिद्ध करायचा प्रयत्न करते (उजव्या हाताने पुण्य), तेव्हा तिचे हे वागणे पाहून या म्हणीची निर्मिती झाली.

एका हाताने किंवा गुप्तपणे वाईट, अनैतिक कृत्ये करायची आणि ती कृत्ये लपवण्यासाठी किंवा त्याचे पाप धुण्यासाठी दुसऱ्या हाताने उघडपणे चांगली, धार्मिक किंवा सामाजिक कामे करून समाजात मोठेपणा मिरवायचा. थोडक्यात, "दुष्कृत्ये लपवण्यासाठी चांगुलपणाचा दिखावा करणे."

या म्हणीचा वापर नेमका कुठे आणि कसा होतो, हे आपण खालील उदाहरणांवरून समजू शकतो:

एक सरकारी अधिकारी लोकांची कामे अडवून त्यांच्याकडून मोठी लाच घेतो, गरिबांना त्रास देतो आणि चुकीच्या मार्गाने करोडो रुपये कमावतो. पण, दर रविवारी तो एका मोठ्या आश्रमात जाऊन अनाथ मुलांना मिठाई वाटतो आणि मंदिराला मोठी देणगी देतो, जेणेकरून समाजात त्याची प्रतिमा 'एक अत्यंत दयाळू आणि धार्मिक माणूस' अशी राहील. लोकांच्या नजरेत त्याचे हे वागणे म्हणजेच "डाव्या हाताने पाप आणि उजव्या हाताने पुण्य" कमावण्याचा प्रकार आहे.

एक व्यापारी दुष्काळाच्या काळात अन्नधान्याची साठेबाजी करतो, काळ्याबाजाराने चढ्या भावाने धान्य विकून गरिबांचे

रक्त शोषून घेतो. आणि नंतर उन्हाळ्यात त्याच गरिबांसाठी रस्त्यावर मोफत पाण्याचे आणि जेवणाचे स्टॉल लावतो. अशा वेळी गावकरी त्याच्या पाठीमागे म्हणतात, "यांचे धंदे काय आपल्याला माहीत नाहीत का? डाव्या हाताने पाप करायचे आणि उजव्या हाताने पुण्य!"

ही म्हण आपल्याला मानवी स्वभावातील दांभिकतेची (Hypocrisy) जाणीव करून देते. केलेल्या पापाचे क्षालन केवळ वरवरच्या पुण्याचा आव आणून किंवा दानधर्म करून होत नाही; माणसाचे विचार आणि कृती दोन्ही शुद्ध असाव्यात, हाच संदेश या म्हणीच्या उपरोधातून मिळतो.

डोळ्याची कणी आणि कपाळाची शनी.

एखादी व्यक्ती वरवर पाहता अतिशय प्रिय किंवा जवळची वाटते (डोळ्यातील बाहुलीसारखी); पण प्रत्यक्षात मात्र ती आयुष्यात मोठे संकट किंवा कटकट (शनिसारखी त्रासदायक) बनून उभी राहते.

ही मराठी ग्रामीण जीवनातून आलेली, अत्यंत तीव्र संताप आणि तिरस्कार व्यक्त करणारी एक पारंपरिक म्हण आहे. एखाद्या अत्यंत त्रासदायक, विघ्नसंतोषी आणि सतत संकटं ओढवून

आणणाऱ्या व्यक्तीमुळे जेव्हा माणूस हताश होतो, तेव्हा या म्हणीचा वापर केला जातो.

या म्हणीमध्ये दोन रूपके वापरली आहेत:

डोळ्याची कणी: 'कणी' म्हणजे धान्याचा किंवा पोह्याचा बारीक, तीक्ष्ण तुकडा किंवा डोळ्यात गेलेला कचरा/कण. डोळ्यात साधी धुळीची कणी जरी गेली, तरी डोळा लाल होतो, पाणी येते आणि जोपर्यंत ती निघत नाही तोपर्यंत जीव कासावीस होतो. म्हणजेच, अत्यंत वेदनादायी गोष्ट.

कपाळाची शनी: भारतीय ज्योतिषशास्त्रात आणि लोकमानसात 'शनि' ग्रहाला संकटांचे, साडेसातीचे किंवा दुर्दैवाचे प्रतीक मानले जाते. 'कपाळावर शनी असणे' म्हणजे सतत दुर्दैव पाठीशी असणे किंवा नशिबात कायम संकट असणे.

डोळ्यात गेलेल्या कणाचा त्रास आणि कपाळावरील दुर्दैवाचा फेरा—या दोन अत्यंत क्लेशदायक गोष्टी एकत्र करून ही म्हण तयार झाली आहे.

एखादी अशी व्यक्ती जी आपल्या डोळ्यांना अजिबात सहन होत नाही (अत्यंत खुपणारी असते) आणि जिच्या असण्याने किंवा वागण्याने आयुष्यात सतत संकटं आणि मनस्ताप सहन

करावा लागतो. थोडक्यात, "अत्यंत नकोशी, त्रासदायक आणि दुर्दैवी ठरणारी व्यक्ती."

या म्हणीचा वापर समाजात किंवा कुटुंबात कशा प्रकारे होतो, हे खालील उदाहरणांवरून स्पष्ट होईल:

एका सोसायटीत सगळे कुटुंब गुण्यागोविंदाने राहत असतात, पण तिथे एक अशी व्यक्ती राहायला येते जी रोज कोणाशी ना कोणाशी तरी विनाकारण भांडण उकरून काढते. कधी कचऱ्यावरून, तर कधी पाण्याच्या नळावरून ती सगळ्यांना कोर्ट-कचेरीची किंवा पोलिसांची धमकी देते. तिच्या या जाचाला कंटाळून सोसायटीतील लोक म्हणतात, "या माणसाने सगळ्यांचे जगणे कठीण केले आहे. हा माणूस म्हणजे आमच्यासाठी डोळ्याची कणी आणि कपाळाची शनी झाला आहे!"

दोन मित्रांनी मिळून मोठा व्यवसाय सुरू केला. त्यातील एक मित्र रात्रंदिवस मेहनत करतो, तर दुसरा भागीदार मात्र कामात अजिबात लक्ष देत नाही. वरून तो व्यवसायाचे पैसे वैयक्तिक चैनीसाठी उडवतो आणि नफ्यावरून रोज वाद घालतो. त्यामुळे धंदा तर बुडतोच, पण पहिल्या मित्राला मानसिक मनस्ताप सहन करावा लागतो. अशा वेळी तो हताश होऊन म्हणतो, "हा भागीदार माझ्या पाठीशी लागलेली डोळ्याची कणी आणि

कपाळाची शनी आहे. याच्यामुळे माझा धंदा आणि सुख दोन्ही गेले."

ही म्हण मानवी नातेसंबंधातील किंवा व्यवहारातील अशा अत्यंत नकारात्मक घटकावर बोट ठेवते, ज्याला टाळणे कठीण असते आणि सोसणे असह्य असते. जो आपल्या अस्तित्वानेच इतरांना फक्त दुःख आणि अडचणी देतो, अशा व्यक्तीसाठी हा वाक्प्रचार किंवा म्हण वापरली जाते.

डोळे मिटून रात्रीचा प्रवास.

कोणतीही पूर्वतयारी न करता, समोर येणाऱ्या संकटांची जाणीव असूनही अत्यंत बेजबाबदारपणे आणि आंधळेपणाने एखादे धोक्याचे काम करायला निघणे.

ही मराठीतील एक अत्यंत रूपकात्मक (Metaphorical) आणि गंभीर अर्थ असलेली म्हण किंवा वाक्प्रचार आहे. डोळे मिटून चालणे आणि तेही रात्रीच्या अंधारात प्रवास करणे, या दोन्ही गोष्टी अत्यंत धोकादायक आहेत. यावरूनच या म्हणीची निर्मिती झाली आहे.

हा वाक्प्रचार मानवी वर्तनातील अतिआत्मविश्वास किंवा गाफीलपणा यातून जन्माला आला आहे. रात्रीच्या वेळी आधीच

अंधार असतो, रस्ता दिसत नसतो, अशा वेळी डोळसपणे आणि काळजीपूर्वक चालणे अपेक्षित असते. परंतु, जर एखादी व्यक्ती रात्रीच्या वेळी डोळे मिटून (किंवा डोळ्यांवर पट्टी बांधून) प्रवासाला निघाली, तर तिचा अपघात होणे आणि ती दरीत कोसळणे अटळ आहे.

या व्यावहारिक सत्याचा आधार घेऊन, मानवी आयुष्यात विचार न करता किंवा परिणामांची पर्वा न करता घेतलेल्या निर्णयांना अधोरेखित करण्यासाठी हा वाक्प्रचार वापरला जाऊ लागला.

परिणामांचा कोणताही विचार न करता, संभाव्य धोके माहीत असूनही त्याकडे जाणीवपूर्वक दुर्लक्ष करणे आणि अत्यंत बेजबाबदारपणे किंवा गाफील राहून एखादे कृत्य करणे. थोडक्यात, "स्वतःहून स्वतःला संकटात ढकलणे किंवा धोक्याची पूर्ण कल्पना असूनही आंधळेपणाने वागणे."

या म्हणीचा वापर नेमका कुठे केला जातो, हे आपण खालील उदाहरणांवरून समजू शकतो:

आजकाल बाजारात "एका महिन्यात पैसे दुप्पट करून देऊ" अशा अनेक बनावट कंपन्या किंवा योजना फिरत असतात. अनेकदा लोकांना माहीत असते की यात फसवणूक होऊ शकते, तरीही केवळ लोभापाई ते आपली आयुष्यभराची पुंजी अशा संशयास्पद कंपन्यांमध्ये गुंतवतात. जेव्हा त्यांचे पैसे बुडतात,

तेव्हा शहाणी माणसे म्हणतात, "अशा कंपन्यांमध्ये पैसे गुंतवणे म्हणजे डोळे मिटून रात्रीचा प्रवास करण्यासारखे होते. आता रडून काय फायदा?"

एका व्यापाऱ्याने नवीन भागीदारीत मोठा व्यवसाय सुरू केला. करार करताना (Agreement) त्याने त्यातील अटी व नियम नीट वाचले नाहीत आणि भागीदारावर आंधळा विश्वास ठेवला. पुढे जाऊन त्या भागीदाराने कायदेशीर पळवाटा शोधून त्याला व्यवसायातून बाहेर काढले आणि मोठी फसवणूक केली. यावर त्याचे हितचिंतक म्हणतात, "व्यवहारात कागदपत्रे न वाचता स्वाक्षरी करणे म्हणजे डोळे मिटून रात्रीचा प्रवास करण्यासारखेच होते; धोका तर होणारच होता."

ही म्हण आपल्याला "सतर्कता आणि दूरदृष्टी" ठेवण्याचा मोलाचा संदेश देते. जीवन जगताना किंवा कोणताही मोठा आर्थिक, सामाजिक किंवा वैयक्तिक निर्णय घेताना डोळे उघडे ठेवून, म्हणजेच सर्व बाजूंचा सारासार विचार करूनच पाऊल टाकले पाहिजे, अन्यथा मोठे नुकसान सोसावे लागते, हेच या म्हणीतून स्पष्ट होते.

डोकं चालवावे तिथे, जिथे शहाण्याची सभा असते.

आपली बुद्धी किंवा ज्ञान अशाच ठिकाणी पाजळावे जिथे त्याचे कौतुक करणारे किंवा ते समजून घेणारे सुजाण लोक असतात; मूर्खांच्या घोळक्यात शहाणपण सांगणे व्यर्थ असते.

ही मानवी व्यवहार, संवाद आणि योग्य जागी योग्य योग्यता दाखवण्याच्या महत्त्वावर भाष्य करणारी एक अत्यंत व्यावहारिक म्हण आहे.

मूर्खांच्या घोळक्यात आपले ज्ञान पाजळणे कसे व्यर्थ ठरते आणि आपली बौद्धिक क्षमता कुठे वापरावी, याचे अचूक मार्गदर्शन या म्हणीतून मिळते.

या म्हणीची मुळे आपल्या सामाजिक संरचनेत आणि संवादाच्या पद्धतींमध्ये आहेत. जुन्या काळात किंवा आजही, जेव्हा गावातील किंवा समाजातील विद्वानांची, सुजाण आणि अनुभवी लोकांची 'सभा' (बैठक) भरत असे, तेव्हा तिथे तर्काला, ज्ञानाला आणि बुद्धीला महत्त्व दिले जाई. अशा ठिकाणी जर तुम्ही तुमचे 'डोकं चालवले' (म्हणजेच विचारपूर्वक, तर्कशुद्ध आणि अभ्यासपूर्ण मत मांडले), तर त्याचा आदर केला जातो आणि त्यातून काहीतरी सकारात्मक निष्पन्न होते.

याउलट, जर सभेतील किंवा समोरील लोक अडाणी, हेकेखोर किंवा संकुचित विचारांचे असतील, तर तिथे तुम्ही कितीही बुद्धिमान युक्तिवाद केला, तरी तो वाया जातो. या सामाजिक वास्तवातून ही म्हण परिपक्व झाली आहे.

आपली बुद्धी, ज्ञान, विचार किंवा तर्क अशाच ठिकाणी मांडावेत जिथे समोरचे लोक ते समजून घेण्याच्या योग्यतेचे (शहाणे) असतील. जिथे ज्ञानाची आणि विचारांची किंमत केली जाते, तिथेच बौद्धिक चर्चा करावी; मूर्ख किंवा पूर्वग्रहदूषित लोकांसमोर आपले ज्ञान पाजळून वेळ आणि ऊर्जा वाया घालवू नये.

या म्हणीचा अर्थ दैनंदिन जीवनातील खालील उदाहरणांवरून अधिक स्पष्ट होईल:

एक तरुण विज्ञानाचा प्राध्यापक गावातील काही अंधश्रद्धाळू लोकांच्या घोळक्यात जातो, जे तिथे चमत्कारांच्या गप्पा मारत असतात. तो प्राध्यापक त्यांना त्या चमत्कारांमागील विज्ञानाचे नियम आणि तर्क समजावून सांगू लागतो. पण ते लोक त्याचे ऐकण्याऐवजी त्यालाच वेड्यात काढतात आणि वाद घालतात. घरी आल्यावर त्याचे वडील त्याला समजावतात, "अरे बाळा, अशा लोकांसमोर विज्ञानाच्या गप्पा मारू नकोस. डोकं चालवावे

तिथे, जिथे शहाण्याची सभा असते. तुझ्या ज्ञानाची किंमत कॉलेजमधील चर्चासत्रात होईल, इथे नाही."
एका कंपनीच्या मिटिंगमध्ये सर्व तज्ज्ञ अधिकारी कंपनीचे नुकसान कसे टाळायचे यावर गंभीर चर्चा करत असतात. तिथे एक तरुण कर्मचारी अतिशय कल्पक आणि अभ्यासपूर्ण योजना (Idea) मांडतो. सर्व ज्येष्ठ अधिकारी त्याचे कौतुक करतात आणि ती योजना लागू करतात. याला म्हणतात योग्य जागी डोकं चालवणे. कारण ती 'शहाण्याची सभा' होती, जिथे बुद्धीला वाव मिळाला.
ही म्हण आपल्याला समर्थ रामदासांच्या "मूर्खासी उत्तर देऊ नये" किंवा "शहाण्याशी करावी चर्चा" या विचारांची आठवण करून देते. आपली ऊर्जा आणि बुद्धी अत्यंत मौल्यवान आहे; ती योग्य जागी, योग्य लोकांसमोरच वापरली पाहिजे, जेणेकरून तिचा आदर होईल आणि समाजाचेही भले होईल, हाच मोलाचा संदेश या म्हणीतून मिळतो.

डांगोरा पिटून चोरी होत नाही.

कोणतेही गुप्त काम किंवा गुप्त योजना करायची असेल, तर तिचा आधीच गाजावाजा करायचा नसतो. ओरडून किंवा दवंडी पिटून आपले मनसुबे कधीही यशस्वी होत नाहीत.

ही मराठी लोकजीवनातील आणि व्यवहारातील अत्यंत वास्तववादी आणि चतुर म्हण आहे. कोणतेही गुपित, धोरण किंवा गुप्त योजना यशस्वी करायची असेल, तर ती गाजावाजा न करता कशी पार पाडावी लागते, यावर या म्हणीतून प्रकाश टाकला जातो.

डांगोरा पिटणे: जुन्या काळात राजाचे हुकूम, गावातील महत्त्वाच्या बातम्या किंवा दवंडी लोकांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी 'डांगोरा' (एक प्रकारचे वाद्य/ढोल) पिटून मोठ्या आवाजात घोषणा केली जात असे. त्याला 'डांगोरा पिटणे' किंवा 'दवंडी पिटणे' म्हणतात.

चोरी करणे: चोरी हे असे कृत्य आहे जे अत्यंत गुप्तपणे, कोणालाही पत्ता लागू न देता आणि शांततेत करावे लागते.

जर एखाद्या चोराने गावात आधीच ढोल वाजवून (डांगोरा पिटून) जाहीर केले की, "मी आज रात्री अमुक एकाच्या घरी चोरी करणार आहे", तर गावातील लोक सावध होतील, त्याला पकडतील आणि त्याची योजना पूर्णपणे फ्लॉप होईल. या व्यावहारिक आणि उपरोधिक कल्पनेतून ही म्हण अस्तित्वात आली आहे.

ज्या गोष्टी अत्यंत गुप्तपणे किंवा गुप्त रणनीतीने करायच्या असतात, त्यांचा आधीच गाजावाजा किंवा दवंडी पिटायची

नसते. मोठ्या मोठ्या बाता मारून किंवा सर्वांना सांगून कोणतीही गुपिते किंवा महत्त्वाकांक्षी योजना यशस्वी करता येत नाहीत.

या म्हणीचा वापर केवळ नकारात्मक अर्थाने (चोरीसाठी) होत नाही, तर दैनंदिन व्यवहारातील महत्त्वाच्या योजनांच्या संदर्भात होतो:

एक व्यावसायिक बाजारात एक नवीन आणि क्रांतिकारी उत्पादन (Product) आणण्याची तयारी करत असतो. हे उत्पादन बाजारात येण्यापूर्वीच जर त्याने त्याच्या जाहिराती आणि तंत्रज्ञानाची माहिती प्रतिस्पर्धी कंपन्यांना ओरडून सांगितली, तर प्रतिस्पर्धी कंपन्या आधीच तसे उत्पादन बनवून बाजारात आणतील आणि याचे नुकसान होईल. अशा वेळी त्याचा भागीदार त्याला समजावतो, "अरे, योजना आधीच उघड करू नकोस. डांगोरा पिटून चोरी होत नाही. उत्पादन तयार होऊ दे, मगच घोषणा करू."

एक विद्यार्थी स्पर्धा परीक्षेची तयारी अत्यंत शांतपणे, कोणालाही थांगपत्ता लागू न देता लायब्ररीमध्ये बसून करत असतो. त्याचा मित्र त्याला विचारतो, "तू कोणाला सांगत का नाहीस की तू एवढा मोठा अभ्यास करतोयस?" यावर तो विद्यार्थी म्हणतो, "अरे, आधीच सगळ्यांना सांगून ठेवलं आणि यश नाही मिळालं

तर लोक हसतील. शिवाय, डांगोरा पिटून चोरी होत नाही. आधी रिझल्ट येऊ दे, मग सगळ्यांना आपोआप कळेल."

ही म्हण आपल्याला "कार्य सिद्धीस जाण्यापूर्वी त्याचा बडेजाव न करण्याचा" मोलाचा सल्ला देते. आपली उद्दिष्टे, महत्त्वाच्या योजना किंवा रणनीती आधी शांतपणे पूर्ण कराव्यात आणि मगच त्या जगासमोर आणाव्यात, हाच या म्हणीचा गाभा आहे.

डोंगर खचला तरी पायथा सुटत नाही.

कितीही मोठे संकट आले किंवा परिस्थिती बदलली, तरी जी सुसंस्कृत किंवा थोर माणसे असतात, ती आपली मूळ मूल्ये, संस्कार आणि पायरी (मर्यादा) कधीही सोडत नाहीत.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत धीरगंभीर, धीरोदात्त आणि जगण्याला बळ देणारी एक उत्कृष्ट म्हण आहे. संकटाच्या काळात माणसाने आपली मूळ मूल्ये, निष्ठा आणि मूळ आधार कसा सोडू नये, याचे अत्यंत सुंदर आणि नैसर्गिक रूपक या म्हणीत मांडले आहे.

या म्हणीची उत्पत्ती निसर्गाच्या आणि भूगोलाच्या निरीक्षणातून झाली आहे. निसर्गात जेव्हा एखादा मोठा डोंगर किंवा कडा कोसळतो (खचतो), तेव्हा त्याचा वरचा भाग, सुळके किंवा

झाडे-दगड खाली कोसळतात. डोंगर कितीही खचला किंवा कोसळला, तरी ज्या जमिनीवर तो उभा आहे, त्याचा जो 'पायथा' (Base) आहे, तो कधीही आपली जागा सोडत नाही. तो जमिनीशी घट्ट जोडलेलाच राहतो.

या भौगोलिक सत्याचा आधार घेऊन मानवी जीवनातील निष्ठा, नातेसंबंध आणि संकटातील धैर्याचे वर्णन करण्यासाठी ही म्हण तयार झाली आहे.

परिस्थिती कितीही बिकट झाली, कितीही मोठे संकट आले किंवा संपूर्ण वैभव नष्ट झाले, तरी माणूस आपली मूळ मूल्ये, संस्कृती, निष्ठा, नाती किंवा आपला मूळ आधार (ज्यांच्यावर तो मोठा झाला) कधीही सोडत नाही. संकट काळातही मूळ स्वभाव किंवा मूळ आधार घट्ट टिकून राहणे.

या म्हणीची व्याप्ती कौटुंबिक, सामाजिक आणि व्यावसायिक पातळीवर कशी दिसून येते, हे खालील उदाहरणांवरून स्पष्ट होईल:

एका मोठ्या आणि श्रीमंत कुटुंबावर अचानक कायदेशीर किंवा आर्थिक संकट येते. त्यांची संपत्ती जप्त होते, व्यवसाय बुडतो आणि कुटुंबाची मोठी वाताहत होते (डोंगर खचतो). अशा कठीण काळातही घरातील सर्व भाऊ, आई-वडील एकमेकांची साथ सोडत नाहीत, उलट ते अधिक एकत्र येऊन गरिबीतही

एकमेकांना साभाळून घेतात. कुटुंबाच्या या एकजुटीला पाहून शेजारी म्हणतात, "काहीही झाले तरी खानदानी माणसं आहेत ती; डोंगर खचला तरी पायथा सुटत नाही!"

एक निष्ठावान आणि प्रामाणिक कार्यकर्ता आपल्या नेत्यासोबत किंवा संस्थेसोबत अनेक वर्षांपासून जोडलेला असतो. पुढे काही कारणाने त्या नेत्याचा किंवा संस्थेचा पडता काळ येतो, त्यांचे महत्त्व कमी होते. अनेक स्वार्थी लोक त्यांना सोडून निघून जातात. पण हा कार्यकर्ता मात्र त्या पडत्या काळातही आपल्या नेत्याची साथ सोडत नाही आणि तिथेच उभा राहतो. त्याच्या या निष्ठेला म्हणतात— "डोंगर खचला तरी पायथा सुटत नाही."

ही म्हण आपल्याला "स्थिरता आणि कृतज्ञतेचा" महामंत्र देते. यशाच्या शिखरावर असताना आणि वैभवाच्या डोंगरावर उभे असताना ज्या जमिनीने (संस्कृतीने, आई-वडिलांनी, मित्रांनी किंवा मूल्यांनी) आपल्याला आधार दिला, तो पायथा संकटाच्या वादळातही कधी सुटू नये, हाच या म्हणीचा गाभा आहे.

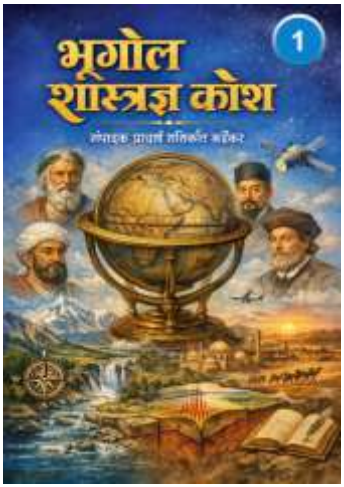
भूगोल
शास्त्रज्ञ कोश
1
संपादक प्राचार्य तलिकोट कट्टेकर

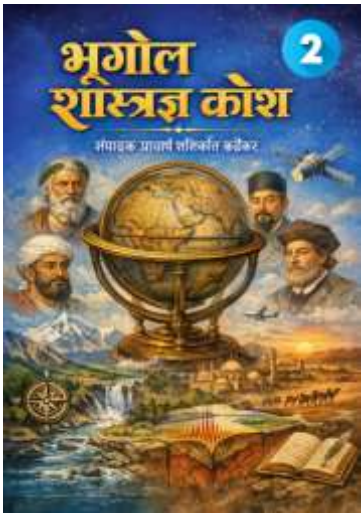
भूगोल
शास्त्रज्ञ कोश
2
संपादक प्राचार्य तलिकोट कट्टेकर

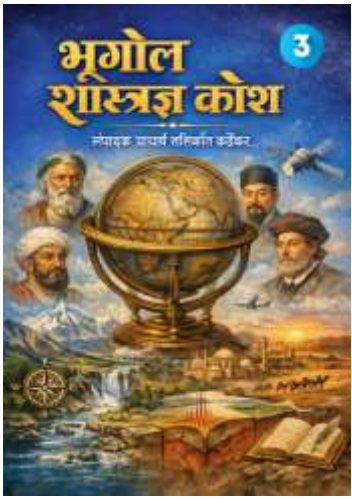
भूगोल
शास्त्रज्ञ कोश
3
संपादक प्राचार्य तलिकोट कट्टेकर

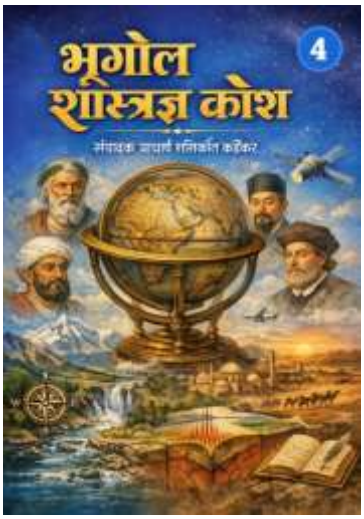
भूगोल
शास्त्रज्ञ कोश
4
संपादक प्राचार्य तलिकोट कट्टेकर

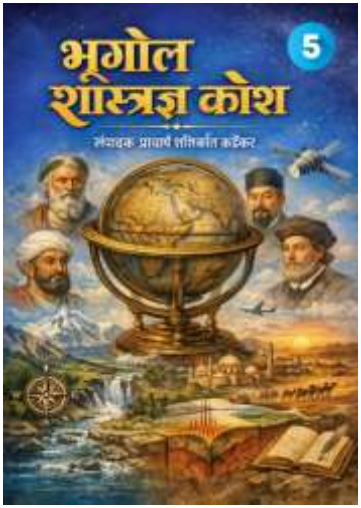
भूगोल
शास्त्रज्ञ कोश
5
संपादक प्राचार्य तलिकोट कट्टेकर

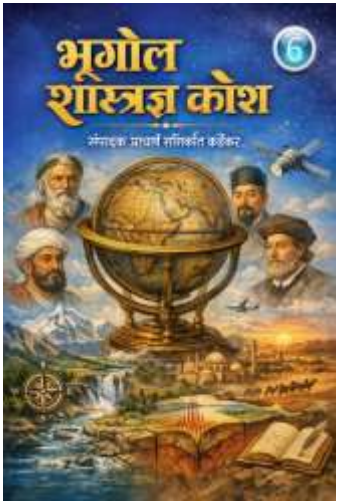
भूगोल
शास्त्रज्ञ कोश
6
संपादक प्राचार्य तलिकोट कट्टेकर

प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर यांची ग्रंथसंपदा

www.esahity.com येथे विनामूल्य मिळतील

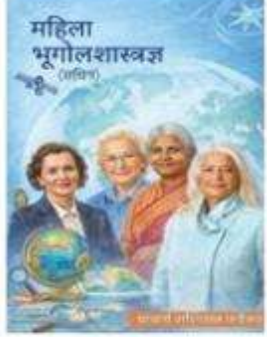

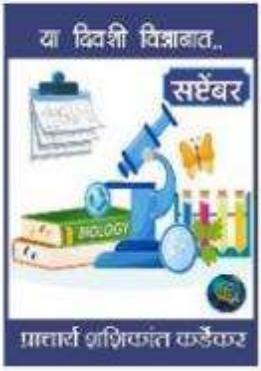

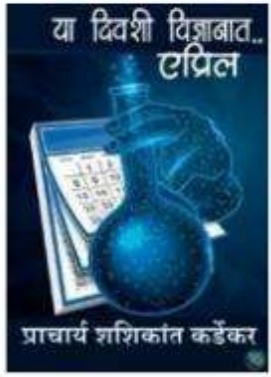

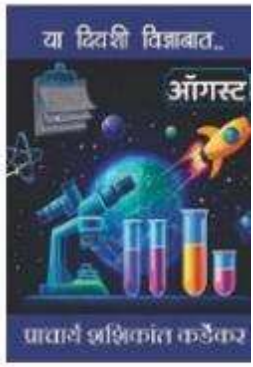

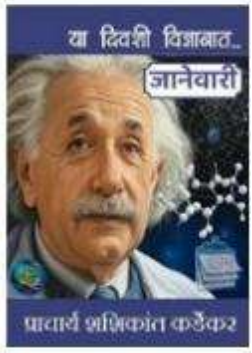

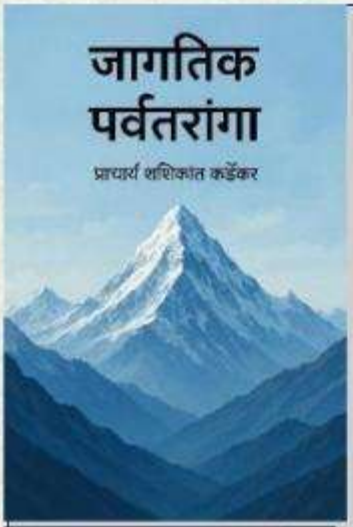

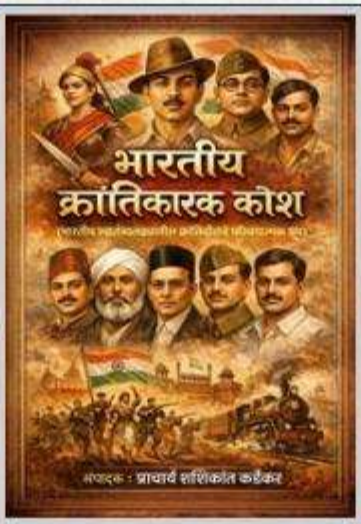

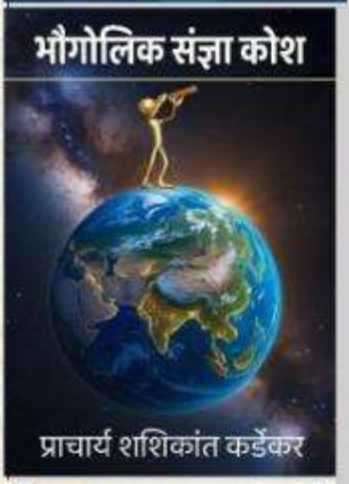

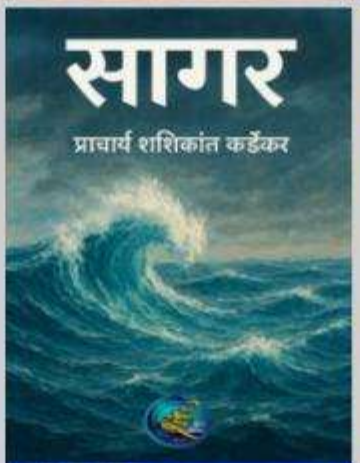

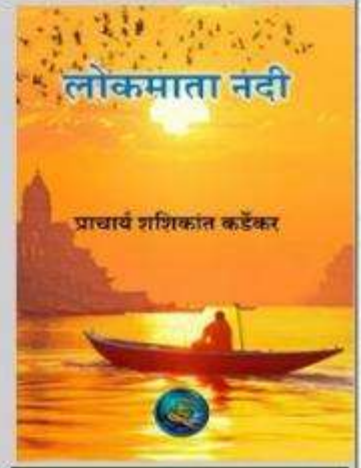

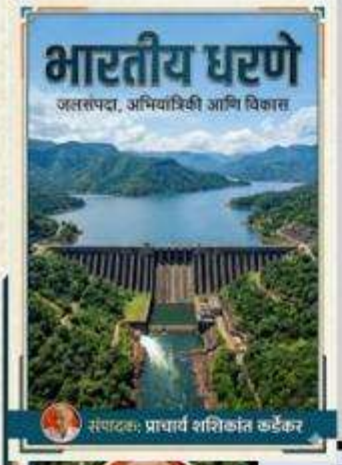

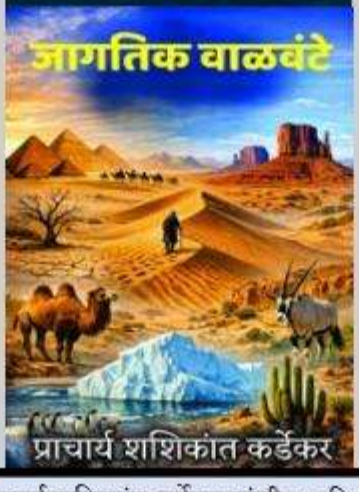

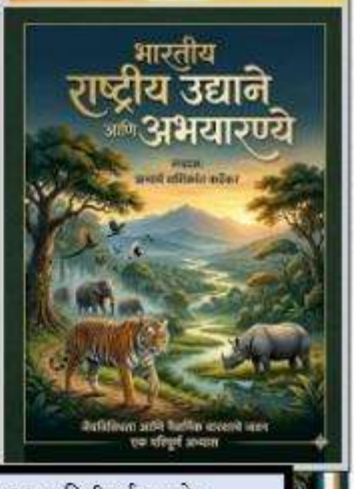

प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर यांची प्रकाशित 21 माहितीपूर्ण पुस्तके
www.esahity.comया लिंकवर विनामूल्य उपलब्ध आहेत.